

EGYÉN ÉS POLITIKAI GYAKORLAT

A kötet a Tudományos képzés műhelyeinek támogatása
a Pécsi Tudományegyetemen
(TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029) projekt támogatásával
készült

A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola
által 2013. április 19-20-án rendezett interdiszciplináris dok-
torandusz-konferencia válogatott előadásai

Szerkesztette:
Gőzsy Zoltán
Vitári Zsolt

Társszerkesztő:
Lengyel Gábor

Nyomdai munka:
Carbocomp Kft.

© Szerzők, 2013
© Szerkesztők, 2013

ISBN 978-963-642-532-6

EGYÉN
ÉS
POLITIKAI GYAKORLAT

Konferenciakötet

Pécs, 2013

TARTALOM

Előszó	9
--------------	---

DIPLOMÁCIA

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA: <i>Hírnév és diplomácia: François de Callières diplomáciaelmélete XIV. Lajos külpolitikájának tükrében</i>	13
MÓRO CZ GÁBOR: <i>Péterfy Jenő Széchenyi-képe (illetve tágabb kontextusban: Péterfy és a romantikus individu um)</i>	27
KINDL MELINDA: <i>Diplomáciai harapófogók (Egyéni döntések az olasz diplomáciai területben a kettészakadt Olaszország korszakában)</i>	37
UDVARDI PÉTER: <i>Fidel Castro 1972-es magyarországi látogatása</i>	49

MAGÁNÉLET-KÖZÉLET

HANTOS-VARGA MÁRTA: <i>Szemben a „totális nacionalizmussal” - Almásy József politikai publicisztikája, 1939-1943</i>	75
DÉVÉNYI ANNA: <i>A „szorgos téglahordók” társadalma. Az egyén helye és szerepe Gömbös Gyula ideális társadalomképében</i>	91

POLITOLÓGIA

- SÜLE TAMARA: *Esettanulmány a 2006-os magyarországi zavargások különböző értelmezéseiről***109**
- GYIMESI PÉTER: *Kié legyen a kontroll? A közoktatás átalakításának aktuális kérdései***125**
- KOVÁCS TAMÁS: *Demokrácia-deficit a magyar fiatalok politikai nézeteiben*
Hiba! A könyvjelző nem létezik.

20. SZÁZAD

- CSEH DÁNIEL: *A japán-amerikaiak kitelepítése, 1942-1946: Az ellenséges idegenek integrálása az amerikai demokráciába?***159**
- GYÖRGY SÁNDOR: *Az Észak-ír ellenállás 1969-2005 között* ...**175**

FILM

- PUSZTAI BEÁTA: *Júlia, az utolsó szamuráj: Japán harcos nemességének reprezentációja a kortárs animében*.....**197**
- BOROS GÁBOR: *„Egy forradalmi érme két oldala” Ifj. Martin Luther King és Malcolm X*.....**207**
- BERTA JÁNOS: *Dokumentumfilm és politika. A magyar dokumentumfilm pozíciója, szerepe a politikai mezőben a hetvenes évek elején***217**

PROPAGANDA

SZABÓ VIKTOR: <i>Művészek a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában</i>	231
LÉNÁRT ANDRÁS: <i>A „felsőbbrendű” hispán faj és a konstruált ellenségkép viszonya a Franco-diktatúrában</i>	241

ELŐSZÓ

A politika történetét hajlamosak vagyunk sokszor események pusztá láncolataként, illetve törvényszerűségek megnyilvánulásaként értelmezni. A politika alakulásának, fontosnak vélt események megtörténésének hátterében azonban sokszor olyan egyéni és közösségi motivációk, attitűdök húzódnak meg, amelyek gyakorta rejtve maradnak. Konferenciánk célja éppen ezért az volt, hogy jelentősebb történeti események mögé pillantson, és meglássa az egyes szereplők egyéni szándékait, érdekeit, gondolatait, illetve más egyénnel folytatott kölcsönös diskurzusait. Az egyén szerepe mellett nem kevésbé fontos, hogy az individuális motivációk és célkitűzések miként realizálódnak, rendeződnek csoporttudattá, milyen stratégiák, mechanizmusok révén, milyen apparátus, illetve eszközök segítségével valósulnak meg.

E szempontok középpontba állítása interdiszciplináris megközelítést kíván, hiszen történet-, politikatudományi, kulturális antropológiai, jogi, pszichológiai és számos más megközelítés egyaránt lehetséges. A beérkezett témajavaslatokból úgy kívántuk összeállítani a programot, hogy mind az időbeni perspektíva, mind a tartalmi szempontok, mind pedig az interdiszciplinaritás alapján koherens és tartalmas program álljon össze.

Mivel a kötet csupán a beérkezett előadások bővített, szerkesztett változatait adja közre, a konferenciához képest szűkebb körűre sikeredett. Az összejövöten megtartott előadásokkal a doktoranduszok bizonyították a téma iránti

elkötelezettségüket, az elhangzott hozzászólások révén pedig újabb impulzusokat kaptak. Az írásos változat elkészítésével a szerzőknek át- és újra kellett gondolniuk a főbb tartalmi és módszertani kérdéseket, így e kötet megfelelő keretet adott kutatási eredményeik írásbeli prezentálásának gyakorlásához is. Közreadott munkáik összességében reményteljes kutatások fontos lenyomatai.

További munkájukhoz további sok sikert kívánunk!

Pécs, 2013. augusztus 28.

Gözszy Zoltán és Vitári Zsolt

DIPLOMÁCIA

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA

**HÍRNÉV ÉS DIPLOMÁCIA:
FRANÇOIS DE CALLIÈRES DIPLOMÁCIAELMÉLETE
XIV. LAJOS KÜLPOLITIKÁJÁNAK TÜKRÉBEN**

François de Callières (1645 – 1717) tekinthető az első olyan szerzőnek, aki a diplomáciaelméletben bevezette a szenvedély fogalmát.¹ A 17. században megjelenő államérdek fogalmán kívül a fejedelmi vágyakat is tárgyalási alapként ismerte fel és el. Annak ellenére, hogy a szerző pusztán elméleti művet alkotott, a leírt fejedelmi érzelmek XIV. Lajos francia királyra ugyanúgy vonatkoznak, mint bármely más uralkodóra vagy államfőre, akivel a diplomatának tárgyalnia kell. A Napkirály, illetve Callières diplomáciai tevékenységének vizsgálatakor tehát előkerül a kérdés, hogy vajon mennyiben szolgálhatott modellként XIV. Lajos Callières diplomáciaelméletéhez, amely felismeri, és a külpolitikában használható eszközként mutatja be az uralkodók szenvedélyeit, amelyek sokszor háborúhoz vezettek?

Callières felvetéséből kiindulva arra teszek kísérletet, hogy a hagyományosan szem előtt tartott esemény-, had-, vagy gazdaságtörténet háttérében feltárjam a közkeletűen abszolútnak nevezett² uralkodó és a külügyi, diplomáciai apparátusa közötti köl-

¹ A tanulmány során a szerző fő művének két legújabb kiadására, illetve azok előszavaira támaszkodom: François de CALLIERES: *De la manière de négocier avec les souverains. De l'utilité des négociations, de choix des ambassadeurs et des envoyés et des qualités nécessaires pour réussir dans ces emplois* (1716). Édition critique par Alain Pekar Lempereur. Genève, 2002; Jean-Claude WAQUET: *François de Callières: l'art de négocier en France sous Louis XIV.* Paris, 2005.

² Az újabb kutatások már kevésbé beszélnek abszolút államokról vagy uralkodókról, hanem úgynevezett összetett monarchiákról. J. H. ELLIOTT: *A Europe of Composite Monarchies. Past and Present* 117. (1992) 48-71. Franciaország esetében sem korlátlan önkényuralmat kell érteni abszolutizmus alatt, mivel számos tényező: társadalmi csoportok és tartományok kiváltságai, valamint történelmi hagyó-

csönhatást. A külügyi döntéshozatali mechanizmust illetően ki-
nyerhető királyi viselkedésmintát pedig összevetem a Callières
művének elemzése során láthatóvá váló konkrét diplomáciai
munkával. Bár a korszakban formálódó pályafutása során a dip-
lomatának a király képmásaként kell helytállnia, a szerző a kon-
vencionális műfajban megírt elméleti művével burkoltan több
ajánlást is igyekszik tenni uralkodója részére a diplomáciai gya-
korlat módosítását illetően.

A tanulmányban az uralkodói szenvedélyeket a hírnév
(renommée) vagy dicsőség (gloire) utáni vágyban határozom
meg, amely többek között dinasztikus és háborús célkitűzésekben
ölt testet.³ A dicsőségvágy jelenléte egyáltalán nem kirívó a kor-
szakban, mivel egy királynak – államának és annak jólétének
megtestesítőjeként – hírnevének növelése volt a célja. A
Dauphin, vagyis a trónörökös nevelésére szánt emlékirataiban
(1661) a Napkirály maga is kiemelte a fejedelmek „saját érdeke,
nagysága és dicsősége által vezérelt uralkodó szenvedélyét,
amely minden más vágyat elnyom bennük.”⁴ A dicsőség és hír-
név elérésének útja pedig elsősorban a háború és a katonai győ-
zelmek voltak. A 17. századi francia uralkodók neveltetésének
vizsgálatakor Joël Cornette francia történész is felhívja a figyel-
met a „háború iránti ellenállhatatlan vágyra”, amely az államér-
dek mellett XIV. Lajost oly sokszor vezérelte saját maga és állama
dicsőségének növelésére. A Bourbon-dinasztia tagjainak megjele-
nése hadseregeik élén pedig erkölcsi támaszt biztosított a fronto-

mányok szűkítették az uralkodó mozgásterét. Jean BÉRENGER: *Noblesse et absolutisme de François Ier à Louis XIV.* in: *Noblesse française, noblesse hongroise XVIe-XIXe siècles* (Colloque Franco-Hongrois d'Histoire Sociale, Rennes 11-13 juin 1975). Budapest-Paris, 1981. 11-34; François BLÜCHE: *Louis XIV.* Paris, 1986. 185-195.

³ A dicsőségvágy reprezentációs megnyilvánulásait, szimbolikáját, vallási vetü-
lét, vagy a propagandaháborút jelenleg nem vizsgálom. Továbbá fontos kiemelni,
hogy az uralkodói hírnév növelése nem az egyetlen és kizárólagos háborús moti-
váció.

⁴ Louis XIV: *Mémoires pour l'instruction du Dauphin.* Présentation Pierre Goubert.
Paris, 1992. 66.

kon a 17. század végén, amikor a francia ellenes koalíció tagjai közül egyedül Orániai Vilmos irányította személyesen a csapatait.⁵

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé XIV. Lajos háborús motivációinak részletes vizsgálatát, de azt érdemes megvizsgálni, hogy milyen szerepe volt a királynak a külpolitikai döntéshozatalban, illetve milyen úton juttathatta érvényre saját akaratát. A közhiedelemmel ellentétben a korabeli francia döntéshozatal nem teljesen a király személyes akaratán nyugodott, hanem egy komplex mechanizmus végeredménye volt. Mindezek alapján először azt vizsgálom, miként vélekedett XIV. Lajos saját uralkodói feladatairól, és hogyan működött a királyi tanács munkája külügyi vonatkozásban.⁶ XIV. Lajos személyes uralma kezdetétől komolyan vette királyi hivatását (*métier de roi*). A már említett memoárokban leszögezte, hogy csak rendszeres munka után lehet élvezni a pihenést királyként is, így naponta kétszer-háromszor dolgozott.⁷ „Tanácsnapokon a miniszterek a Király szobájában gyülekeztek a mise vége felé, hogy amikor a Király a galérián át egyenesen dolgozószobájába vonul, és hívhatja őket, kéznél legyenek” – örökölte meg a gyakorlatot Saint-Simon herceg az emlékirataiban.⁸ Tanácsot kezdetben minden nap, majd a 17. század végétől hetente négyszer tartottak, XIV. Lajos nézetei szerint ugyanis éppolyan szélsőséges lenne mások tanácsa nélkül kormányoznia, mintha csak miniszterei véleményére hallgatna. A tanács tagjait, vagyis az államminisztereket ugyanakkor az uralkodó nevezte ki, és fiatalkori tapasztalatai alapján nem lehetett

⁵ Joël CORNETTE: *Le roi de guerre. Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*. Paris, 2000. 176; BLUCHE 1986. 658-660.

⁶ A királyi tanács munkájának külügyi vonásairól részletesen lásd: C.-G. Picavet, *La diplomatie française au temps de Louis XIV 1661-1715. Institutions, Mœurs et Coutumes*. Paris, 1930.13-69.

⁷ Louis XIV: *Mémoires et Réflexions 1661-1715*. Paris, 1997. 20-21.

⁸ *Saint-Simon herceg Emlékiratai*. Válogatta, fordította Réz Pál. Budapest, 1987. 129.

közöttük arisztokrata vagy egyházi személy, hanem jórészt csak általa felemelt, megneemesített polgár.⁹

A király tudatosan választotta ki és juttatta hatalomba a két legnagyobb családot, a Colbert-eket és a Le Tellier-Louvois-kat, akiknek egész klientúra hálózatuk épült ki a saját embereikből és rokonaikból. A legismertebbek, és a külügyekre nézve legbefolyásosabbak közülük Charles Colbert de Croissy és fia, Jean-Baptiste Colbert de Torcy külügyi államtitkárok, valamint a hadügyeket irányító François Michel Le Tellier, azaz Louvois márki voltak. A királyi kegyért versengve Louvois hadügyi államtitkár például előszeretettel avatkozott bele a külügyekbe az 1660-as évek végétől kezdve, amikor a devolúciós és a holland háborút lezáró békekötéseket igyekezett késleltetni – utóbbi konfliktus elhúzódása emiatt is volt lehetséges.¹⁰ A külügyi államtitkár szempontjából is elmondható azonban az erőszakos terjeszkedés támogatása, csak más eszközökkel: egykori elzászi intendánsként többek között Croissy dolgozta ki a keleti határvidéken véghezvitt újraegyesítések (réunions) jogi hátterét.¹¹ A tanácsban ugyanakkor az elhangzó különböző, akár homlokegyenest ellenkező vélemények meghallgatása után a királyé volt a döntés, amely szerinte uralkodói lelkületet kíván (esprit de maître).¹²

A döntés előkészítésével, meghozatalával és végrehajtásával kapcsolatban érdemes néhány megkötésre felhívni a figyelmet: azon kívül, hogy a tanács szóbeli munkáját nem lehet pontosan rekonstruálni, egy-egy elképzelés vagy külpolitikai irányvonal valódi ötletadója sem lehet következtetni egyértelműen. Bár

⁹ Louis XIV, 1997. 30; Picavet, 1930. 13-20; BERENGER 1981. 14-16. A különféle tanácsülési formákról részletesen lásd: Roland MOUSNIER: *Le conseil du roi de Louis XII à la Révolution*. Paris, 1970; röviden pedig: BLUCHE 1986. 147-151.

¹⁰ PICAVET 1930. 42-46; A Louvois márki tevékenységével egy időben működő külügyi államtitkárok (Hugues de Lionnes, Simon Arnauld de Pomponne, Colbert de Croissy) munkájáról részletesen lásd: *Dictionnaire des Affaires étrangères*. Sous la direction de Lucien Bély et al. Paris, 2005. 63-90.

¹¹ Jean SCHILLINGER, *Les pamphlétaires allemands et la France de Louis XIV*, Bern, 1999, 217-218.

¹² Louis XIV, 1997. 31; BLUCHE 1986. 182.

XIV. Lajos maga választotta ki a tárgyalandó ügyeket, a királyi tanácsban kollektív munka folyt, amelyet befolyásoltak a miniszterek egyéni ambíciói, vagy az egymással való rivalizálásuk.¹³ Természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a király munkatársai adott esetben azt vázolták fel, amit az uralkodó hallani szeretett volna. Végül pedig szintén keveset tudni a „hatalom szociológiájáról”, azaz a megszülető döntés végrehajtóinak pontos hátteréről.¹⁴

XIV. Lajosnak a külügyi döntéshozatali mechanizmusban való részvétele kapcsán továbbá fontos felidézni saját kijelentését, miszerint korábban még senki sem kezelte olyan titkosan az ügyeit, mint ő – bár ezzel természetesen a 17. század francia külpolitikájának richelieu-i és mazarini vonulatába illeszkedett. Elődeihez hasonlóan igyekezett „minden tartomány és nemzet híreit, minden udvar titkát, minden fejedelem és miniszter kedvét és gyengeségeit mindenkor kifürkészni”, beleértve saját munkatársait és alattvalóit is.¹⁵ Fontosnak tartotta, hogy minden szálát a kezében tartson és értesüljön mindenről. Esetenként saját közvetlen munkatársai előtt is titkot tartott, és bevezette a kettős diplomáciai levelezést, hogy ne csak a külügyi államtitkár értesüljön részletesen külföldről. A nagyköveteket személyesen választotta ki, akiknek hazaérkezésük után magának a királynak kellett beszámolót benyújtaniuk.¹⁶

Bár az utókor ítélete alapján a titkolózás a politikai döntéshozatal során valóban nem tűnik célravezetőnek,¹⁷ a XIV. Lajos és külügyi államtitkára által egyéb vonatkozásban folytatott gyakorlat intézményesítette a francia külpolitikát: ezt bizonyítja mind a

¹³ PICAVET 1930. 62-66. A Colbert és a Louvois klán közötti rivalizálásnak a francia külpolitika oszmán viszonylatára való káros hatásairól: Jean BÉRENGER: *La politique ottomane de la France dans les années 1680*. In: Rainer Babel (herausgegeben von): *Frankreich im Europäischen Staatensystem der frühen Neuzeit*. Paris, 1995. 95.

¹⁴ PICAVET 1930. 13-69; BLUCHE 1986. 163.

¹⁵ Louis XIV 1997. 21; 28.

¹⁶ PICAVET 1930. 60-66; 69.

¹⁷ WAQUET 2005. 23.

kettős levelezés, mind a követi beszámolók rendszere, valamint a személyes uralkodás kezdetén megszüntetett legfőbb miniszteri poszt helyett létrehozott szűk körű tanács (Conseil restreint) munkája.¹⁸ Továbbá Colbert de Croissy működése is fontos lépést jelentett a francia külügy gyakorlatának történetében, hiszen tevékenységével mintegy monopolizálta a külpolitikai információ-áramlást. Korábban a külföldi követek bármely miniszterrel megvitathatták a külügyi kérdéseket, azonban Croissy ezt megszüntette, így egyedüli közvetítővé vált az uralkodó és az idegen államok megbízottai között.¹⁹

Az uralkodói viselkedésmód és a külpolitikai gyakorlat keresztmetszetében végül a követek fogadását érdemes megvizsgálni, a nyilvános vagy magánkihallgatásokon ugyanis elsődleges cél volt a titkok megőrzése (illetve kifürkészése), és az ezzel járó disszimuláció mind a király, mind pedig miniszterei részéről. A tárgyalások folyamán XIV. Lajos képes volt érzelmeit alávetni külpolitikai céljainak: a nyilvános audienciákon való viselkedése a szenvedélyek széles tárházát mutatta a távolságtartástól a haragig át a szívélyes barátságig, érdekeinek megfelelően. Mindeközben vigyázott arra, hogy a vele szemben álló fél semmit se deríthessen ki saját céljairól.²⁰ Ugyanígy közeli munkatársainak, a minisztereknek is óvatosan kellett eljárniuk, hogy a meghozott döntések, határozatok ne szivárognak ki. A külügyekben a Croissy által véghezvitt reform valóban megnehezítette a külföldi követek dolgát – ahogyan Ezechiel Spanheim brandenburgi követ panaszkodott –, mivel a korábbiaknál nehezebben jutottak információhoz. Ugyanakkor azt is megjegyezte a külügyi államtitkár-

¹⁸ PICAVET 1930. 68-69.

¹⁹ Ezzel többek között a Louvois-val folytatott rivalizálásban is előnyre tett szert. Sven EXTERNBRINK: *Négociation et conversation: les entretiens d'Ezechiel Spanheim, envoyé extraordinaire de Brandebourg à la cour de Louis XIV (1680-1689)*. In: *Paroles de négociateurs. L'entretien dans la pratique diplomatique de la fin du Moyen Âge à la première Guerre mondiale. Études réunies par Jean-Claude Waquet et al.* Rome, 2010. 236-237.

²⁰ PICAVET 1930.57-60.

ral való megbeszélésekről, hogy Croissy a temperamentuma miatt néha nem járt el elég körültekintően és ezáltal könnyen felfedezhetővé váltak szándékai.²¹ Az eddigiek összefoglalásaként végül érdemes felidézni az említett német követ véleményét XIV. Lajos külpolitikai munkája és viselkedése kapcsán is: a király szerint „nem elsőrangú tehetség, aki mindent átlát és megold, [...], de nagy szorgalommal dolgozik, elhatározásait képes titokban tartani, döntése mellett szilárdan kitart, ura önmagának és cselekedeteinek.”²²

A következőkben azt vizsgálom, mit jelent az uralkodó külpolitikai döntéseiben oly fontos hírnév a diplomata számára, valamint hogy a fentebb bemutatott királyi viselkedésformák és tulajdonságok miként jelennek meg François de Callières diplomáciaelméletében: hogyan őrzi meg, illetve hogyan fürkészi ki az államtitkot az idegen ország követe, illetve milyen szerepet játszanak ebben az emberi szenvedélyek. Az alábbi rövid elemzés során arra a – korszakban újdonságnak számító – gondolatra szeretnék rámutatni, amely szerint a rábízott államtitkok megőrzése nem csak az uralkodó, hanem a követ saját jó hírnevének a fenntartásával is összefügg.

François de Callières (1645-1717) francia író és diplomata négy év alatt emelkedett a diplomáciai ranglétra tetejére kompetenciájának és patrónusai támogatásának köszönhetően, legfontosabb diplomáciai feladata a ryswicki béke megkötése volt 1697-ben. Később a királyi titkárság vezetője lett és átvette az úgynevezett toll (plume) tisztségét, azaz XIV. Lajos keze írásával bocsátott ki leveleket. Így a király közeli munkatársának számított, valamint Torcyval, a külügyek irányítójával is mindennapi kapcsolatban állt.²³ Máig legismertebb műve, *Az uralkodókkal való tárgyalás-*

²¹ Idézi: EXTERNBRINK 2010. 237; 246.

²² Idézi: PICAVET 1930.52.

²³ Életrajzi adatait, diplomáciai és írói tevékenységét, továbbá fő művének részletes elemzését és hatásának bemutatását a nemzetközi kapcsolatok elméletére részletesen lásd az alábbi kötetek előszavában: CALLIÈRES 2002; WAQUET 2005. A Magyarországon ismeretlennek számító szerzőről leginkább talán azt érdemes

ról című írása 1716-ban, egy évvel XIV. Lajos halála után jelent meg, de természetesen az ő uralkodásának és a szerző diplomáciai tevékenységének idejére vonatkozik. A hosszú hagyományra támaszkodó, a műfaj sajátosságait tükröző²⁴ művével a szerző egy aktuális problémát szeretett volna megoldani: hogyan válasszon a király jó követeket, hiszen az uralkodó jó hírneve függött ettől.²⁵

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

A ryswicki béke aláírása 1697-ben²⁶

kiemelni, hogy műve a 20. század elején szinte kézikönyvként szolgált az úgynevezett „old diplomacy” képviselői számára, akik éppen Callières felvetései alapján igyekeztek a titkos tárgyalások fontosságát szembeállítani a wilsoni nyílt diplomáciával. WAQUET 2005. 22-27.

²⁴ A 'tökéletes követről' szóló kora újkori diplomáciaelméleti irodalom rövid, magyar nyelvű összefoglalása: Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében. *Korall társadalomtörténeti folyóirat* 7. évf. 23. szám (2006) 86-115. Callières műve előképeinek leginkább két munka tekinthető: Jean HOTMAN *L'Ambassadeur*, valamint Abraham de WICQUEFORT *L'ambassadeur et ses fonctions* című, először 1603-ban és 1682-ben megjelent írásai.

²⁵ WAQUET 2005. 84.

²⁶ *Signature de la paix générale conclue à Ryswick en 1697*. Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie. Letölthető a www.gallica.org

Milyennek számított tehát a jó tárgyaló (bon négociateur)²⁷ Callières szerint? Azon kívül, hogy hűségesnek, buzgónak, és elhivatottnak kellett lennie, más dicsőség nem lebeghetett a szeme előtt, mint hogy jól szolgáljon, és más cél, mint hogy sikerre vigye uralkodója ügyeit. A legfontosabb, hogy a király képmásaként méltósággal viselkedjen, és uralkodója hírnevét merészséggel vegyes nemes büszkeséggel tartsa fenn.²⁸ Mindezen leírás – amely fejedelminek tartott tulajdonságokat is felsorakoztat – távol állt attól az egykor valós félelmeket tükröző hozzáállástól, amelynek szatirikus megfogalmazása szerint a követek olyan veszedelmes emberek, akiket azért küldtek messze földre, hogy hazudjanak az állam érdekében.²⁹ Callières emblematisztikus megfogalmazása szerint viszont a külföldi megbízott nem volt más, mint tisztességes kém (honorable espion),³⁰ aki tehát nem engedhetett meg magának bármilyen viselkedést az államtitok védelmében.

A hazugság, illetve füllentés alkalmazása helyett Callièresnél egyfajta empatikus viselkedésmód jelenik meg a tárgyalások során elvárt disszimuláció, valamint az ellenfél szándékainak kifürkészése kapcsán: egyrészt belehelyezkedik a másik tárgyalófél helyzetébe, hogy megértse, milyen hatással lennének rá saját szavai. Míg önnön érzelmeinek ura marad, gondosan figyelnie kell beszélgetőtársa minden rezdülését, hanghordozását, arckife-

adatbázisból. Letöltés időpontja: 2013.04.16. Szemben, C betűvel jelölve François de Callières.

²⁷ Callières elődeivel szemben nem annyira a követ (ambassadeur), hanem a tárgyaló (négociateur) kifejezést használta.

²⁸ WAQUET 2005. 98-99.

²⁹ „hommes graves, envoyés au loin, afin de mentir pour la République.” Jean-Louis Guez de BALZAC: *Le Prince* című, XIII. Lajosról szóló szatirikus művében (1631) közli ezt a megfogalmazást. *Oeuvres choisies de Balzac, de l'Académie française, précédé d'une notice*. Tome I. Paris, 1822. 375. A követségi rendszer kialakulásának korai szakaszában a fejedelmek még igyekeztek elkerülni, hogy udvarukban állandó rezidens tartózkodjon, mivel féltek a kémkedés veszélyétől. KELLNER 2006. 87.

³⁰ CALLIÈRES 2002. 82. A kifejezés már korábban is felbukkant, például Abraham de Wicquefort-nál: *L'ambassadeur et ses fonctions*, Cologne, 1690. 133.

jezését, hogy gondolatait megértse, és szándékait feltárja. A jó tárgyaló nem úgy viselkedik, mint az udvaronc, hanem hamis bókók helyett a tárgyalófél arcát fürkészsze, figyelmesen hallgatja a mondandóját, válaszában pedig együttérzést mutat vele. Nem ígér könnyelműen vagy hamisan, a megtett ígéretet azonban betartja.³¹ Mindez nem zárja ki azt a stratégiát, hogy a tárgyaló érzelmeket, szenvedélyeket provokáljon ki ellenfeléből. Callières Mazarin bíborost hozza fel a jó tárgyaló példajaként, aki egy alkalommal a milánói kormányzót olyan haragra gerjesztette, hogy az elárulta valós szándékait. De e szélsőséges eseten kívül, összefoglalásképp is elmondható, hogy a bíboros-miniszter gyakorlata szolgáltat mintát. Hozzá hasonlóan a jó tárgyaló annak a művésze, hogy elérje: éppen azt kívánják vagy kérik tőle, aminek a felajánlásával megbízták, és hogy ezért cserébe a remélnél többet érjen el.³²

Amennyiben jól látja el feladatát, a követ munkája hármassal jár.³³ Elsősorban uralkodója számára, akinek érdekeit képviseli, de rajta kívül annak az országnak is hasznára lehet, ahol szolgál. A megbízott természetesen nem vehet részt bűncselekményekben ott, ahová küldik, és nem szöhet összeesküvést a fejedelem ellen. Erkölcsei okokból a hazugságot sem lehet alkalmazni tárgyalási technikaként.³⁴ A törvényesség betartásával és szavahihetősége megőrzésével azonban a követ tevékenységének legnagyobb haszna (az anyagiak mellett) önmagára nézve a jó hírnév, amely sikerének és követsége eredményességének legjobb fokmérője. Mindez pedig fordítva is igaz: ahogy a tisztességes viselkedés a jó hírnév megőrzésének záloga, úgy a reputáció maga is elengedhetetlen a követ munkájának sikeréhez.

A követ saját hírnevének és saját érdekének hangsúlyozása a korszakban olyan újdonságnak számított, amely korszakhatár-

³¹ CALLIÈRES 2002. 77; 155-156; 162; 172-173.

³² Uo. 91-92; 99.

³³ Alain Pekar Lempereur a Callières művéhez írt előszavában használja a „triple utilitarisme” fogalmát. Uo. 35.

³⁴ Uo. 134.

ként is felfogható a diplomáciatörténetben: a korábban számon nem tartott 'diplomata'³⁵ XIV. Lajos uralkodása alatt nyerte el hivatástudatát. Ahogy látható volt a Napkirály külpolitikai gyakorlatának leírásánál, az uralkodó maga nevezte ki követeit, tehát a kiválasztás szempontja elsősorban a királyi akaratot tükrözte. Az uralkodó érdeke és hírneve ugyanakkor megkívánta, hogy kompetens személyt válasszon. Callières műve ennek megfelelően tekinthető saját maga mint ideális jelölt burkolt ajánlólevelének, de egyúttal kiterjeszthető a béke szolgálatában eljáró diplomaták felemelkedőben lévő csoportjára is.³⁶ A szerző ellentétbe állította az általában alacsonyabb rangú, de kompetens diplomatákat azokkal az arisztokrata, egyházi vagy katonai személyekkel, akik a követségeket vezetni szokták. A 17. században egyre kisebb szerepet játszó francia főnemesség egyik utolsó terepe ugyanis éppen a diplomácia volt, ahol az uralkodói presztízst reprezentálhatták.³⁷ Bár nem mondta ki nyíltan művében, de a szerző a ryswicki béke megkötésére is visszautalt az összehasonlítás megtételével: Saint Simon herceg jegyezte fel Callières rosszallását a követséget vezető, legmagasabb rangú megbízott könnyelmű viselkedésével kapcsolatban.³⁸

Az éledő diplomáciai hivatás legélesebben a hadsereggel állítható szembe, amelynek tagjai a követek, illetve követségi dolgozók többségével ellentétben intézményesült képzésben vettek részt. Callières egyrészt tehát felhívja a figyelmet az egyéni kompetenciák fontosságára, hogy a kiválasztási szempontokat a születés és rang helyett a személyes képességek és szolgálat befolyásolják.³⁹ Másrészt sürgeti a leendő diplomaták és követségi alkalmazottak hivatalos oktatásának megkezdését, hogy elkerülhetők legyenek az olyan botrányos helyzetek, mint amikor egy francia követ titkára áruba bocsátotta a levelezésükhöz használt titkos-

³⁵ Maga a diplomata és diplomácia kifejezés csak a 18. század végén jelent meg.

³⁶ WAQUET 2005. 90; 95-97.

³⁷ Uo. 92; BÉRENGER 1981. 25.

³⁸ SAINT-SIMON 1987. 72.

³⁹ CALLIÈRES 2002. 62-63; WAQUET 2005. 89-90.

írás kulcsát.⁴⁰ A követségi dolgozók korrupcióját bizonyító további esetek hatással voltak Torcy külügyi államtitkára is, aki 1712-ben alapította meg az úgynevezett politikai akadémiát (*Académie politique*). Az alkalmas személyzet kiképzésének jegyében itt a jelöltek elméleti és gyakorlati oktatásban részesültek: a XIV. Lajos uralkodása alatt összegyűjtött, Richelieu bíboros minisztersége idejéig visszamenő diplomáciai iratokat olvasták, előadásokat és vitákat tartottak, valamint megtanulták a külügyi munkához, például a külpolitikai levelezéshez és a jelentések írásához elengedhetetlen ismereteket. Mindezen igyekezet ellenére az intézmény rövid életűnek bizonyult, és Torcy kegyvesztettsége után 1719-ben zárták be.⁴¹

Callières – a 18. század elején még hiábavalóan – a katonai hivatással egy olyan tevékenységet szeretett volna szembeállítani, amely a békekötés gyakorlatában jártas, és háború nélkül képes az uralkodói dicsőség szolgálatára, megőrizve az államtitkot. A szerző véleménye szerint a diplomaták ugyanolyan hatékonyan képviselik az uralkodót és az állam érdekét, mint a katonaság, de nem igényelnek akkora anyagi ráfordítást.⁴² Érdekes megfigyelni, hogy a hírnév tekintetében ellentétes érdekek mozgatják az uralkodót, valamint diplomáciai apparátusát. A hadakozás ugyan továbbra is az uralkodói dicsőség egyik forrása és megnyilvánulási formája marad, a diplomata hírnevét ellenben a béke szolgálata alapozta meg. Az államtitkok megőrzése és fontossága, valamint az ezt kísérő kifinomult viselkedésmintákban viszont egyezés figyelhető meg: mind az uralkodó, mind az ideális követ rendelkezik a titoktartás képességének erényével, és jártas az ellenfél szándékainak kifürkészésében.

⁴⁰ CALLIÈRES 2002. 151.

⁴¹ BÉLY 2005. 101; WAQUET 2005. 89; A jelöltek képzéséről és tananyagáról részletesebben: Claire Béchu: *Les ambassadeurs français au XVIIIe siècle. Formation et carrière*. In: *L'invention de la diplomatie Moyen Âge – Temps modernes*. Sous la dir. de Lucien Bély (avec le concours d'Isabelle Richefort), Paris, 1998. 331-349.

⁴² WAQUET 2005. 99.

Összefoglalva látható volt, hogy amit a király külpolitikájának szoktak tekinteni, azt valójában egymással akár ellentétben álló egyéni és csoportos érdekek befolyásolták. Az intézményesülő francia külpolitika alakulását természetesen a Napkirály és tekintélyes külügyi államtitkárainak (Croissy és Torcy) döntései formálták. Ebben a külügyi mechanizmusban azonban új elemként jelent meg a Callières elméleti művében jellemzett, gyakran ellentétes motivációkkal rendelkező diplomata alakja, aki javaslataival igyekezett visszaszorítani a háborús szenvedélyeket.

MÓRO CZ GÁBOR

**PÉTERFY JENŐ SZÉCHENYI-KÉPE
(ILLETVE TÁGABB KONTEXTUSBAN: PÉTERFY
ÉS A ROMANTIKUS INDIVIDUUM)**

A nyilvánosságtól 1848-ban visszavonuló, majd 1860-ban elhunyt Széchenyi István bonyolult személyiségének és közéleti szerepének értelmezése nemcsak az empirizmus talaján álló hivatásos történészek számára jelentett kihívást a 19. század második felében. A gróf sokszínű, enigmatikus alakja az 1849 utáni években, évtizedekben olyan kiváló esszéírókat inspirált, mint Kemény Zsigmond, Asbóth János, Rákosi Jenő vagy Péterfy Jenő, akik szépirodalmi igényű elemzéseikben a hagyományos rendszerekbe be nem illeszthető romantikus individuum „egyedülvalóságának” bemutatására törekedtek, és e kérdéskör tárgyalása kapcsán nem hagyhatták figyelmen kívül Széchenyi másokkal összemérhetetlen, tragikus nagyságát.

Megkockáztatom: ezek a nagyközönség számára kevésbé ismert esszéisztikus Széchenyi-interpretációk – ha nem is önmagukban, de összefüggésrendszerükben biztosan – legalább olyan izgalmasak, mint maga a Széchenyi-életmű. Dolgozatomban e roppant gazdag hatástörténeti vonulatból most csak a rendkívüli műveltségű dualizmus kori irodalmár-kritikus, Péterfy Jenő Széchenyi-képét tárgyalom, de mielőtt közvetlenül a tárgyra térnék, a probléma mélyebb megértése érdekében az esszéista világképéről és individuum-felfogásáról is ejtek néhány szót.

A valóságot a művészet és a filozófia felől megközelítő fiatal Péterfytől még nem idegen a hagyományos értelemben vett idealista hangoltság, az áhítattal teli metafizikai vágyakozás,¹ a nagy rendszer(ek) fenntarthatóságába vetett bizalom. Majd, miután a

¹ KISS Lajos: *Péterfy Jenő világnézete*. Sárospatak, 1939. 27.

19. század divatos „tudományvallása”, a kultúra alakzatait relativizáló pozitivizmus átfurmálja gondolkodását, az érettebb bölcselő letöri önnön metafizikus hajlamait, s a radikális kétely hatókörét kiterjeszti mindenre, ami számára korábban oly kedves volt. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell: ez a szkepszis nem valami felszínes játszadozás komolytalannak bizonyuló emberi „igazságokkal”; Péterfy kételkedő attitűdjének sötét mélységei vannak. Nem tudja kivonni magát az ontológiai értelemben vett pesszimizmus hatása alól: a lét mélyebb igazságát „fájdalmasnak” találja; az embernek a transzcendenciából való kihullását visszafordíthatatlan folyamatnak látja, ám úgy véli: a „küzdés”, az immanens cselekvés méltóságot adhat az ember számára; bár a modern individuum elvesztette atyái biztonságot adó értékrendszerét, lehetősége van arra, hogy a munkája révén új értékeket teremtsen. Vagyis: a metafizikával való szakítás itt nem azonos az idealista tendenciák elutasításával; Péterfy egy evilági „új idealizmus” mellett száll síkra.

Meglepő és ellentmondásnak tűnhet, hogy a „széplélekként” ismert irodalmár – abban az esszében, amelyben világképét a lehető legpregnansabban képes összegezni (*Schlauch Lőrinc a középkorról*²) – nem kultúrkritikát nyújt, hanem korának apológiáját adja. Ebből az írásból kiderül, hogy a világot átesztétizáló kultúrlény nagyon is lépést tart a 19. század újszerű tendenciáival. Péterfy gondolkodóként síkra száll a múlt és a jelen elkülönítése mellett; elfogadja a szekularizációt, és elveti a közösséggelví ideológiákat; vagyis: a modern individualizmust képviseli (igaz, azon belül egy nagyon mérsékelt, toleráns és – hangsúlyozottan nem materialista – irányzathoz tartozik). Ám a felvilágosodás liberális örököseitől megkülönbözteti az, hogy nem történelemel lenes; még a középkorral szemben sem ellenséges. Mint a kultúra elkötelezett híve, megbecsüli a hagyományt – úgy, hogy a tradíció köréből nem emel ki *egyetlen* pozitív vonulatot, vagyis értéklpura-

² PÉTERFY Jenő: *Schlauch Lőrinc a középkorról*. In: uő. *Válogatott művei*. Szépirodalmi, Budapest, 1962. 586-596.

lizmust hirdet anélkül, hogy összemosná az általa elismert értékeket (történeti érzéke ezt nem engedné meg). Úgy véli, az új kihívásokkal szembenező, a jövő felé tekintő modern egzisztencia számára Dante „sötét tüze”, Faust „rezignációja” vagy Byron „világfájdalma” egyaránt mértékadó, tanulságos lehet.³

Így végső soron képes egyensúlyt teremteni a modernitás és a múlt, illetve az evolucionista és a tradicionalista felfogás között. Pessimista és szkeptikus vonásokat hordozó, egzisztencialista színezetű immanens idealizmusa sajátos színfolt a korszak magyar eszmetörténetében (igaz, valamelyest rokonítható *Az ember tragédiája* világképével; szerzőnk fent említett esszéjében indirekt módon hivatkozik is Madáchra⁴).

Összegezve az eddig elmondottakat: Péterfy az „általános”, az elvont szellem, a nagy rendszer(ek) után a történelem- és kultúraformáló rendkívüli egyént – illetve az el-nem-köteleződés, a kívülállás fogalmaival leírható, a hagyományhoz mégis ezer szállal kapcsolódó modern egzisztenciát – állítja gondolkodásának középpontjába. Individuum-felfogásának értelmezéséhez kiváló támpontot ad *A karthauzi* című Eötvös-regényről írott megsemmisítő bírálata.

Az irodalmár szempontrendszere ebben a tanulmányfejezetben kissé egyoldalú; láthatóan a nyugat-európai realista regény-modellt eszményíti, ám Eötvös műve nem realista társadalmi regény, hanem vallomásos esszéregény: így nem lehet számon kérni rajta az előbbi műfaj sajátosságait. *A karthauziban* nem a külső valóság, a konkrét társadalom, a tágabb értelemben vett szociálpszichológiai dimenzió az elsődleges (noha ezek a szférák is jelen vannak a regényben, nem is hangsúlytalanul), hanem a szubjektum belső élete (ez persze szokatlan, hiszen a – realista – regény „objektív”, nem alanyközpontú). Eötvös 1841-ben megjelent munkája különleges „tett”: az író szubjektivizálja a regényt, s ez az irodalmi esemény Péterfy számára még 1881-ben is botrány.

³ Uo. 590.

⁴ Uo. 588.

A kritikus úgy véli: A *karthauzi* egyfelől az alanyiságra – egyetlen alanyra! – redukálja a világot, másfelől a középpontba állított szubjektumon is redukciót hajt végre: a regény főhőse csak „szív”, emóció, semmi több. A bíráló számára rendkívül ellen-szenves a mű központi alakja; nem is Eötvös, inkább a fiktív, ám archetípussá növesztett Gusztáv – illetve az általa képviselt, alacsony szinten megrekedő *impresszionabilis* beállítódás – lesz Péterfy ellenfele.

Eötvös leginkább abban marasztható el Péterfy szerint, hogy empatikusan viszonyul hőséhez; nem „nyálkás alaknak”, hanem „mély érzelmű” férfiúnak láttatja⁵; patetikus és nem ironikus a regény hangvétele. Ha Gusztáv „monológjához” szatirikus mozzanatok társulnának, amelyek megsemmisítenék a hős komolyságát, Péterfy akár azonosulni is tudna a mű világával.

A bíráló számára Gusztáv a *par excellence* cselekvésképtelen, pusztán vágyakozó, nem törekvő, *belső életet élő* ember, aki nem lehet igazi hős (jellem). A *karthauzi* központi alakjának kritikus – és tegyük hozzá: mélyen igazságtalan – jellemzése a legkevésbé sem öncélú; már átvezet bennünket Péterfy pozitív individuums-felfogásához. Szerzőnk a Gusztáv példáján keresztül bemutatott belterjes, passzív karakterű *érzelmet* (tulajdonképpen érzelgősséget) szembeállítja az aktív, a cselekvéssel szoros összefüggést mutató *szenvedéllyel*. Individuumnak azt a személyt tekinti, akinek vannak szenvedélyei, aki valódi akarattal rendelkezik. Az ilyen ember „alkalmas” szerinte arra, hogy egy műalkotás pozitív hőse legyen.

A *karthauzi*-kritika szoros összefüggést mutat Péterfy Jenő tragikumelméletével is (szerzőnk ebben a kérdéskörben Beöthy Zsolttal folytatott esztétikai vitája során alakította ki saját álláspontját⁶). Péterfy a tragikus hőst olyan személyiségnek képzei el, akire fel lehet nézni; aki eredendően nem szenvedő, hanem cse-

⁵ PÉTERFY Jenő: *Eötvös József, a regényíró*. In: *Péterfy Jenő válogatott művei*. Szépirodalmi, Budapest, 1983. 521.

⁶ PÉTERFY Jenő: *A tragikum*. In: *uo.* 7-33.

lekvő; aki kiemelkedik környezetéből; aki rendkívüli erőfeszítéseket tesz a saját belső körén *kívül* (az más kérdés, hogy végül elbukik, de megfeszített küzdelem után válik osztályrészévé a bukás).

Ez az elmélet ízig-vérig romantikus, ha arra gondolunk, hogy nemcsak az *érzelem*, hanem a finom spekuláció (*racionalitás*) is a *szenvedély* mögé kerül Péterfy értékhierarchiájában. Az irodalmár ezen a ponton nemcsak a szub- és szuperracionalitástól visszariadó (?) – így valódi romantikusnak, sőt: az élet teljességére nyitott realistának sem tekinthető (?) – Eötvössel, hanem a felvilágosodás kori affektuselméletek kidolgozóival (például Spinozával vagy Kanttal) is polemizál; a szabadság hordozójának nem a kissé életidegen rációt, hanem a szenvedélyt tartja (ez utóbbit az újkori kontinentális gondolkodás inkább az embert gúzsba kötő, zavaró és kiküszöbölendő tényezőnek tekintette).

Péterfy tehát igyekszik magát eltávolítani mind a szentimentalizmus, mind a racionalizmus hagyományától (szerinte az ember méltóságát nem a „szív”, de nem is a reflektáló „tudat”, hanem a szenvedély és az aktivitás biztosítja); pozitív individuumszfűfogása nem igazán kidolgozott, ám – amennyiben életfilozófiai jellegű, „voluntarista” és „irracionalista” mozzanatok is hordoz – korszerűnek mondható.

Péterfy általános világképének és individuumszfűtelmezésének ismeretében talán érthetőbbé válik szerzőnk sajátos – a kortársak, de a mai befogadó számára is szokatlan – viszonyulása a 19. századi magyar történelmet és kultúrát reprezentáló nagy emberekhez. Péterfy Széchenyit, Bajzát, illetve Kemény Zsigmondot tekinti szellemi elődeinek, illetve rokonainak, akik valamennyien józan önismeretre és valóságslátásra törekvő, cselekedni vágyó, ugyanakkor diszharmonikus, pesszimista, öngyötrő szellemek voltak. Nem mindennapi küzdelemre képes, ám a lázas munkálkodás évei után az örület martalékává váló, tragikus hősök – szemben a Péterfy által kevésbé értékelt harmonikus, fátum

nélküli politikusokkal és írókkal, Kossuthtal, Eötvössel⁷ vagy Jókaiival.⁸

Péterfy Kemény és az ifjú Bajza személyiségét és alkotóművészetét hosszabb terjedelmű esszében mutatja be, s – a fiatalon elhunyt esszéíró műveit sajtó alá rendező Angyal Dávid szerint⁹ – Széchenyi alakja is rendkívüli módon foglalkoztatja: azt tervezi, hogy hosszabb tanulmányt ír a magyar romantika jeles alakjáról, ám ezzel a munkával adós marad; néhány, kisebb igényű írásával viszont – izgalmas, „egzisztencialista” színezetű megállapításai révén – ő is szuverén módon kapcsolódik a nagy reformer személyiségét értelmező, kimeríthetetlenül sokrétű hatástörténeti folyamathoz.

Szerzőnk nem a történész perspektívájából szemléli Széchenyi alakját; inkább pszichológusként és „íróként” közelít tárgyához. Ez az összefüggés egyértelművé válik számunkra, ha Péterfynek egy igen gondolatgazdag és szellemes – a Széchenyi-levelek reprezentatív századvégi kiadása kapcsán megjelentetett – recenziójára gondolunk.¹⁰ Ebben az esszében a külső történelmi események interpretációja még érintőlegesen sem kap helyet; a szerző csak Széchenyi egyéniségének rejtett mozzanataira figyel.¹¹

⁷ A pontosság kedvéért röviden utalnék arra, hogy Péterfy – míg Kossuthtól vagy Jókaitól kifejezetten idegenkedik – Eötvöshöz ambivalensen viszonyul: *A karthauzi szerzőjéről* szentimentalizmust népszerűsítő irodalmi és eszmei törekvései miatt a lehető legélesebb bírálat hangján beszél, ám *Reform* című magas intellektuális színvonalú politikai röpiratáért vagy átütő erejű „szatírájáért”, *A falu jegyzőjéért* becsüli is idősebb kortársát. Lásd Németh G. Béla elemzését: NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, Akadémiai, Budapest, 1991. 55.

⁸ Lásd ZIMÁNDI Piusz elemzését: *Péterfy Jenő élete és kora*. Akadémiai, Budapest, 1972. 186.

⁹ ANGYAL Dávid: *Péterfy Jenő élete*. In: *Péterfy Jenő összegyűjtött munkái*, Franklin, Budapest, 1903. L.

¹⁰ PÉTERFY Jenő: *Széchenyi István levelei*. In: *Péterfy Jenő összegyűjtött munkái*, 151–193.

¹¹ Ez a szubjektivista attitűd a legkevésbé sem rokonszenves a Péterfy munkásságát egyébként kiválóan ismerő, ám a frissen berendezkedett Kádár-rendszer ideológiai elvárásainak megfelelni kívánó, olykor a vulgármaterialismus felé is elhajló historiográfus, Varga Zoltán számára, aki úgy véli: egy történelmi szemé-

A levélszövegek itt nem politika- vagy gazdaságtörténeti források, hanem adalékok a személyiség titkának megfejtéséhez; olyan *expressziók*, amelyek a külvilág számára nem látható, a cselekvés szférájában zavarosan megnyilvánuló „tisztá belsőről” adnak képet.

Péterfy – mesterével, Keménnyel szemben – nem a nagycenki gróf racionalis alkatát, hanem „impresszionábilis” karakterét állítja elemzéseinek középpontjába (ez az „impresszionábilis” azonban más, mint amit *A karthauziból* ismerhetünk: itt az álmodozásra való hajlam nem merül ki a Gusztávra jellemző meddő érzékenykedésben; hosszabb távon aktivitásra sarkallja az egyént, vagyis: nem annyira az érzelmmel, inkább a szenvedéllyel hozható összefüggésbe). Az államférfit – Széchenyi önreflexív megjegyzéseivel összhangban – szerzőnk a „képzélődés” emberének tartja; s úgy véli: Széchenyi művei éppúgy a fantáziavilágban élő pszichikum sajátos kifejeződései, mint a költők vagy a festők alkotásai. A reformer irányadó elképzeléseit nem használati értékkel rendelkező – végső soron a mindennapi hatalmi szempontoknak alárendelt, s így érvényességüktől bármikor megfosztható – absztrakcióknak, hanem az egyéniség axiómáinak látta; szerinte a jól ismert megszállottsággal hirdetett Széchenyi-téziseket képviselőjük azért nem cserélheti le (még ha kontraintuitívnak bizonyulnak is), mert azok nem a szubjektum felett lebegő politikai szféra külső, esetleges mozzanatai immár. Mondjuk ki (nem Péterfy szavaival, de az ő szellemiségének megfelelően): az eszmék itt szorosan az egzisztenciához tapadnak. A képlekeny és „pragmatikusnak” ismert *közéletiség* elveszti megszokott karakterjegeit, s meghatározott létmóddá válik.

lyiség bemutatásakor nem lehet csupán a belsőre koncentrálni; a külső világ objektív hatását a pszichológiai elemzés sem hagyhatja figyelmen kívül. Varga szerint ez a hiány okozza, hogy Péterfy nem adhat átfogó képet Széchenyi lelki fejlődéséről, csupán e lelki élet egyes részleteit tárhatja fel. — Varga Zoltán: *A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851-1918)*, Akadémiai, Budapest, 1963. 121.

Péterfy szerint az államférfi – olykor dogmatikusnak ható – gondolatai „psychologiai kényszerűséggel alakúlnak (sic!) elméjében”¹². Ám egy másik, polemikus hangvételő – a korban politikusként és történetíróként egyaránt feltűnést keltő Széchenyi-biográfussal, Grünwald Bélával¹³ vitázó – írásában¹⁴ arra is figyelmeztet, hogy a „pszichológiát” élesen el kell választani a „pszichiátriától” a szellem, a kultúra világában. A „lélektani” (filozofikusabb és talán pontosabb műszóval élve: *egzisztenciális*) szükségszerűség a legkevesbé sem jelenthet pszichopatológiai jellegű meghatározottságot ebben a kontextusban. A túlfűtöttséget, olykor monomániát tükröző *Politikai programmtörődékeket* – Széchenyi 1847-es Kossuth-ellenes vitairatát – például nem lehet egyszerűen a romló idegállapot termékének tekinteni. A Don Quijote-i eltökéltséggel hirdetett, irreálisnak bizonyuló meggyőződés, illetve az ahhoz való ragaszkodás *ab ovo* nem betegség. Az *igaz* és a *téves* kettőssége aligha feleltethető meg az *egészséges-beteg* dichotómiának; az előbbi fogalmi ellentétpárt a kultúra (illetve a történelem), az utóbbit a természet – konkrétan: a biológiai értelemben vett élet – terrénjában lehet és kell vizsgálni; a két szféra nem mosható össze egymással.

¹² PÉTERFY: *Széchenyi István levelei*. 158.

¹³ GRÜNWALD Béla *Új Magyarország* című művében a kortárs német pszichiáter, Krafft-Ebing népszerű tanításai nyomán pszichopatológiai szempontból értelmezi az öregedő Széchenyi „konzervatív” fordulatát és 1840-es évekbeli „reakciós” szellemi tevékenységét. A szerző úgy véli: a *Kelet népe* vagy a *Politikai programmtörődékek* tanúsága szerint a reformkor második felében már egy beteg, a valóságtól egyre inkább elszakadó Széchenyi harcol nemcsak Kossuth, hanem korábbi, egészséges önmaga ellen is (a Grünwald által magasztalt fiatal, életerős gróf számára még Magyarország modernizációja volt az elsőrendű feladat, s nem a forradalomtól való görcsös félelem motiválta cselekedeteit). *I. m.*, 455., 526. – Grünwald Széchenyi-értelmezéséről lásd még a következő elemzéseket: LACKÓ Mihály: *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*, Magvető, Budapest, 1986. 132-174., illetve PÓK Attila: *Utószó* = GRÜNWALD Béla: *A régi Magyarország 1711-1825*, Osiris, Budapest, 2001. 438-439.

¹⁴ P. J.: *Egy új könyv Széchenyi Istvánról* = P. J. *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Budapest, 1983. 451-474.

Péterfy fent említett cikkében túl is jut a szorosabb értelemben vett Széchenyi-apológián, és két fontos, általánosabb érvényű következtetés levonására „készíti” olvasóját. 1. *A vulgárpozitívista-naturalista ihletettségű, sekélyes természettudományos (olykor féltudományos) elméletek veszélyeztetik a szellemi világ (illetve a humán diszciplinák) önállóságát.* Péterfy – Széchenyi „űrűgyén” – a kultúra szuverenitását védi, s felszólítja a reáliák képviselőit arra, hogy ne lépjék át önnön határaikat; ne akarják a saját tudományterületük képére átformálni (végső soron degradálni) a szellem alakzatait. 2. *A különlegesség, a „közönség” számára érthetetlennek tűnő gondolkodásmód és viselkedés nem feltétlenül betegség; a nagy ember (a történelmi hős) tragikus sorsa elsődlegesen nem patológiai jellegű interpretációt kíván.* Témánk szempontjából ez utóbbi állítás az igazán lényegbevágó. Konklúziónk: Péterfy vitacikkében a „romantikus individuuum” létmódját (is) védelmezi egyfelől a „közvetlenségben” megrekedő mindennapi beállítódással, másfelől a deheroizáló, relativizáló „tudományos” tendenciákkal szemben.

KINDL MELINDA

**DIPLOMÁCIAI HARAPÓFOGÓK
(EGYÉNI DÖNTÉSEK AZ OLASZ DIPLOMÁCIAI
TESTÜLETBEN A KETTÉSZAKADT OLASZORSZÁG
KORSZAKÁBAN)**

Az olasz és az angolszász hatalmak 1943. szeptember 3-án megkötött fegyverszüneti megállapodásának néhány nappal későbbi nyilvánosságra kerülése, majd az Olasz Szociális Köztársaság¹ megalakulásának híre és ténye a teljes olasz diplomáciai testületet váratlan helyzetbe hozta. A királyon és szűk környezetén kívül a folyamatban lévő tárgyalásokról csak közvetlen lebonyolítók és az elterelő akciókat végzők tudtak. A külképviseletek közül egyedül a berlini, a budapesti, a szófiai és a bukaresti követség munkatársai kaptak táviratban tájékoztatást a 3-i fegyverszüneti megállapodásról 8-án reggel, majd este telefonon is, még mielőtt a németek minden kommunikációs összeköttetést megszakítottak Róma és a külvilág között. A király és a kormány szeptember 9-én elhagyta, a németek pedig másnap megszállták az Örök Vá-

¹ Olaszul Repubblica Sociale Italiana (R.S.I.), azaz Olasz Szociális Köztársaság. Emellett Repubblica di Salò, magyarul Salò-i Köztársaság néven is szerepel a szakirodalomban, de már a korszakban keletkezett forrásokban is. A témával kapcsolatban lásd: Giorgio BOCCA: *La repubblica di Mussolini*, Laterza. Róma-Bari, 1977.; F.W. DEAKIN: *La brutale amicizia. Mussolini, Hitler e la caduta del fascismo italiano*. Einaudi, Torino, 1990.; Monica FIORAVANZO: *Mussolini e Hitler. La Repubblica sociale sotto il Terzo Reich*. Donzelli, Róma, 2009.; Amedeo OSTI Guerrazzi: *La Repubblica necessaria. Il fascismo repubblicano a Roma. 1943-1944 (Temi di storia)*. Franco Angeli, Milánó, 2004.; Lutz KLINKHAMMER: *L'occupazione tedesca in Italia 1943-1945*. Bollati Borghieri, Torino, 1996.; Aurelio LEPRE: *La stroia della Repubblica di Mussolini. Salò: il tempo dell'odio e della violenza*. Mondadori, Milánó, 1999.

rost. A külföldön tevékenykedő diplomaták teljesen magukra maradtak, minden utasítás nélkül. A kialakult helyzetet pedig tovább bonyolította a Mussolini kiszabadulása után megalakult Olasz Szociális Köztársaság, ugyanis minden követnek választania kellett: a királyi kormány vagy Mussolini mellett kötelezi el magát.

Jelen tanulmányban a különböző országokba akkreditált olasz diplomatáknak a meglepetésszerű fordulat után hozott döntéseit mutatjuk be. Fel kívánjuk tárni, hogy a követek választásait mennyiben befolyásolták a külső körülmények, az egyes diplomáciai testületek tagjai között felmerült ellentétek (adott esetben kooperatív cselekvések), az egyéni és a földrajzi-politikai környezet² adottságaiból fakadó kényszerek és lehetőségek – az írás terjedelmi kötöttségeiből adódóan csupán néhány példával és azok lehetséges értelmezésével.

Diplomáciai harapófogók

A diplomaták alapvető feladata az állam nemzetközi kapcsolatainak, érdekeinek a képviselete. A követ elvileg arc nélküli szereplője a folyamatnak. A megszokott rendet azonban a fentiekben említett körülmények átírták. Előtérbe kerül az egyén, hirtelen nemcsak az állam reprezentánsaként jelenik meg, hanem tisztségének ellátása (vagy odahagyása) mellett saját sorsának alakítójaként is.

Amennyiben tehát nem politikai események törvényszerű láncolataként fogjuk fel az egyes követségek akkori történetét, hanem egyének és csoportok döntéseinek sorozataként, a történelem e kis szelete más megvilágításba kerül. 1943 szeptemberében ugyanis az addig a háborús mindennapok keretei között működő

² Vagyis, hogy az adott követség tengely-, semleges vagy szövetséges országban működött. Ennek kifejtésére a későbbiekben kerül sor.

egyének váratlanul az események frontvonalába kerültek politikai, s még inkább perszonális értelemben.

Az egyes döntések objektív vizsgálatakor több mindent figyelembe kell venni. Kérdés, hogy a követek élet- és szakmai pályatörténete mekkora prediktív erővel bírhatott. Egyszersmind az adott politikai szituációban az egyének lehetséges cselekvési módjait erősen befolyásolta, hogy lehetőségük volt-e egyáltalán a későbbiek során kapcsolatba lépniük a Déli Királysággal, amennyiben a választásuk a Badoglio-kormányra³ esett, vagy a kapcsolattartás egészen a háború végéig ellehetetlenült. Emellett a pszichológia tudományterületére beemelt közgazdasági megközelítés – a költség-haszon elmélet – az egyes egyéni döntések más típusú értelmezését kínálja fel. A később bemutatásra kerülő példák az említett vezérelvek lehetséges variánsain kívül a diplomaták választásainak szubjektív és személyes vetületeit is felvillantják.

A követek elsődleges feladata, mint említettük, országuk külpolitikai érdekeinek képviselése. Ehhez a nélkülözhetetlen, fundamentális kiindulópont a központ és az adott országban székelő követség közötti információcsere. Mivel ennek lehetősége szeptember 8-án (kivéve a semleges országokat)⁴ megszűnt, a bevett folyamat új alapokra helyeződött. A Déli Királyság mellett döntő külképviseletek tekintetében – információ hiányában – a legtöbb esetben láthatatlan egyéni akciókról beszélhetünk, míg a Salò-i Köztársaság külügyminisztériuma a legfrissebb információkkal rendelkezett a diplomatákról, s döntéseiket széles skálán mozgó eszközökkel volt képes befolyásolni.

³ Mussolini bukása után kinevezett miniszterelnök és minisztertanács.

⁴ Róma megszállása után az ott tartózkodó diplomaták egy része – nem kis nehézségek árán – elérte a Déli Királyság területét, s megkezdte az ország érdekét szolgáló működését. A Brindisiben felállított külügyminisztérium elsődleges feladata a semleges országokban szolgáló követekkel való kapcsolatfelvétel volt, s a következő hónapokban az egyre intenzívebb információcserének köszönhetően a helyi követek – a megfelelő instrukcióknak és tájékoztatásnak köszönhetően – sikeresen tudták a Déli Királyság érdekeit képviselni külföldön.

Hogy beszélhetünk-e a külügy képviselőinek esetében szabad akaratból hozott elhatározásról vagy sem, azt alapvetően befolyásolták a körülmények és az egyéni feltételek,⁵ ugyanis a választások vonzata országokként radikálisan eltérő volt. Elemi eltérés mutatkozik abban, hogy az adott városban a diplomaták védett helyzetben voltak, vagy a teljes kiszolgáltatottság állapotában. Azok számára, akik a németek vagy a japánok által kontrollált területen tevékenykedtek, és a fegyverszüneti megállapodás nyilvánosságára kerülésével a királyi kormány mellett kötelezték el magukat, megkezdődött személyes odüsszeájuk: több évet kellett várniuk, hogy kiszabaduljanak, s hazatérhessenek hazájukba.⁶

A sanghaji magyar követ tollából származó jelentés jól érzékelteti a külföldön rekedt olasz kolónia kálváriájának kezdetét: „Tisztelettel jelentem, hogy az olasz kapituláció híre e hó 9-én kora reg-

⁵ A kérdés e típusú aspektusával legrészletesebben Mauro Conciatori olasz történész foglalkozott. Mauro CONCIATORI: La diplomazia italiana dopo l'8 settembre. In.: *Storia delle Relazioni Internazionali* VI-1990/2. 199-233. A fegyverszüneti megállapodás és a Salói Köztársaság megalakulásának diplomáciai következményeiről a teljesség igénye nélkül lásd továbbá: Giuseppe BRUSASCA: *Italia: Ministero degli affari esteri - Il Ministero degli affari esteri al servizio del popolo italiano: 1943-1949. Ministero degli Affari Esteri, Róma, 1949.*; Marino VIGANÒ: *Il Ministero degli Affari Esteri e le relazioni internazionali della Repubblica di Salò (1943-1945).* Jaca Book, Milánó 1991.

⁶ Mario Luciolli, Spanyolországba, San Sebastiano városába akkreditált olasz követ visszaemlékezésében így fogalmaz ezen diplomatákkal kapcsolatban: „... Vale la pena ricordare che le adesioni al Governo di Salò furono pochissime anche fra i funzionari del Ministero e delle zone controllata dalla Germania e dal Giappone, quantunque essi corressero rischi personali molto maggiori. In pratica i funzionari in servizio in Europa subirono un non duro internamento. Quelli in servizio in Giappone e in Cina furono invece posti con le loro famiglie in campi di concentramento, in condizioni crudelissime.” „... Érdemes megemlíteni, hogy a salói kormányhoz a minisztérium alkalmazottai a németek és a japánok által kontrollált területeken csupán kis számban csatlakoztak annak ellenére, hogy személyes épségüket jelentős mértékben kockáztatták döntésükkel. Az Európában szolgáló diplomaták internálása kevésbé súlyos következményekkel járt. Azok, akik Japánban vagy Kínában töltötték be állásukat, családjukkal együtt koncentrációs táborba kerültek, a legkegyetlenebb körülmények közé.” [ford. – K. M.]. In.: Mario LUCIOLLI: *Palazzo Chigi: anni roventi. Ricordi di vita diplomatica italiana dal 1933 al 1948.* RUSCONI, Milánó, 1976. 141.

geli órákban terjedt el a városban. – Pár perccel később már mindenki tudta, hogy a „Conte Verde”-t⁷ és egy hadihajót elsüllyesztették a kikötőben. A japán hatóságok azonnal körülférték a Bund-nek a Conte Verdevel szembefekvő részét, a hajó legénységét japán motorkocsikon a Navy Y.M.C.A. épületébe vitték, ahol azóta vannak szigorú őrizet alatt. – Az összes olasz állampolgárok telefonjait azonnal kikapcsolták és a délután a rádió rendeletet adott le, hogy minden olasz állampolgár köteles lakhelyén maradni. – A követség és a konzulátus épületét elbarikádozták, és házról házra járva elvitték az olasz cégek főnökeit, akik részben az olasz clubban, részben pedig más helyeken vannak őrizet alatt. Az összes olasz cégeket és üzleteket lepecsételték az ellenséges tulajdont jelző pecsétekkel ugyanazonnap éjjel. Az olasz clubban elhelyezetteket barátai nem látogathatják meg, de nekik könyveket, élelmet, ruhaneműt stb. küldhetnek be. A követség és konzulátus tagjai lakásaikban vannak őrizet alatt, kijárhatnak, de csak fegyveres „védelem” kíséretében. A védelmet a kínai rendőrség szolgáltatja. A hadihajó tisztjei és legénysége a tengerész zászlóalj tagjaival együtt az utóbbiak kaszárnyájában vannak őrizet alatt, kijárniuk nem szabad.”⁸

A sanghaji követ, Francesco M. Taliani szeptember 9-10. között a papírokat égette, másnap pedig a helyi hatóságok letartóztatták, azzal a váddal, hogy tudatosan készítette elő az olasz katonai hajók elsüllyesztését, amit a tokiói kormány, mint *casus belli*t kezelt. Folyó hó 10-14-e között több ízben is kihallgatták, hogy vallomásra és a formálódó új fasiszta állam elismerésére bírják. Miután kategorikusan visszautasította az Olasz Szociális Köztársasághoz való csatlakozást, a kínai hatóságok képviselője nem éppen dodonai módon figyelmeztette Talianit döntésének várható következményeire: „*Nem tudja, mi vár Önre*” [ford. – K. M.], mire az olasz követ magában ironikusan megjegyezte, hogy ők

⁷ 1923-ban épült olasz óceánjáró.

⁸ MOL K. 99 1941-1943 II. tétel

sem...⁹ Taliani és a többi diplomata, aki a Badoglio-kormány mellett döntött, néhány nappal később koncentrációs táborba került.

Példaként érdemes megemlíteni a thaiföldi követség helyzetét, ahol is a fegyverszüneti megállapodás nyilvánosságra kerülésekor rögtön elszigetelték a diplomáciai testületet, és tagjait házi őrizetben tartották, a japán katonai hatóságok igényeinek megfelelően. A helyi követ, Guido Crolla megpróbálta felvenni a kapcsolatot (sikertelenül) a Badoglio-kormánnyal, de szeptember 25-én – kommunikáció és támogatás hiányában – kénytelen volt elismerni Mussolini Észak-Itáliában berendezkedő új államát.

A fegyverszünet híre a semleges országok területén dolgozó diplomatákat is váratlanul érte. A kommunikációs kapcsolatok időleges megszakadása, az utasítások hiánya szintén döntési helyzetbe hozta a követeket. 1943. szeptember 8-a és 9-e a találgatások jegyében telt. Kétséges volt egyáltalán, hogy berendezkedik-e délen a királyság, s evvel létrehozzák-e a németek északon bábállamukat.¹⁰ Az átmeneti bizonytalanság után röviddel, a tisztázódó politikai helyzetben (a helyi követek tekintetében) megállapítható, hogy kivétel nélkül az összes semleges országban működő követ a Badoglio-kormány mellett kötelezte el magát, s ez a választásuk semmilyen negatív kihatással nem volt személyes sorsukra.

Hasonló, bár a legtöbb esetben csak ideig-óráig fennálló védtett helyzetet élvezhettek például Románia vagy Magyarország területén működő királyhű diplomaták.

A bukaresti követ, Bova Scoppa a királyi Olaszország mellett kötelezte el magát. Ebben a döntésében Antonescu marsall is biztosította támogatásáról. Röviddel ezután a kondukátor, Hitlerrel való személyes találkozáját követően – feltehetően erős nyomásra – elismerte ugyan az Olasz Szociális Köztársaságot, de Mihály király nem volt hajlandó átvenni Armando Odenigónak, a

⁹ „Voi non vi rendete conto di quel che vi aspetta ... Subito avrei voluto replicare: „Neache voi.” [ford. – K. M.] In.: Francesco M. TALIANI: *È morto in Cina*. Mondadori, Milánó, 1949. 23.

¹⁰ LUCIOLLI 1976. 138-143.

salói kormány hivatalos képviselőjének megbízólevelét, tekintettel a már korábban akkreditált követre. Így, a magyarországi helyzethez hasonlóan – kisebb eltéréssel – egyidejűleg két követség működött Romániában is, egészen a szovjet előrenyomulásig és az augusztus 23-i román kiugrásig. Néhány nappal a kiugrás után Odenigót Davidescu, Románia moszkvai követe személyes találkozóra hívta. Bejelentette, hogy a diplomáciai kapcsolatok Románia és az Olasz Szociális Köztársaság között ezennel megszakadtak. A kialakult helyzet várható következményeivel mindkét fél pontosan tisztában volt, s a párbeszéd zárásaként Davidescu azt kérdezte a követtől, hogy miért nem ismeri be, hogy eltévelyedett, hogy hibázott. Odenigo eképp válaszolt: „*Ha minden, ami rosszul végződik az elkövetett hiba következménye, az enyém, ahogyan a kollégáimé is nyilvánvalóan hibaként értendő. De mit is mondhatnék Önnek? ... Meglepi Önt, hogy ragaszkodom az általam elkövetett hibához? ... A hiba és a bűn két különböző dolog. Ha bűnösnek érezném magam... akkor összekeverném a büntetést a félelemmel...*” „*Nagyon nemes gondolat*” – válaszolta Davidescu. „*Nagyon nemes gondolat ... De veszélyes!*”¹¹ Ebből a szempontból a román követnek igaza volt: 1944. szeptember elején a szovjet csapatok elérték Bukarestet, Odenigót pedig Moszkvába hurcolták, ahonnan csak hat évvel később szabadult.¹²

Mussolini bábállama megalakulásának 1943. szeptember 23-i bejelentése nem csak a budapesti olasz követség munkatársait hozta nehéz helyzetbe. A magyar kormánynak döntenie kellett, hogy elismeri-e az új államot, vagy nem. A szeptember 28-i koronatanácson az ország vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy a király személye jelenti a kontinuitás alapját. Másnap

¹¹ „*Se tutto quello che finisce male é conseguenza di un errore, il mio e quello de' miei compagni é, evidentemente, un errore. Ma che posso dirvi? ... vi parrá strano, mi sono affezionato al mio finita di essere penito ... Ma errore e colpa non sono la stessa cosa. Se mi fossi sentito in colpa ... il penimento si confonde con la paura... Molto nobile ... Molto nobile ... Ma pericoloso!*” [ford. – K. M.] In.: Armando ODENIGO: *Prigioni moscovite*. Cappelli Editore, Rocca San Casciano, 1955. 20.

¹² BRUSASCA 1949. 72.

azonban a Kállay-kormány erős német nyomásra kénytelen volt elismerni az új állam létezését és annak akkreditált követét. Ám a diplomáciai kapcsolatot ekkor sem szakította meg a déli kormánnyal. Sőt a szeptember 30-án és október 10-én kelt átiratokban¹³ hivatalosan el is ismerte a királyi követség dolgozóit, s mint legitim képviselőnek, számukra diplomáciai védelmet biztosított.

A politikai fordulat következtében a helyi diplomácia testület kettészakadt. A királyi olasz követség alkalmazottai közül Carlo de Ferrariis báró első tanácsos, valamint Emilio Voli gróf katonai attasé vezetésével többen Viktor Emmanuel iránt fejezték ki hűségüket. A magyar kormánynak köszönhetően így az olasz kormánnyal szokásos kapcsolatait fenntarthatták, az ország területén tartózkodó olasz katonák pedig szabadon mozoghattak. Evvel párhuzamosan hamarosan megkezdte működését az Olasz Szociális Köztársaság követsége is Budapesten.

Mussolini kiszabadításnak és formálódó új államnak a híre hamar elterjedt. A magyarországi olasz nagykövet, Filippo Anfuso a Ducét ismerte el Olaszország legális képviselőjének, s a hónap végén Berlinbe távozott, ahol a háború végéig nagykövetként működött. Az Anfuso helyén keletkezett űrt azonban csak nehezen sikerült betölteni: másfél hónap leforgása alatt három diplomata váltotta egymást a követi székben, és a fasiszta kormány magyarországi képviselője körüli tisztázatlan állapotokat csak novemberben sikerült felszámolni az újonnan kinevezett követ, Raffaele Casertano irányításával.

A két testület közötti konfliktusok részletezése túlnyúlna a jelen téma keretein. A „rendezetlen” helyzetet csak Magyarország megszállása után számolták fel a németek, elhurcolva a királyi követség diplomatáit és családtagjaikat, míg a fasiszta követség személyzetét majd csak a szovjet előrenyomulás bírja rá az ország elhagyására.

¹³ VIGANÒ 1991. 250-265.

Eltérő döntések. Pszichológiai aspektus

A visszaemlékezésekben és a vonatkozó szakirodalomban megjelenő, a döntéseket befolyásoló lehetséges tényezők eltérő változatot mutatnak. Az Olasz Szociális Köztársaság mellett voksoló követek tekintetében három faktor – eltérő mértékben, s nem feltétlenül egyszerre megjelenve – mindenképp szerepet játszhatott: a korábban említett élet- és szakmai pályatörténet meghatározó ereje, a választás várható előnyei és a fanatizmus. Jó példa a magyarországi követ, Anfuso esete. Az egykori quirináli követ,¹⁴ Voli eképp ír a vele folytatott vitáról: *„Döntése közlésekor a volt miniszter azt válaszolta, hogy Mussolinival kapcsolatban, akinek oldalán építette fel teljes karrierjét, nem tud máshogy cselekedni. Hozzátette, hogy más megoldást nem tud elfogadni, még annak ellenére sem, hogy meg van győződve arról, hogy az általa támogatott ügy időn belül teljes kudarcra van ítélve.”*¹⁵ Tudatában a hamarosan bekövetkező végleges katonai fordulatnak, a Mussolini mellett eltöltött 20 év után egyedüli helyes döntés szemében a Duce követe volt. A Salò-i Köztársaság különböző más országokban akkreditált követeinek motivációját ezzel szemben a legtöbb esetben a várható haszon és/vagy a fanatizmus mozgatta. A fanatizmus egyik jellemzője, hogy az egyén nem látja reálisan az adott helyzetet (jelen esetben annak politikai aspektusát), azaz a racionális gondolkodás teljes hiányával van dolgunk; a fanatizmus felülírja az ésszerűséget. Fontos megjegyezni, hogy a fanatizmus mindig adott kulturális közegben születik. Amennyiben ezt az adott helyzetre vonatkoztatjuk, könnyen belátható, hogy a Mussolini éra évtizedei elegen-

¹⁴ Mivel Rómában két magyar követség volt, ezért külön névvel illeték a szentszéki (lateráni) és a királyi (quirináli) követet.

¹⁵ „... Nel comunicarmi la sua decisione, l'ex ministro mi diceva di non potere agire diversamente nei confronti di Mussolini, a fianco del quale aveva percorso tutta la sua carriera. Aggiungeva che un'altra soluzione non era per lui possibile, anche se convinto che la causa di lui sostenuta era destinata a soccombere in breve tempo.” [ford. – K. M.] A.G.R.S.I. b 40 Ungheria, 1943. október 27.

dó időt szolgáltattak a fasiszta ideológia fanatizált változatának kitermelésére.

A Déli Királyság mellett elköteleződő diplomaták esetében evvel szemben a visszaemlékezések és a lehetséges pszichológiai megközelítés a döntések más típusú értelmezését kínálja fel. A mozgatórugó sok esetben a politikai meggyőződés mellett a katonai, külpolitikai realitások ésszerű értékelése volt. 1943 őszére ugyanis a réalpolitikuskok számára már nyilvánvaló volt a szövetségesek nyomasztó erőfölénye. Emellett a királynak tett eskün, a helyi olasz kolónia és a katonaság védelmén és képviseletén túl, mindenképp fizikai és morális bátorságról is beszélhetünk, hiszen az erős nyomás (megfélemlítés, internálás stb.) ellenére a személyes elkötelezettség felülírta az egyéni félelmeket.

Zárásként érdemesnek tűnik felvetni egy gondolatot az interdiszciplináris megközelítéssel kapcsolatban, ami a különböző tudományterületekről bevont más típusú nézőpontoknak köszönhetően friss, új alternatívát képes nyújtani egy adott témával kapcsolatban. Igaz, az interdiszciplinaritás – minden pozitív hatás mellett – csapdát is jelenthet. Ha ezt a kijelentést a jelen témára vonatkoztatjuk, el kell ismernünk, hogy az egyén, mint a történelem alakítója mégis csak ember. Döntéseit a körülmények és a maga perszonális adottságai vezérlik. Másfelől amennyiben ezt a tényt a történelmi vizsgálat tárgyává tesszük, rögtön felkínálkozik annak a lehetősége is, hogy ítéletet alkossunk, szubjektív szempontból közelítsük meg, a történelem alapvetően objektív kritériumrendszerével szemben. A morális ítéletnek ebben a helyzetben a történelmi gondolkodás keretein kívül kell esnie. A cél a lehetséges motivációk feltérképezése, a döntések ismertetése inkább, mint az igazságtevés, mely mindig magával hordozza annak a veszélyét, hogy az egyik fél (adott esetben a történész) feljogosítva érzi magát, hogy megkérdőjelezze, minősítse ezen emberek döntéseit, miközben egyértelmű, hogy a megértés, a pszichológiai értelemben vett vezér- és irányítóelvek megkeresése nélkülözhetetlen, mivel e nélkül a történet ismertetése pusztán epizódok láncolataként jelenik meg.

A légüres intézményi térben a követek megtalálták helyüket, s egyéni indítékaiknak, helyzetüknek megfelelően reagáltak a kényes diplomáciai helyzetre. Motivációjuk több variánsa közül a hűség, a politikai elkötelezettség két szélsőséges pólusát is láthatuk. Anfusò, mint hithű fasiszta és Mussolini pártfogoltja számára a lojalitás egyedüli formája az elkezdett út folytatása és befejezése volt, akár azon az áron is, hogy tudta: a háború befejeztével számunkérésre kerül sor. Evvel szemben a másik „véglet”, a király melletti kitartás az eskü szentségeként jelenik meg – példaként – Voli és a Magyarországon tartózkodó diplomáciai testület esetében. 1943. október 27-én kelt levele tökéletesen érzékelteti döntésük nehézségét, ugyanakkor az egyedüli lehetséges választás miéértjét: „... Zárásaként alá kell húznom, hogy a rám bízott személyzet – hűségében rendíthetetlen a haza és Őfelsége a király iránt – eltökélt maradt az esküjéhez. Akármi történjék is velünk ebben a vendégszerető országban, ahol egyre inkább érezhető a hatalmas szomszéd felől érkező növekvő nyomás, egy dolog biztos: a távoli hon, mely vérzik fájdalmas sebeitől, ott lebeg minden egyes személy szeme előtt, hogy Őfelsége szent személye, akinek dinasztiája garancia az elkerülhetetlen bekövetkeztére, amely hamarosan beteljesül a halhatatlan haza, Itália számára.”¹⁶

¹⁶ „... Nel chiudere la presente relazione tengo a mettere in evidenza che il personale rimasto alle mie dipendenze – fedele alla causa della Patria e alla Maestà del Re – è deciso a mantenere inalterato il giuramento prestato. Quali possano essere gli eventi che ci attendono in questo Paese ospitale, che subisce, però, le pressioni ognor crescenti del prepotente vicino, una è certa: la Patria lontana, sanguinante per le sue doloranti ferite, è presente agli occhi di ognuno, nella persona sacra della Maestà del Re, la cui Dinastia è sicuro garanzia degli immancabili destini, che si compieranno, in un giorno non lontano, per l'Italia immortale.” [ford. – K. M.] A.G.R.S.I. b 40 Ungheria, 1943. október 27.

FIDEL CASTRO 1972-ES MAGYARORSZÁGI LÁTOGATÁSA

A magyar–kubai kapcsolatok elsősorban a Szovjetunió, valamint az európai szocialista országok és Kuba politikai, diplomáciai, gazdasági és kulturális viszonyrendszerében értelmezhetők. A „hivatalos Magyarország” – bár hullámszó, ám jellegzetes – távolságtartó magatartása nem csupán Fidel Castrónak az 1956-os magyar forradalomról a korai 60-as évekig kifejtett véleményére,¹ a szocialista táborban nem jó szemmel nézett „nacionalizmusára”, azaz a sajátos nemzeti vonásokat és tradíciókat hangsúlyozó szocializmusára, a „rég” kommunisták erős megregulázására, a forradalom latin-amerikai és a harmadik világbeli „exportjának” módjára és az állandó külkereskedelmi deficitre vezethető vissza. Mindez azzal is összefügg, hogy Kuba politikája rendszeresen kínált muníciót az MSZMP baloldali kritikai ellenzékének – politikai, ideológiai és gazdasági téren egyaránt. A kubai forradalom iránti, a hivatalosnál erősebb rokonszenv egyben az elbürokratizálódott államszocializmussal, a kapitalizálódással szembeni erős baloldali kritikát is jelentett a magyar értelmiség és az ifjúság egy csoportja részéről. Az 1968-tól az amerikai és európai ifjúsági mozgalmak zászlajára tűzött Che Guevara-ikont a szocialista blokkon belül is távolságtartóan, némi gyanakvással kezelték a politikai vezetők. A latin-amerikanizmus magyar művelői között kevés olyat találunk, aki első lépéseit ne Kubában tette volna meg. Érdemi együttműködés volt a balett, a színház, a film, a zene, az irodalom és a képzőművészet területén. Rendszeressé vált a rádiók és televíziók közötti műsorcsere, a tematikus estek mindkét országban sikerre és elismerésre tettek szert. Kubai költők segítségével jelent meg spanyolul egy válogatott Petőfi-kötet

¹ DÖMÉNY János: *Magyar diplomata Latin-Amerikában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2009. 81.

és elsőként Fayad Jamís tolmácsolásában adták ki József Attila verseit.² A magyar irodalmi remekművek – kubai közreműködéssel történő – spanyol nyelvű kiadásai azért is jelentősek voltak számunkra, mivel a magyar irodalom akkor csakis ezen a csatornán keresztül tudott eljutni a kétszázmilliós lélekszámú spanyol ajkú lakossághoz.

Fidel Castro látogatásának előzményei

A magyar–kubai kapcsolatok egyik kétségtelen csúcspontja a Kubai Kommunista Párt első titkárának, egyben Kuba miniszterelnökének magyarországi látogatása. A Politikai Bizottság (továbbiakban PB) 1971. december 28-i határozatának értelmében a látogatásra 1972. május 30. és június 6-a között került sor. Érdekes adat, hogy Castro első magyarországi meghívása már 1961 februárjában, közvetlenül a diplomáciai kapcsolatok felvételét követően megtörtént, akkor azonban a kubai forradalom vezetője csak a Szovjetuniót és Csehszlovákiát kereste fel.

A kétoldalú kapcsolatokra a 60-as évtizedben számos tehertétel volt jellemző. Az MSZMP PB 1970. márciusi határozatában³ viszont megállapította, hogy a magyar–kubai kapcsolatok a korábbi évekkel ellentétben pozitív irányba mozdultak el. Magyarország az 1960-as években számos ponton nyíltan vitatkozik Kuba külpolitikájával, a diplomáciai kapcsolat sokszor személyeskedéstől sem mentes, de nyíltan nem ellenséges. Az együttműködés kereteinek bővítését a felek kölcsönösen nem igényelték. 1962-től a rakétaválság felszámolásának körülményeire adott sértődött – ámde az adott belpolitikai körülményekhez mérten reális – kubai válasz erőteljesen rányomta a bélyegét szigetország

² Sándor PETŐFI: *Poemas* [sel., trad. de András Simor]. Instituto Cubano del Libro, La Habana, 1973. és Attila JÓZSEF: *Poesías. Versiones españolas de Fayad Jamís*. Corvina, Budapest, 1967.

³ MOL M-KS 288.f.5/581. ó. e. (1970. 03. 10.). *Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságához a magyar–kubai kapcsolatokról*.

és a szocialista blokk kapcsolatára. A 70-es évek elején az ország gazdasági és társadalmi problémái, a pattanásig feszített külpolitikai helyzetek sora belföldi és nemzetközi stabilizációs politikára kényszerítették Castrót. Kuba ekkortól a nemzetközi politikában egyfelől erőteljesen a Szovjetunió irányvonalához (és egyben annak Kína-politikájához) igazodott, másfelől Che Guevara halála után felülvizsgálta „a forradalom exportjával” és kiterjesztésével kapcsolatos nézeteit. Kubában a társadalom magas fokú politikai szervezettsége képtelen volt ellensúlyozni a gazdasági élet szervezetlenségét és az alacsony termelékenységét, az országnak szüksége volt a szocialista országok széleskörű támogatására.

Fidel Castro 1972-ben – Che 1961-es útjához hasonlóan – jelentős diplomáciai körutazásba kezdett, melynek során érintette Guineát, Algériát, Bulgáriát, Romániát, Magyarországot, Lengyelországot, a Német Demokratikus Köztársaságot, Csehszlovákiát és a Szovjetuniót. A cukortermelés jelentős visszaesése (1970: 8,5 M t; 1971: 5,9 M t)⁴ és a cukor piaci árának csökkenése arra kényszerítette Castrót, hogy a harmadik világban és a szovjet érdekszférában egyaránt szélesítse gazdasági és politikai kapcsolatait. Ennek ékes bizonyítéka, hogy a magyarországi látogatását követő másfél hónap múlva Kuba a KGST tagja lett.⁵ A megkötendő kereskedelmi egyezmények és a kedvezményes hitelek alapfeltételei voltak a kubai életszínvonal szerény emelésének és egyben fedezetet nyújtottak Castro 70-es, 80-as évekbeli nemzetközi szerepének erősödéséhez, növekvő tekintélyéhez és népszerűségéhez.

Egy, a szocialista országok közötti diplomáciában nem példa nélküli, ám ritka esemény volt, hogy 1970-ben a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Irodája levelet küldött az MSZMP Központi Bizottságának. A levélben azt kérték, hogy Magyarország vizsgálja felül a Kubával kapcsolatos addigi politi-

⁴ MOL M-KS 288.f.5/581. ő. e. (1972. 05. 16.). Jegyzőkönyv a PB 1972. május 16-án tartott üléséről. *Előterjesztés a magyar- kubai kapcsolatokról.*

⁵ ANDERLE Ádám: *Kuba története.* Akkord, Budapest, 2004. 197.

káját.⁶ A Bolgár Kommunista Párt indoklásában kifejti, hogy „a kubai párt- és állami vezetők az ország fejlődésével és a nemzetközi tevékenységével összefüggő egész sor alapvető kérdésben marxista-leninista álláspont kialakítására törekednek, s igyekeznek szorosabb együttműködést kiépíteni a Szovjetunióval és a többi testvéri szocialista országgal.”⁷

A bolgárok leírták, hogy korábban a saját illetékes szerveik is meglehetősen egyoldalúan és nem pontosan tájékoztatták a Központi Bizottságot, több problémát elfogultsággal, csak a bolgár álláspontot figyelembe véve közelítették meg. A Todor Zsivkov vezetésével 1970. július 25. és augusztus 1. között Kubában járt küldöttség megbizonyosodott arról, hogy a kubai vezetők erőfeszítése és figyelme most már nem arra irányul, hogy Latin-Amerikában forradalmakat hajtsanak végre, hanem elsősorban a kubai gazdasági élet fejlesztése a cél. A levél meglepően reális képet festett Kuba akkori állapotáról, megemlíttette a lakosság ellátásának súlyos problémáit, a kollektív vezetés, a hierarchikusan felépített pártszervezet, a tudatos káderutánpótlás, a szocialista tervezés és az anyagi ösztönzés hiányát, felhívta a figyelmet a vezetés súlyos hibáira. A kubai vezetőkre nézve paternalista kritikai megjegyzést tettek, miszerint: „A legnagyobb probléma, amely megnehezíti Kuba gyorsabb és sikeresebb előrehaladását a szocialista úton mégis talán abban rejlik, hogy a kubai vezetők – mint marxisták és kommunisták – még nem teljesen nőttek fel. S ez még inkább vonatkozik az ország többi kádereire, nem is beszélve az egyszerű párttagokról és a lakosság széles rétegeiről.”

Az ilyen, Kubával kapcsolatos „atyáskodó”, sőt fölényeskedő megjegyzések egyébként is jellemzőek voltak a szocialista országokra. Rendszeresen fitogtatták marxista-leninista pozíciójukat és jártasságukat a szocializmus felépítésében. (Azóta a történelem rácăfolt erre a magabiztosságra.) A bolgár KB ugyanakkor javasolta a magyar párt részére, hogy a fent említett gondok ellenére –

⁶ MOL M-KS 288.f.5/526. ő. e. (1970. 09. 22.). Jegyzőkönyv a PB 1970. szeptember 9-én tartott üléséről. A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának levele Kubával kapcsolatban. MSZMP KB Külügyi Osztály előterjesztése.

⁷ Uo.

a segítség jegyében – értékelje át eddigi Kuba-politikáját és a szocialista országok együttesen nyújtsanak jelentősebb gazdasági segítséget azzal a céllal, *„hogy a jövőben az ország helyzete stabilizálódjon és Kuba Latin-Amerikában a szocializmus kirakatává válhasson.”*⁸

Azt nem tudjuk, mennyire akart Fidel Castro „kirakattá válni”, de az biztos, hogy pl. a kubai jegyrendszer együttes szocialista segítséggel történő felszámolására nem került sor. Ellenben a legtöbb szocialista országban megtörtént a „Kuba-politika” felülvizsgálata. Mindenesetre Bulgária és Kuba kapcsolata ezután mindvégig felhőtlen maradt, köszönhetően annak a történelmi közösségnek, ami a Szovjetunió feltétlen ideológiai támogatásán és a szovjet gazdasági segélyeken alapult.

A magyar–kubai kapcsolatok fejlődéséhez jelentősen hozzájárultak a korábbi évek magas szintű találkozásai, különös tekintettel Ajtai Miklós, a minisztertanács elnökhelyettese és Carlos Rafael Rodriguez államminiszter találkozóira, akik egyben a Magyar–Kubai Gazdasági és Műszaki–Tudományos Együttműködési Bizottság elnöki tiszttét is betöltötték.⁹ A kormányszintre emelt vegyes bizottság irányította a külkereskedelem, a műszaki–tudományos együttműködés legfontosabb teendőinek előkészítését és egyben fontos szerepet játszott a diplomáciai kapcsolatok gazdagításában is. Számos beszámoló, újságcikk, tv-műsor¹⁰ és történész hibásan beszél arról, hogy a kubai cukor magyarországi importja a szigetország KGST-be történt belépését követően, tehát 1972. július 12-től indult volna meg Magyarországra. Ezzel szemben tény, hogy pl. már 1971-ben 30 000 + 15 000 tonna (a többlet a korábbi hiteltörlesztés fedezetét biztosította) cukrot importáltunk

⁸ Uo.

⁹ MOL M-KS 288.f.5/538. ó. e (1970. 12. 08.) Jegyzőkönyv a PB 1970. december 8-án tartott üléséről. *Carlos Rafael Rodriguez elvtárs látogatása.*

¹⁰ pl.: Múlt-kor. történelmi portál. 2006. december 8. *Castro és mi, magyarok.* http://mult-kor.hu/20061208_castro_es_mi_magyarok [letöltés: 2012. augusztus 22.]

a latin-amerikai országból.¹¹ A későbbi gazdasági kapcsolatokra elsősorban az vetett árnyékot, hogy Magyarország időről időre megkérdőjelezte az ún. KGST-árpreferenciát, a kétoldalú kereskedelmet valódi árakra kívánta alapozni, ezzel is elkerülve az évi 5-6 milliárd forintos ártámogatást. A magyar export zömét továbbra is gépek, híradástechnikai berendezések, műszerek és gyógyszerek tették ki. Fontos megjegyezni, hogy a kivitelünk áruszerkezete számunkra igen kedvező volt, miután olyan gépi-pari termékek szállítását vállaltuk, amilyeneket a tőkés piacon nem tudtunk értékesíteni.¹² Ennek egyik szemléltető példája az volt, amikor Kuba köztársasági elnöke, Osvaldo Dorticós személyesen tiltakozott a szigetországba szállított mozdonyaink nem kielégítő műszaki állapota miatt.¹³

Az kubai–magyar kapcsolatokat tárgyaló 1971. decemberi PB-előterjesztés megállapította,¹⁴ hogy a kulturális kapcsolataink kielégítőek voltak, az 1961-es kulturális-tudományos egyezmény alapján széleskörű együttműködés folyt. 1970–71-ben 220 kubai járt Magyarországon és hasonló mértékű volt a magyar szakemberek, munkások és diákok kubai látogatása is.¹⁵ A Politikai Bizottság határozata leszögezte, hogy a fennálló kulturális kapcsolatokban ugyanazoknak a szabályoknak és normáknak kell érvényesülniük, mint a más szocialista országgal meglévő hasonló kapcsolatokban. Tervbe vették az akkor érvényben lévő kulturális egyezmény megújítását és ennek keretében a kulturális kapcsolatok bővítését is.¹⁶

A Fidel Castro látogatását előkészítő PB-ülésen résztvevők jóváhagyták a két ország kapcsolatairól szóló előterjesztést és a 20

¹¹ MOL M-KS 288.f.5/581. ó. e. (1972. 05. 16.). Jegyzőkönyv a PB 1972. május 16-án tartott üléséről. *Előterjesztés és határozat a magyar–kubai kapcsolatokról és Fidel Castro magyarországi látogatásának programjáról.*

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

millió dolláros kormányhitel felajánlását. Vita csupán a látogatás programja körül zajlott. A PB tagjai egyszerűen nem tudtak mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a látogatás 1-2 napot „csúszhat”, valamint hogy a kubai vezető külföldi látogatásai során „improvizál” és a protokollra fittyet hányva átírja az előre egyeztetett programot. „Rémisztó” hírek jöttek Romániából és Bulgáriából, hogy az első titkár „belegázolt búzatáblákba”, otthoni szokás szerint átvette az őt szállító autó volánját, repülőt akart vezetni, és hogy jól felkészült kérdéseivel zavarba hozta a párt- és állami vezetőket.¹⁷ Kádár János az ülésen hosszasan sorolta a fenntartásait, aggályait, miszerint ő egyáltalán nem is tudja, miről kéne tárgyalni és hogy ezek a tárgyalások valószínűleg olyan „rugalmasak” lesznek, mint a kétoldalú kapcsolatok. Kádár személyes távolságtartása, gyanakvása még a némileg stilizált, szalonképesé tett korabeli jegyzőkönyvekből is egyértelműen kiolvashatók: „A program azért került ide, mert akármikor jöhet. [...] Az, hogy egy-két nappal később érkezik, azt el is vártam [...]. A megítélésem az, hogy minden el van túlozva magyar oldalról: a tárgyalási csoport, a légi kíséret stb. Vegyük figyelembe az alkalmat és a szokásosnál valamivel erősebben álljunk ki, de túlzást azért ne csináljunk.”¹⁸

A repülőtéri fogadást és búcsúztatást teljes katonai tiszteletadással tervezték (vadászgép-kíséret, 21 ágyúlövés, katonai díszegység, a fogadásra 3000 budapestit mozgósítottak). Kádár ezt is fenntartással fogadta: „Világos a repülőtéri fogadtatás. Ott részt venne az egész Politikai Bizottság. De ilyet csak a szovjet fogadásoknál szoktunk csinálni. Ezt a számot kicsit soknak tartom. Ezen kicsit igazítani kell.”¹⁹ A Külügyminisztérium állami ajándékot szándékozott átadni és előkészítette Fidel Castro kitüntetését is. Az ajándék egy, a mezőgazdasági szakterületre specializált egyetemi kémiai laboratórium volt, 3 millió forint értékben. Kádár ezt is túlársnak

¹⁷ HORVÁT János: *Kubai riport*. MRT-Minerva, Budapest, 1974. 283.

¹⁸ MOL M-KS 288.f.5/581. ő. e. (1972. 05. 16.). Jegyzőkönyv a PB 1972. május 16-án tartott üléséről. Előterjesztés és határozat a magyar–kubai kapcsolatokról és Fidel Castro magyarországi látogatásának programjáról.

¹⁹ Uo.

tartotta és beavatkozott: „Az ajándék világos, de a kitüntetést már nem tudom, hogy az-e? Ha van egy olyan precedens, hogy valahol nem kap kitüntetést [más szocialista országban], akkor mi sem adju[n]k!”²⁰ Fidel Castro végül megkapta a Magyar Népköztársaság Zászlórendjének gyémántokkal ékesített első fokozatát.

Kubai kívánságnak megfelelően a PB napirendjén szereplő program szerint Castro látogatást tesz a kőbányai Gyógyszerárugyárban, a Dunai Vasműben, a Martonvásári Állami Gazdaság- és Kísérleti Intézetben, a polgári Vörös Csillag Termelőszövetkezetben,²¹ egy ipari nagyüzemben, valamint egy katonai egységnél. Nagygyűlésre kerül sor a Sportcsarnokban. Az aktív pihenés részeként vadászat és balatonaligai kirándulás szerepel. A látogatás eseményeiről – a PB-határozatok rutinszerű agitpropos zárásának megfelelően – a magyar sajtó, rádió és tv folyamatos tájékoztatást ad.

A találkozó és a tárgyalások

A látogatás nagyjából követte a korábbiakban ismertetett jegyzőkönyvben lefektetett programot. A találkozó és a tárgyalások szinte minden pontja jól dokumentált, a felek több mint tíz órát töltöttek hivatalos tárgyalással. A vadászon és a balatoni hétvégen lehetőség nyílt a kötetlen megbeszélésekre is. A hivatalos eszmecsere három fő kérdéscsoportban folyt:

- kölcsönös tájékoztató a belső helyzetről,
- a magyar–kubai kapcsolatok áttekintése,
- nemzetközi kérdések.

²⁰ Uo.

²¹ Saját gyűjtés, korabeli fényképek alapján. Egyes dokumentumokban, pl.: Múltkor történelmi portál. 2006. december 8. *Castro és mi, magyarok*. http://multkor.hu/20061208_castro_es_mi_magyarok [letöltés: 2012. augusztus 22.] a program narrációja hibásan szerepel, mivel az előterjesztés csupán tervezet volt és a valóságban már megváltozott.

Kádár János, pályafutása alatt többször is szükségét érezte, hogy nemzetközi partnereinek elmesélje a legújabb kori magyar történelem összefüggéseit. Dömény János (a 2012-ben elhunyt) latin-amerikai profilú magyar diplomata személyes beszámolója szerint²² ezt főleg azoknak a külföldi vezetőknek és diplomatáknak tette, akik korábban kritikus álláspontot fogalmaztak meg az 1956-os magyar forradalom (kádári értelmezésben „az ellenforradalom leverése”) kapcsán, de jóindulattal közelítettek – a már konszolidálódott Magyarország – első számú vezetője felé. A korabeli beszámolók és jegyzőkönyvek szerint a megbeszélések e szakaszában Kádár különös figyelmet fordított az 1953–1956-os politikai válság előzményeire, annak jellemzőire, következményeire.

Fidel Castro és a hozzá közel álló értelmiségi csoportok 1960-ig kifejezetten pozitívan nyilatkoztak a magyar forradalomról (vagyis nem ellenforradalomnak minősítették) és elítélték a szovjet intervenciót.²³ Ennek talán legjobban dokumentált példája, hogy Raúl Roa későbbi kubai külügyminiszter (1959–1976) 1959-ben megjelent gyűjteményes kötetének²⁴ egyik, a magyar forradalomról szóló esszéjében „szovjet becstelenségről és pusztításról” ír. A két ország között 1960. december 18-án létrejött diplomáciai kapcsolatfelvételt követően sokat változott a kubai politikai álláspont, de Castro a későbbiekben is mindig udvariasan kerülte ezt a témát, bár a Varsói Szerződés országainak 1968-as prágai beavatkozását – a Csehszlovák Kommunista párt korábbi sztálinista vezetőinek erőteljes kritikája mellett – támogatta. Kádár a későbbiekben is visszatért a Castróval történt megbeszélés egykori

²² Személyes beszélgetésem Dömény Jánossal. 2010. augusztus 17.

²³ DÖMÉNY János: *1956 hatása a magyar – latin-amerikai kapcsolatokra. Rubicon*, 1999/8. Mell. 15–16.

²⁴ ROA, Raul: *En pie, 1953-1958*. Departamento de Relaciones Culturales, Universidad Central de Las Villas, Santa Clara 1959. A témával kapcsolatban lásd még: *New York Times*: Excerpts From Statements Made by Roa and Stevenson to U.N. Political Committee. April 18, 1961. 16.

legkényesebb témájára, s többször említette: „Mi ezt akkor megbeszéltük, a kubai elvtársak megértették az akkori helyzetet.” A két vezető a későbbiekben sem kedvelte különösen egymást, bár Fidel Castro a budapesti látogatásán kifejezetten pozitívan nyilatkozott Kádár Jánosról.

A hivatalos tárgyalás során először a belpolitikai beszámolókra került sor. A Kubáról szóló tájékoztató érdekesen kezdődött. Castro saját magát és csoportját neokommunistának nevezte, de hogy ez pontosan mit is jelenthetett, azt nem fejtette ki részletesen. A kubai forradalom vezetője kezdetben a társadalmi átalakulás útját nem a marxizmus-leninizmus alapján képzelte el. Elmondta, hogy a forradalom győzelme után a kommunista eszmékkel és magával a „sémákba merevedett” Népi Szocialista Párttal (a régi kubai kommunista párt) való szövetség az elszigetelődésükhöz vezetett volna.²⁵ *„Az országban nem volt gazdasági válság, a forradalomnak nem az objektív, hanem a szubjektív feltételei voltak meg: a korrupt és kegyetlen, az amerikaiakat visszataszító módon kiszolgáló Batista-rendszer elleni gyűlölet, a nemzeti elkeseredettség, a munkanélküliség, a földtelenség. A tömegek nem látták a problémák lényegét a polgári társadalom keretein belül és annak eszközeivel képzeltek el a kívánt változásokat. Az akkori helyzetben nem lehetett kommunista programmal jelentkezni.”*²⁶ A következőkben Castro részletesen ismertette a forradalom menetét és az ezt követő évek eseményeit. A belpolitikai problémák között említette a krónikus szakszervezeti hiányt, a lakosság számának gyors ütemű növekedését, az alkatrészhíányt, a kielégítetlenül növekvő fogyasztási igényt. Az 1970-es „cukorév” a rendkívüli erőfeszítések ellenére sem érte el a 10 millió tonnás termelést, miközben az erőforrások átcsoportosítása minden más ágazatban már eleve visszaesést eredményezett. Ezt Castro kifejezett politikai hibának tartotta és vállalta érte a felelősséget. Az ország védelme érdekében 300 000 embert fegyvereztek fel, ennek az évi költsége 500 millió dollárra rúgott.

²⁵ MOL M-KS 288.f.5/583. ő. e. (1972. 06. 13.) 10R/148. Jelentés Politikai Bizottságának Dr. Fidel Castro Ruz magyarországi hivatalos, baráti látogatásáról.

²⁶ Uo.

A nehézségek mellett Castro beszámolt a forradalom sikereiről is. Biztosították a minimálisan szükséges szintet a közellátásban, előre jutottak az acéltermelésben, az ásványkincsek feltárásában, nagymértékben bővítették a víztározó-kapacitásokat, az öntözést, a rizstermelést. Felszámolták az analfabetizmust, ingyenessé tették az oktatást, megszüntették a munkanélküliséget, fejlesztették az egészségügyet és a nyugdíjrendszert. Fejlődött a gépipar, megindult a műtrágyagyártás, nőtt a kereskedelmi hajópark, többek között magyar segítséggel gépesítették a kikötőket, 20 millió dolláros halexportot bonyolítottak le. 1971-ben 9%-kal nőtt a termelés. A tervek között megemlítette a citrus-program beindítását, melyben 25 ezer hektáron telepítenének citrusféléket és ezzel megpróbálnák ellátni az összes szocialista országot. A munkaerőigényt speciális középiskolák létrehozásával kívánták megoldani, ahol a tanulók a bentlakásos intézményekben napi 3 órát dolgoznak. Castro hangsúlyozta, hogy a belső helyzetükről őszintén és önkritikusan beszélnek a kubai néppel. Az ilyen párbeszédekben azonban csak a problémák ún. szubjektív oldalával foglalkoznak, a rendkívül súlyos, nehezen és hosszútávon megoldható objektív nehézségekről nem beszélnek, hogy elkerüljék az „elkedvetlenítő”, „lefeagyverző” negatív hatást.²⁷

A tárgyalás következő témaköre a kétoldalú kapcsolatokat taglalta. Az együttműködést Kádár kielégítőnek ítélte, de megjegyezte: *„természetes dolog, hogy egyik-másik módszerben, vagy egyes taktikai kérdésekben nézeteink nem hajszálpontosan esnek egybe, éppen az eltérő nemzeti, történelmi és egyéb sajátos okok miatt.”*²⁸ Az első titkár bejelentette, hogy Magyarország távközlési célokra 20 millió dolláros hitelt nyújt Kubának, amit később – magyar szakemberek segítségével – többek között Havanna telefonhálózatának korszerűsítésére fordítottak. További számos megállapodást és egyezményt írtak alá a felek. Castro egyetértett Kádár értékelésé-

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

vel a kétoldalú kapcsolatokról, majd Kádár Jánost és Ajtai Miklóst kubai látogatásra hívta meg.

A nemzetközi kérdések témakörében Kádár a szokásos magyar álláspontot fogalmazta meg, ami – árnyalatnyi különbséggel – igazodott a Szovjetunió akkori hivatalos külpolitikájához. Castro részletesen elemezte a helyzetet és elmondta, hogy a szocialista országok közösségéhez tartozónak érzik magukat, bizalmuk teljes a Szovjetunió iránt, bár Kuba nem tagja a Varsói Szerződésnek. A keleti katonai szövetséggel szemben nincsenek fenntartásai, s ha szükséges, belépni is készek lennének. Latin-Amerikával kapcsolatban kifejtette, hogy Kuba egyfajta „kísérleti nyúl” szerepét játssza a spanyol ajkú világban, közös a sorsuk, közös a történelmük. *„Latin-Amerika csak a forradalom útján haladhat előre, sem reformista, sem nacionalista alapon nem lehet igazán előre jutni. Az imperializmus ellen támogatnunk kell a nacionalista mozgalmakat, de tisztán kell látnunk, mi a megoldás. Romániához vagy Jugoszláviához hasonló politikai irányzatok uralomra jutása Latin-Amerikában nem hozna hasznot [a] fejlődés szempontjából, csak elnyújtaná a folyamatot.”*²⁹ Hangsúlyozta, hogy Kuba nem vehet részt olyan megállapodásokban, melyek ideológiai engedményekkel járnak. *„Kuba tiszta, következetes, megalkuvás nélküli magatartása, elvi politikája rendkívüli jelentőségű hatást gyakorol Latin-Amerikára és [a] Kuba fejlődésével kapcsolatos minden probléma ellenére is ez a hatás és befolyás állandóan növekszik.”*³⁰ Elmondta, hogy a földrész forradalmi mozgalmaiban jelen van a trockizmus hatása és erős a kínai és a román befolyás. Megjegyezte, hogy a latin-amerikai országok részéről érezhető egyfajta bizalmatlanság és fenntartás a szocialista országok iránt. Élesen bírálva Kína külpolitikáját megfogalmazta, hogy ravasz taktikával hálózzák be a latin-amerikai országokat. Így fogalmazott: *„A kínaiak is dolgoznak, eredményeik vannak: ügyesek, azt hirdetik, hogy a harmadik világhoz tartoznak, vigyáznak a külsőségekre, jó a személyzetük, keveset csinálnak, de [azt] hatásosan.”*³¹

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

Ebben az időszakban Romániával és Jugoszláviával kifejezetten rossznak mondhatóak a kubai kapcsolatok, ennek megfelelően Castro éles és kritikus felhanggal jellemzi Romániát: *„Erős nacionalista irányzat jellemzi, melyet a tömegekben is szítnak. Erre felhasználják a gazdasági eredményeket és a nemzetközi politikai vonalakat is. Ifjúságukban ugyanakkor nagy a csodálat az USA és az NSZK iránt. A 27 éves szocialista rendszer ellenére a tömegekben mélyeséges ideológiai zűrzavar uralkodik. Nemzetközi politikájuk eklektikus, ugyanakkor belső politikájukról nem folytatnak vitát. Ezek a problémák hosszú időn keresztül fennmaradnak.”*³²

Az Egyesült Államokkal kapcsolatban kifejtette, hogy csak akkor lépnek kapcsolatba velük, ha az USA lemond a nemzetközi „csendőr szerepéről”, felismeri a latin-amerikai realitásokat és befejezi a terrorakciókat Kuba ellen. A kínaiak USA-politikája kifejezetten szovjetellenes és anyagi érdekeken alapul. Nixon moszkvai látogatását ugyanakkor megérti.

Az idézett jelentések, sajtóbeszámolók és kommentárok egyöntetűen sikeresnek ítélték meg a tárgyalásokat, ahol a két fél álláspontjai közeledtek egymáshoz. Kifejtették, hogy ideológiai nézetkülönbség a két ország között nincs, nemzetközi kérdésekben közel azonos véleményt fogalmaztak meg. A két párt közötti viszonyban korábbról fennmaradt fenntartások, kétségek és értetlenségek a kubai vezetés oldaláról megszűntek vagy lényegesen csökkentek.

A látogatás utólagos értékelése

A fentiekben dokumentált tárgyalások tehát a szokásos rendben és módon történtek. Igen ám, de a szigorúan vett hivatalos anyagok mellett született egy szigorúan titkos minősítésű kiegészítő

³² Uo.

jelentés is.³³ Ez a „melléklet” azt a célt volt hivatott szolgálni, hogy dokumentálja Castrónak a kubai kísérete előtt tett nem hivatalos megjegyzéseit és politikai jellegű megnyilvánulásait. Általánosságban elmondható volt, hogy Castro nagyon érdeklődött a magyar viszonyokról, különös tekintettel az 1953-56 közötti korszak hibáiról, ezek szovjet vonatkozásairól, a szovjet befolyásról és a torzulásokban szerepet játszó objektív és szubjektív tényezőkről. Egyértelmű, hogy ez a kiemelt érdeklődés Kádár – korábbiakban ismerttetett – személyes „magyarázatához” kapcsolódott. A kiegészítő jelentésben egy később tollal kihúzott részben rögzítik: „[...] ez részben annak a következménye lehetett, hogy ezekben a témakörökben, amelyekben a részükről eddig is erős volt az értetlenség a magyarországi viszonyok iránt, Castro elotárs és a kubai vezetés nézeteiben jelentősebb [ti. pozitív] változás következett be.”³⁴

A titkos jelentés leírja, hogy Castro mind a tárgyalásokon, mind a program lebonyolítása közben jegyzeteket készített, folyamatosan kérdezett, ezeket egyeztette a munkatársaival, hangos felolvasás után egységes szerkezetű napi feljegyzéseket írt. Láthatólag jól érezte magát, szűk körben hangoztatta, hogy Kádár mély benyomást tett rá. Egyáltalán, a szocialista országoktól eltérően a magyarok – szerinte – őszinték, nem viselkedtek mesterkéltén, magabiztosak és közvetlenek voltak vele szemben. Fidel Castro ugyan pontosan tudta, hogy a magánbeszélgetéseiről is feljegyzések készültek, de vélhetően őszinte volt az a kijelentése, miszerint az eddigiekben meglátogatott szocialista országokhoz képest Magyarországon érezte a legjobban magát.³⁵

Különösen sok időt fordított Castro az anyagi és az erkölcsi ösztönző rendszerek megismerésére. Che Guevara „új embereszményről” alkotott, végtelenül naiv és idealista kommunisztikus eszmei meggyőződésének köszönhetően az anyagi ösztönzés

³³ MOL M-KS 288.f.5/583. ó. e (1972. 06. 13.) 38 R/148 *Kiegészítő jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának Dr. Fidel Castro Ruz magyarországi hivatalos, baráti látogatásáról.*

³⁴ Uo. [a jegyzőkönyvből tollal kihúzva]

³⁵ Uo.

tilos volt Kubában. A szigetország a látogatást követő pár hónapban belül bevezette az anyagi ösztönzés rendszerét, ebben bizonyára közrejátszottak a kedvező magyar tapasztalatok is, de az igazán erős nyomás a KGST részéről történt, ahol a belépés feltételeként fogalmazták meg az anyagi ösztönzők bevezetését.³⁶

Hivatalos keretek között a soron következő lengyelországi látogatásukról nem tett említést a kubai első titkár, de mind ő, mind a kísérete ingerülten beszéltek róla. *„Úgy készülnek Lengyelországba, mint ahogy Romániába készültek és ez »szög a szívükben«.* [...] *Castro elvtárs személyesen is erős, éles szavakkal kifogásolta, hogy Nixon lengyelországi látogatásáról a lengyel elvtársak nem tájékoztatták őket, így kényelmetlen helyzetbe kerültek.*³⁷ Itt írták le a titkos beszámoló legélesebb kijelentését, amit ugyan tollal szintén kihúztak a jegyzőkönyvből, de mivel az ilyen látványos, kissé színpadias magatartás nem áll messze Fidel Castrótól, mindenképpen érdemes idézni. *„Most nem kellett volna nekik feltétlenül Lengyelországba utazni. Castro elvtárs meg is mutatta, hogy Varsóban a repülőgépről arcára szorított zsebkendővel fog kiszállni, hogy ne érezze a Nixon által visszahagyott bűzt! [...] Castro elvtárs elmondta: »mi is szegények vagyunk, nekünk is szükségünk lenne kedvezményekre és segítségre, mégsem csinálunk ebben a helyzetben ilyeneket.«”*³⁸

Castro, bár a nemzetközi nagyhatalmak játszmáiból és pofonjaiból akkor már jócskán tanult, soha sem értette meg, hogy a politika színterén az eszmei szilárdság és az anyagi megfontolások nem azonos súllyal esnek latba. Latin-Amerikában és a világ ifjúsága számára sztárrá válhatott, azonban népszerűségét és ismertségét világpolitikai befolyássá soha nem tudta váltani. Ne legyünk igazságtalanok: egy 8,5 millió lakossal rendelkező sziget vezetőjeként esélye sem volt erre, mégis sikerült neki a XX. század egyik jelképévé válnia. Hatalmának csúcsán 1979-ben Fidel

³⁶ ANDERLE 2004. 144.

³⁷ MOL M-KS 288.f.5/583. ő. e. (1972. 06. 13.) 38 R/148. [a jegyzőkönyvből tollal kihúzva] Kiegészítő jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának Dr. Fidel Castro Ruz magyarországi hivatalos, baráti látogatásáról.

³⁸ Uo.

Castrót az el nem kötelezett országok mozgalmának elnökévé választották meg, komoly tekintélynek számított Latin-Amerikában, a Közel-Keleten és a harmadik világ országaiban egyaránt. A kubai miniszterelnök egyébként láthatóan elfáradt a hosszú körúton, ezért informálisan közölte, hogy a Szovjetunióba tervezett 3 hetes látogatását lerövidítette 9 napra.

Kényes és kihagyott témák, álláspontok: amiben nem volt megegyezés

A titkos feljegyzések szerint a kubaiak a magyar kormány- és pártküldöttséggel folytatott hivatalos megbeszéléseken túl is állandóan visszatértek romániai látogatásuk témájára. Castro kubai kísérete szerint a román és a kubai első titkár a tárgyalásokon és az azon kívüli programokon is egyfolytában vitatkoztak, ezeken Fidel Castro időnként ingerült és éles kijelentéseket tett. Ceaușescut kifejezetten ellenszenvesnek tartotta. Elmondták, hogy a látogatásuk alkalmából kiadott román–kubai nyilatkozat megfogalmazásánál a románok többször hazudtak és megpróbálták kijátszani a kubai delegációt. Magáról az ott szervezett programokról is lesújtó véleményük volt: *„Úgy érzékelték, hogy annak minden részlete előre megrendezett, mesterkélt volt; ebben a vonatkozásban őket félrevezették és nem őszintén viselkedtek velük szemben.”*³⁹ A fentiek a Ceaușescu-rezsim működésének ismeretében természetesen nem meglepőek, de a „baráti országok” vezetői ilyen éles fogalmazásokra jellemzően nem ragadtatták el magukat. Bár Magyarországot és a legtöbb szocialista országot kifejezetten irritálta Ceaușescu, a Szovjetunió – pár feddő kijelentést kivéve – mégsem tett semmit Románia megfékezésére. Nem is akart semmit tenni, hisz Brezsnyevet a „Kárpátok Géniusza” folyamatosan ellátta a

³⁹ Uo.

román hírszerzés információival és a lopott nyugati technológiákkal.⁴⁰

A nem hivatalos feljegyzéseket rögzítő kiegészítő jelentés dokumentálta továbbá, hogy a magyar–kubai közös nyilatkozat összeállításánál két kérdésben volt érdemi vita. A magyar tárgyalódelegáció a következő bekezdés beemelését szorgalmazta a közös nyilatkozatba: *„Megerősítették eltökéltségüket, hogy továbbra is tevékeny és kezdeményező külpolitikát folytatnak a nemzetközi feszültség csökkentésért, a népek békéjének és biztonságának erősítéséért, sakra szállnak a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése elvének következetes, gyakorlati érvényesítéséért.”*⁴¹ A kubaiak ezt a megfogalmazást nem fogadták el, amit azzal indokoltak, hogy Kuba továbbra is támogat minden latin-amerikai nemzeti felszabadító harcot és segíti az elnyomó kormányok megdöntését. A kubai tárgyalódelegáció ugyanakkor az alábbi szöveg beemelését tartotta indokoltnak a közös nyilatkozatba: *„Magyarország és Kuba elutasítja az imperialisták kulturális behatolását és megállapítja: szükség van arra, hogy e politikával szemben ismét érvényt szerezzenek a nemzeti kultúra értékeinek és olyan művészeti–irodalmi kifejezési formákat alakítsanak ki, amelyek a népek szocializmust építő erőfeszítéseiből és imperialista ellenes harcából fakadnak.”*⁴² A magyarok ezt a megfogalmazást elfogadhatatlannak találták, ezért egyik javaslat sem került be a közös nyilatkozatba. A két egymásnak ideológiailag szögesen ellentmondó szövegelem jól szemlélteti Kuba és Magyarország politikájának valós különbségeit.

A betejesztett jelentésekhez és titkos kiegészítésekhez az MSZMP PB 1972. június 13-ai ülésén Kádár János szóbeli megjegyzéseket fűzött, s ebben a jegyzőkönyvben olyan információk hangzottak el a tárgyalásokról, melyek az eddigiekben ismertetett

⁴⁰ PACEPA, Ion Mihai: *Vörös horizontok. Egy román kémfőnök vallomásai*. I.H. Printing Company, New Jersey, é.n.

⁴¹ MOL M-KS 288.f.5/583. ő. e. (1972. 06. 13.) 38 R/148. *Kiegészítő jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának Dr. Fidel Castro Ruz magyarországi hivatalos, baráti látogatásáról*.

⁴² Uo.

írással jelentésekben nem szerepelnek. Kádár elmondta, hogy Kuba részéről korábban hibás állásfoglalások történtek nemzetközi kérdésekben és a „régikubai kommunisták kérdése” közvetlenül is érintette az MSZMP-t.⁴³ A Népi Szocialista Párt (a régi kubai kommunista párt) káderei (a pártból történt kizárása kapcsán az egyik elhíresült, de nem a legfontosabb vezetőjük Anibal Escalante volt) rendszeresen a szocialista országok nagykövetségein kerestek támogatást a Castro vezette Július 26-a Mozgalom ellenében, amit a KGB-n keresztül meg is kaptak. Nem voltak nyíltan Castro ellenesek, de Kubát minden erővel a Szovjetunióhoz kívánták kötni.

Kubában az egységes forradalmi párt megszervezése rendkívül nehézkesen, sok konfliktus közepette ment végbe. A forradalom győzelmét követően 1961-ben három párt: a Július 26-a Mozgalom, a Forradalmi Direktórium és a Népi Szocialista Párt nyilvánították a koalíciójukat és megalakították az Egyesített Forradalmi Szervezetek Szövetségét. A szövetség belső válságát és a pártok közötti kiélezett konfliktust a régi kommunista, Anibal Escalante kizárása és moszkvai száműzetése zárta le. Az új néven megszervezett Szocialista Forradalmi Egységpárt 1962-ben jött létre, melyben fiatal *fidelista* vezetők kerültek a párton belüli kulcspozíciókba.⁴⁴ Fidel Castro javaslatára 1965-ben a párt felvette a Kuba Kommunista Pártja nevet. A párton belüli konfliktus a rakétaválságot követő szovjetellenes hangulat éleződésével ismét előtérbe került, 1968-ban 40 régi kommunistát fogtak perbe „politikai hűtlenség” vádjával. Ez volt az ún. „mikrofrakciós per”, amelyben Magyarország – a régi kommunisták védelmében kifejtett tevékenységével – közvetetten érintett volt.⁴⁵

³⁸ MOL M-KS 288.f.5/583. ő. e. (1972. 06. 13.) 131R/148. Jegyzőkönyv a PB 1972. június 13-án tartott üléséről. Jelentés Fidel Castro elvtárs magyarországi látogatásáról.

⁴⁴ *Fidel Castro beszéde a Szocialista Forradalmi Egységpártról*. Gyorsírójegyzet. A Kubai Köztársaság Budapesti Nagykövetsége, Budapest, 1962.

⁴⁵ ANDERLE 2004. 131.

Kádár elmagyarázta a PB értetlenkedő tagjainak, hogy egy forradalom akkor is végbemehet, ha a klasszikus meghatározások szerint nem volt forradalmi helyzet. Sajátos kádári humorral megjegyzi: „a klasszikus helyzet [ebben az esetben] az, hogy a Párt ott is gyakran hibát követ el.”⁴⁶ A kubai rakétaválsággal kapcsolatban nem szerepelnek megjegyzések az írásos anyagokban, Kádár azonban szóba hozta, hogy Fidel Castro mit mondott neki a témával kapcsolatban: „A dolog számukra úgy kezdődött, hogy megke-reste őt [Fidel Castro-t] egy szovjet marsall, elkezdett velük tárgyalni, felajánlotta a rakétákat: a kubai forradalom érdekében [a Szovjetunió] kész rakétákat adni. Ők azt mondták, hogy megvizsgálják és arra a kö-vetkeztetésre jutottak, hogy a kubai forradalom érdekei nem követelik meg a rakétákat, nekik erre nincs szükségük, egyéb módon is tudnak harcolni. Utána úgy alakult, úgy vetették fel a kérdést, hogy ez az egész szocialista világ védelmét is szolgálná. Akkor ezt újra megtárgyalták, két napig tárgyalta a Politikai Bizottság. Úgy döntöttek, ha a szocialista világ érdeke megköveteli, meg kell csinálni. [...] Most ezek után az em-ber jobban megérti ezt a dolgot. A lényeg, hogy a velük való konzultáció nélkül történt a [rakéták] visszavonás[a]. Ez nagyon fontos, még a jövőő szempontjából is.”⁴⁷

Kádár beszámolója pontos volt. Castro először valóban eluta-sította a javaslatot, majd pár órával később Raúl Castro, Che Gu-evara, Blas Roca, Dorticós elnök és Carlos Rafael Rodriguez (azaz a kubai vezetésen belüli kommunista vonal képviselőinek) társa-ságában elfogadta azt, azzal a feltétellel, hogy a rakéták telepíté-sét nyilvános katonai szerződésben legalizálják. A szovjetek azonban ezt másképpen gondolták és szerződés nélkül 1962. júli-us 15-én elkezdték a rakéták telepítését. Hruscsov egyértelmű utasítása az volt, hogy az akciónak novemberig mindenképpen titokban kell maradnia. Fidel Castrónak nem tetszett az egész ügy, a katonai szerződés keretében politikai preambulumot köve-

⁴⁶ MOL M-KS 288.f.5/583. ő. e. (1972. 06. 13.) 131R/148. Jegyzőkönyv a PB 1972. június 13-án tartott üléséről. Jelentés Fidel Castro elvtárs magyarországi látogatá-sáról.

⁴⁷ Uo.

telt a Szovjetuniótól Kuba függetlenségének tiszteletben tartására és védelmi garanciákat kért arra az esetre, ha az országot megtámadják. Rájött, hogy Kuba teljesen védtelenné vált a két szuperhatalom játszmája közepette. Che Guevara hiába tiltakozott Hruscsovnál az eljárás ellen, akkor már késő volt. Az Egyesült Államok felderítése szeptemberben lefényképezte a rakétákat és jelezte a szokásosnál nagyobb katonai mozgósítást. Az egykori visszaemlékezések megemlítik, hogy a szovjet katonák „előzőlőtték” Havannát, kórházakat foglaltak le katonai célra, úgy viselkedtek, mint a megszállók. A kubaiak számára egyértelmű volt, hogy valami komoly dolog készülődik. A karibi krízis további napjai mára már a világtörténelem legfontosabb fejezeit alkotják, azonban az egyértelmű, hogy a kubai vezetés ezen a ponton ébredt rá arra, hogy Kuba csupán egy eszköz az éppen aktuális nagyhatalmi játszmában.⁴⁸ Ezt a csalódottságát tolmácsolta Castro Kádárnak, aki saját keserű tapasztalatait figyelembe véve megértette ezt.

Kádár elmondta, hogy a szocialista országok megítélésében nincs komoly eltérés a két ország között. *„Ők persze a jugoszláv dologban élesebbek, mint mi, Romániával is ugyanaz a gondjuk [mint nekünk], [de] talán egy árnyalattal élesebben fogalmaznak.”*⁴⁹ Tehát a magyar vezetőknek Románia kapcsán ugyanolyan élesen kritikus volt a véleménye, mint Castrónak, ami akkorra már a magyar politikai elit számára is világos volt.

Biszkú Béla és Komócsin Zoltán javaslata alapján az alapjelentés nem egészült ki a titkos kiegészítő jelentéssel, és mellékletet sem tartalmazott. A Szovjetunió számára csak az alapjelentést adták át. Kádár külön megjegyezte, hogy írásban nem célszerű a „technikákban állást foglalni”⁵⁰ ti., hogy ne a PB előtt vitassák meg azt, hogy a Szovjetunió számára milyen jelentést küld el a

⁴⁸ Fidel CASTRO: *My Life*. Scribner Book Co., New York, 2008.

⁴⁹ MOL M-KS 288.f.5/583. ő. e. (1972. 06. 13.) 131R/148. Jegyzőkönyv a PB 1972. június 13-án tartott üléséről. Jelentés Fidel Castro elvtárs magyarországi látogatásáról.

⁵⁰ Uo.

magyar pártvezetés Castro látogatásáról. Az MSZMP KB, Komócsin Zoltán előterjesztése alapján 1972. június 14-én tárgyalta a látogatásról szóló végleges előterjesztést, amit egyhangúan elfogadott.

Populáris visszhang, politikai folklór

Mivel a látogatás eseményeiről folyamatosan beszámoltak a magyar hírközlő szervek, széles nyilvánosság övezte Fidel Castro magyarországi útját, de túl ezen feltűnő és lelkes érdeklődést is kiváltott. A kubai forradalmár igazi sztár lett Magyarországon. A szocialista országok vezetőitől eltérően fiatal, jó kiállású, szakállas fiatalember „meghódította” a magyarokat. Szenzációszámba menő látogatásáról számos visszaemlékezés, cikk és felvétel maradt fent. Nem lenne teljes a látogatás történéseinek dokumentálása, ha egy-egy „személyes” epizódot ne idéznénk fel.

Már a katonai tiszteletadással egybekötött fogadáson felbomlott a program. A megérkezést követő protokolláris üdvözlés után Castro azonnal a Magyarországon tanuló és dolgozó kubaiakhoz sietett, a biztonsági kordont átlépve hosszasan elbeszélgett velük, miközben a magyar PB tagjai feszengve várakoztak. A díszszázad egyik tagjának visszaemlékezése szerint a magyar biztosító katonák később feddést kaptak, amiért nem állták udvariasan útját a kubai forradalom vezetőjének.⁵¹ A budapesti pártbizottság sikeres mozgósítást hajtott végre, mert a városban ezrek fogadták a nyitott Csajkából barátságosan integető forradalmárt.

A kubai miniszterelnök 1972. június 3-tól Balatonaligán pihente ki az utazása fáradalmait. A pártüdülőben, a napjainkban Castro-villának nevezett egykori elnöki nyaraló szolgált szállásaként, ahol olyan vendégek laktak, mint Hruscsov, Ho Si Minh, az

⁵¹ Emlékpontok. Mondd el, hogy tudjuk. Kádár díszszázadában. Kiss László visszaemlékezése. <http://www.emlekpontok.hu/hu/interjutar/kadar-diszsazadaban>. 2010. november 2. [letöltés: 2012. augusztus 22.]

útból visszatért Jurij Gagarin és Leonyid Brezsnyev. Castro Kádár János társaságában sétahajózáson vett részt – a kormányzati protokollhajó – a *Szabadság* fedélzetén Tihanyba. A hajót 1979-ben a magyar első titkár a zánkai úttörőtábornak ajándékozta, a vízi-busz *Zánka* néven ma is üzemel. A szájhagyomány úgy tartja, hogy mind mai napig látható padlószőnyegén a folt, amit Fidel Castro szivarjának hamuja égetett ki. Németh József, a pártüdlő villanyszerelőjének visszaemlékezése szerint⁵² a kubai első titkár – a kormányörököt és a saját biztonsági kíséretét kijátszva – egyszer megunta a protokollt és az üdülőből egy Pannónia motorral „elszökött” Balatonkenesére a Honvéd Üdülőbe, ahol előző nap összebarátkozott az ott pihenésüket töltő emberekkel. A fenti anekdoták is jelzik Fidel Castro népszerűségét, illetve a látogatás iránti kiemelt érdeklődést. Bár az elmondottak valóságtartalma nehezen ellenőrizhető, mindenesetre nem álltak messze a Comandante személyiségétől.

Horvát János az egykori televíziós műsorvezető-szerkesztő, hazánk későbbi (2006–2010) kubai nagykövete könyvfejezetben emlékszik vissza a látogatásra.⁵³ Horvát szerint Castro szinte megközelíthetetlen volt interjúkérés szempontjából. Bár a kubai vezető sosem zárkózott el a közvetlen kommunikációtól, sőt az egyszerű emberekkel kifejezetten igényelte azt, interjút adni mégsem szeretett. A televízió nézők részéről elvárt és szakmailag is nagy elismerésre számító interjú elkészítésére a Magyar Televízió munkatársai „haditervet” dolgoztak ki „Celluloid faló” fedőnévvel. Az alapkonceptió szerint, ha Fidellel sikerül megismertetni a Magyar Televízió által készített: Kuba – közelebről c. kiváló dokumentumfilmet,⁵⁴ akkor megszerezve a kubai miniszterelnök szimpátiáját –, bizonyára kötélnek áll és mégis ad interjút. Miután

⁵² Rendszerváltás sorozat 4. rész. A Kádár villa és Castro balatoni szökése 2/2. <http://www.youtube.com/watch?v=A0Lr1IP0JvE&feature=relmfu> [letöltés: 2012. augusztus 22.]

⁵³ HORVÁT János: *Kubai riport*. MRT-Minerva, Budapest, 1974. 283-301.

⁵⁴ Kuba – közelebről. dokumentumfilm. Szerk.: Korolovszky Lajos. Riporter: Horvát János. Operatőr: Lukács Lóránt. 1972.

Castro a pingpongasztal mellett megizzasztotta Marjai József külügyminiszter-helyettest, erősebb ellenfelet keresett. Horvát János ajánlatot tett neki, hogy amennyiben „megnyeri a meccset, az interjú is az övé”. Bár a televíziós a meccset elvesztette, a Kubáról szóló riportfilmet Fidel Castro mégis megnézte és az interjúnak is kötélnek állt.

A Horvát könyvében idézett interjú ugyan semmi „szenzációt” nem tartalmazott, de a kubai forradalom vezetője kedves, közvetlen volt és lelkesen érdeklődött Magyarország iránt. Taglalta hazánk szépségeit, az emberek közvetlenségét, a két ország történelme közötti hasonlóságokat, beszélt a sport fontosságáról és a szabadidős tevékenységeiről. A kétoldalú kapcsolatokat barátinak nevezte, ahol: „semmiféle nézetkülönbség, semmilyen probléma nincs”.⁵⁵

* * *

Castro 1972-es magyarországi látogatása beivódott a hazai politikai, sőt populáris emlékezetbe, számos visszaemlékezés, dokumentum taglalja a Magyarországon eltöltött napok történéseit. Bár a magyar–kubai kapcsolatok már 1970-től javulni kezdtek, mégis számtalan feszültség, félreértés, mindkét fél részéről jogos és jogtalan sértődöttség oldódott fel a látogatás során. A kisebb-nagyobb izgalmakkal, érdekes kijelentésekkel, a szigorúan korlátozott nyilvánosságnak szánt dokumentumokkal és az őszinte tárgyalásokkal tarkított látogatás a 70-es évek világtörténelmének egy kis szelete, ami azonban jól mutatja a kor ellentmondásait „a baráti országok” viszonyaiban is. A kétoldalú kapcsolatok történetében a kubai párt- és kormányküldöttség budapesti látogatása után a két ország között jelentős fejlődés és közeledés volt tapasztalható politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Kádár János és felesége magyar párt- és kormánydelegáció élén 1975-ben tett látogatást a szigetországban, Kuba Kommunista Pártjá-

⁵⁵ HORVÁT 1974. 295-301.

nak első kongresszusán. A kétoldalú kapcsolatok a 70-es évek végére – a nyilvánvaló vitás kérdések ellenére is – csúcspontjukra jutottak, de az ezt követő a lassú erózió, majd a rendszerváltozás napjainkra végképp eltávolította egymástól a két országot. Mindez azonban már más történet része, melynek fókuszában Dávid és Góliát harca áll, avagy a nagyhatalmak és a kis országok kényszerű s egyben szükségszerű együttélésének valósága.

MAGÁNÉLET-KÖZÉLET

HANTOS-VARGA MÁRTA

SZEMBEN A „TOTÁLIS NACIONALIZMUSSAL” - ALMÁSY JÓZSEF POLITIKAI PUBLICISZTIKÁJA, 1939- 1943

Az 1930-as években a liberális parlamentáris rendszerek működési zavarai és válsága, az etatizmus addig nem ismert, merőben új politikai formációi, valamint a globális rendszerré fűződő gazdaság krízise a laicizálódó államokkal dialógust folytató Szentszéket, valamint a lokális katolikus egyházak meghatározó szereplőit is állásfoglalásra készítették. A gondolkodásmód konzervatív jellege, az egyházszervezet monarchikus és karakteresen hierarchikus struktúrája ellenére a reflexió mégsem monolit egységként áll előttünk, jóllehet a politikai- és szociális enciklikák, ezen túl a Vatikán külpolitikája keretet szabott a politikai- és a közéleti katolicizmus vezetői számára.

A krízistünetekre adott válasz palettája még a sajátosan jó állam-egyház viszonyt ápoló magyarországi katolicizmuson belül is széles.

Előadásom az épp ezen években született magyar neokatolikus irányzat¹ egyik meghatározó alakjának, a morálteológus Almásy Józsefnek a politikával, a politikai berendezkedéssel és cselekvéssel kapcsolatos fő gondolataira fókuszál. A vizsgált időintervallum az 1939 és 1943 közötti időszak és annak közege: a Harmadik Birodalom közvetlen közelsége, a Teleki-, a Bárdossy- és a Kállay-kormányok működése, így az 1938. novembere és 1941. áprilisa között zajló terület-visszacsatolások ténye és hatásai, a zsidótörvények megszavazása, II. világháború kitörése, majd a hadi cselekményekben való részvétel.

¹ A kor sokoldalú kihívásaira a katolikus tanítás keretei között maradvá válaszolni kívánó klerikusokból és laikusokból álló értelmiségi csoport.

Különleges periódus. Almásy fogalmazásában olyan idő, melyben a fokozatos átmenet helyett „gyorsított hullámverés, sűrített történések, éles kanyarodók”² tűnnek elő. Válsághelyzet Európa, de ezen belül a kereszténység számára is. Amennyiben – in medias res – e pap-újságíró mozgó ösztöke elemeit keressük, két merész kijelentését emelném ki. A katolicizmus, mely érték-rendjével és kidolgozott államelméletével a táguló Christianitas világába beleírta ‘a nemzetek egyenlő értékének, az egyéniség jogainak, továbbá a gyengébbek védelmének’³ tézisé és kötelezettségét, a fennálló struktúrák ellenére a kora újkor óta megszűnt ‘iránytszabó, *eszmétadó pozitív ihlető és inspiráló tényező* lenni’⁴. Ezen túl a 20. század első harmadában a szekularizálódás, a támadó laicizmus, s különösen a nacionalizmus alakváltozása miatt szükségessé vált ‘*saját álláspontjának és idegen nézetekhez való relációinak pontos és félreérthetetlenül határozott megállapítása*’⁵.

A fentebb megjelölt időkeret nem önkényes, e dátumok között Almásy a Budapesti Központi Szeminárium vicerektoraként működött, emellett és ugyanekkor Serédi Jusztinián hercegprímás megbízásából a zsidó származású katolikusokat pártfogoló, később védő Magyar Szent Kereszt Egyesület papi elnöki, majd lelkeszi tisztét töltötte be.⁶ A katolikus közéletbe publicisztikai munkásságán keresztül kapcsolódott be: a *Magyar Szemle*, a *Magyar Sion*, *Az Ország Útja*, *Magyar Nemzet*, s a *Jelenkor* hasábjain jelentek meg cikkei. Ez utóbbi folyóiratnak, melyet az adminisztratív eszközökkel megszüntetett *Korunk Szava* utódjának tekinthetünk, 1940. decemberétől Katona Jenő, Szekfű Gyula, Horváth Sándor, Molnár Kálmán mellett szerkesztőbizottsági tagja lett.⁷ Precízen fogalmazott, következetes gondolatívú kisebb terjedel-

² *Jelenkor*, 1940/17. 7.

³ *Jelenkor*, 1941/10. 2.

⁴ *Jelenkor*, 1940/13. 5.

⁵ Uo.

⁶ BEKE Margit (szerk.): *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között*. II. kötet, Aurora, München-Budapest, 1992. 227.

⁷ *Jelenkor*, 1940/22 3.

mű írásai összegzéseként 1941 elején – egy általa szerkesztett impozáns kötetben – tanulmányt jelentetett meg a katolikus politika mibenlétéről.⁸ Egy évvel később provokáló című saját könyvvel jelentkezett.⁹ Bár e két munkában körültekintőbb megfogalmazással, jelzésszerű utalásokkal tarkított nyelvezettel találkozunk, mely némiképp eltér az újságírás műfaja által kínált szókimondóbb stílustól, mégis részint e művek váltották ki Almásy József eltávolíttatását hivatalos funkcióiból.¹⁰ Talán nem tévedünk, ha állítjuk, hogy a katolikus táboron belül éveken keresztül polémiát¹¹ provokáló cikkek előkészítették e lépést.

Egyetlen fogalom, a *politikai parlamentarizmus* értékelése köré szeretném felfűzni azon további kulcsszavakat (egyén és közösség viszonya, a nacionalizmus és a liberalizmus helye és szerepe a modern magyar történelemben, a totalizmus réme), melyek kirajzolják azt az eszmerendszert, mely egyfelől egy erős lelkiismereti érzékenységgel rendelkező katolikus gondolkodó válasza kívánt lenni, másfelől a politikai berendezkedés – a hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmus – szélsőjobbja elhelyezkedő csoportosulást ingerelte.

A politikai cselekvés keresztény olvasata és annak központi fogalmai

⁸ ALMÁSY József: *A katolikus politika alapjai*. In: Katolikus írók új magyar kalauza. Ardói Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1941. 467-516.

⁹ ALMÁSY József: *A Tízparancsolat a közéletben*. Árkádia Könyvkiadó, Budapest, 1942.

¹⁰ GERGELY Jenő: *A kereszténydemokrácia Magyarországon*. *Múltunk*, 2007/3. 138.

¹¹ Almásy meghatározó szerepet játszott a hivatásrendek szerepének tisztázásában (*Jelenkor* 1940/13., 1940/17., 1940/21., 1941/8.) Állásfoglalásaival bekapcsolódott a Gogolák-Varga-Kovrig-Mihelics-vitába, mellyel 1940 nyara és 1943 ősze között Lacza István és Nyisztor Zoltán támadásait vonta magára. HANTOS-VARGA: *A katolikus politikai cselekvés teoretikus megközelítése a két világháború közötti Magyarországon*. In: Kutatási Füzetek 19. Szerk.: Bene Krisztián – Dávid Ferenc – Deák Máté – Gőzsy Zoltán – Vitári Zsolt, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 163-184. o.

Első logikai lépésként a politikai cselekvés mibenlétéről és annak súlyáról kell szót ejtenünk, hiszen (sokszor bennfoglaltan) ez Almásy kiindulópontja.

Látásmódja szerint az emberi létet jellemző befejezetlenség hiányérzetet támaszt, új anyagi és szellemi igények keletkeznek. Ezek megoldására más és más elméleti konstrukciók, eszmék születnek, melyek *az örök és teljes igazság egy-egy oldalát* világítják meg. Érdemes e hangsúlyozott félmondatra felfigyelni. Almásy, mint a neotomizmuson nevelődött teológus, hisz az igazságot kereső ratio¹² erejében, ekképp az eszmék dialógusa lehetőségében. Amennyiben e szükségletek csak közös erővel elégíthetők ki, akkor a *politikai tett* mezejére lépünk, mivel a legmagasabb rendű szervezett közösség, az állam akarata és tevékenysége valósíthatja meg. A politika így 'az élet összes területével és megnyilvánulásával, minden szellemi és anyagi értékkel, érdekekkel és igénnyel vonatkozásba kerül'.¹³ Keresztény olvasatban az állam az a „legmagasabb rendű *független* és szervezett közösség, mely a szervezetén belül élő kisebb közösségek és egyének szellemi és anyagi igényeinek kielégítésére használja fel a közösség erőit. Célja a *tökéletesítés*, amennyiben az igények betöltésére alkotott eszmékhez mértén szellemi és anyagi *értékeket* termel, közösségi erőivel az értékek biztosítására törekszik, a *közjót* szolgálja.”¹⁴ A definícióból – szempontunkból – három jellegzetesség tűnik elő: (1) a területi-politikai közösségek értékbeli egymás mellé rendelődése másíthatatlan tény, (2) az állam nem önmagáért van, hatékony eszköz ahhoz, hogy az egyénnek „sikerüljön befejeznie önmagát”, s „a földi életben ereje és lehetősége szerint megközelítse a

¹² A ratio (az értelem) a szellem egyik működési módja. Nem azonos az ésszel (a belátó szellemmel), hanem a fokról-fokról előrehaladó (diszkurzív) szellemet jelöli.

¹³ ALMÁSY 1941. 468-469.

¹⁴ ALMÁSY 1941. 471.

mintát”¹⁵, mely részben (3) a társas mivolttal szoros kapcsolatban álló közös jó kereséséből is forrászik.

E ponton ki kell térnünk a kor nemzetközi tekintélyű jogból-cselőjének, a Jelenkor egyik szerkesztőjének, Horváth Sándornak egyes írásaira.¹⁶ A fribourg-i egyetemen is tanító professzor művei Almásy számára hivatkozási alapul szolgáltak. A természet-jogot elemző munkájának lényegi eleme az ember fenomenológiai és teológiai leírása. A teisztikus szemléletből fakad az az axióma, mely szerint az egyént istenképisége, vagyis értelmes természete teszi *személlyé*, halhatatlan lelke révén pedig nem csupán léttárgy (*suppositum*), hanem *személyi méltóságot* hordozó, kellékként sohasem használható önrendelkezésű alany, akinek ilyenemű igényeit a gyakorlatban is el kell ismerni. Az istenviszonylathoz kötött személyi léte az alapja a minden más emberi személlyel szemben érvényesülő *teljes értékű* egyenlőségnek.¹⁷

Horváth a diktatórikus berendezkedések korában hangsúlyozza, hogy az ember a társas természete okán egyszerre „rendezésre alkalmas, ezt igénylő lény”, „joganyag és jogalany” – fizikai személyi léte szükségszerűen erkölcsi vonásokkal [*persona moralis*] gazdagodik –, de Isten képmásaként „bizonyos fenség-jogok” tulajdonosa. „Rendezésre való alkalmassága nem korlátlan, hanem csak személyi méltóságának keretében valósítható meg”.¹⁸ Hasonlóan kardinális a közjával kapcsolatos gondolatok publikálása. A változásnak kitett társadalmaknak szilárdságot adó ‘*bonum commune*’ olyan *eszmei valóság*, aminek „fejlődés, közös munka, összetartás révén kell teljesülnie és fogható jóvá lennie”. E közösen kimunkált és *fogható jóból* az egész társadalom és annak minden egyes tagja azáltal merít, hogy *jogvédelme és boldogulása biztosítva van*.¹⁹ A politikai vezetés feladata az emberi cselekvés célirányos beállítása, a közepszerűségből való kiemelés,

¹⁵ ALMÁSY 1942. 92.

¹⁶ HORVÁTH Sándor: *A természetjog rendező szerepe*. In: ALMÁSY 1941. 65-134.

¹⁷ HORVÁTH 1941. 78-79.

¹⁸ Uo. 80.

¹⁹ Uo. 100.

az egyén erényre nevelése, a tömegeknek a közjó megvalósítása útján társadalmi alakulatba szervezése.²⁰ „A tekintély nem kényszerzubbony, hanem igazságot és jót közvetítő tényező.”²¹ A közélet terén föllépő pártok – írja 1941-ben Horváth – nem természetellenes alakulatok, ha a közjó megítélésénél és kialakításánál becsületesen akarnak közreműködni. A pártoskodás csak akkor és annyiban rossz, amikor „elfajulási tünetként mutatkozik, és részleges érdekeket akar a közjó rovására megvalósítani, vagy ezek túlsúlyát biztosítani”.²²

Az önértekkel bíró egyén védelme a „totális nacionalizmussal” szemben

Almásy a kül- és belpolitikai rezgéseket figyelve nem habozik kijelenteni, hogy az „egyénségekből álló és egyéniségért való emberi közösség”²³ a természetjogot nem tisztelő államhatalom túlkapásai miatt veszélybe került. A hivatásrendiség körüli viták egyik főszereplőjeként határozottan, néhol szenvedélyesen védelmezi a parlamentáris berendezkedést. Meglepő, de nem a szabadságjogok és a nemzeti önrendelkezés biztosításában látja e rendszer fő érdemét, hanem abban, hogy „a tekintélynek, a közösségi érdeknek és a szabadságnak, egyéni igényeknek eddig legtökéletesebb közjogi szintézisét”²⁴ tudta létrehozni. A demokráciák válságára, a végrehajtó hatalom elerőtlenedésére a felelet nem „a totális állameszme irányában való haladás”, hanem – ami sokszor elhallgatásra kerül – a népképviseleti rendszer lehetséges reformja. E szerint az államhatalmat a természetjog és a katolikus

²⁰ HORVÁTH Sándor: *A tekintély mibenléte. Jelenkor*, 1943/5. 1-2.

²¹ Uo. 2.

²² HORVÁTH 1941. 100-101.

²³ ALMÁSY 1942. 68.

²⁴ *Jelenkor*, 1940/17. 8.

jogbölcselet szerint *a valóságosan hatáskörébe tartozó feladatai ellátásához elégséges politikai erővel* kell felruházni.²⁵

Almásy három szinten érvel a parlamentarizmus mellett: történeti, államelméleti, teológiai indokokat sorol. Az állami mindegyesével szemben, arra emlékeztet, hogy „nincs odiózusabb fogalom történelmünkben, mint az oktrojálás [...], alig képzelhető valami, ami a magyar alkotmányosság lényegével, magvával leginkább ellentétben állna”.²⁶ Az eszme megjelenítésének minőségétől függetlenül a pártok programja az „általános nemzeti érdek” szolgálata körül forog. A választó egyén, a képviselő (s pártja) törekvéseinek összhangba kell kerülnie a közjával, hiszen annak konkrét formáját a disputák és a hozott döntések alkalmával maguk határozzák meg. A partikuláris érdek, ha jelen is van, háttérbe szorul.²⁷ Határozott aktuálpolitikai mondanivaló kinyilvánítása az 1940 nyarán tett megjegyzése: „Kis nemzetnek tudnia kell a hatalom szemébe nézni, tudnia kell a kapott parancsban az idegen érdekeket felfedezni. Ezt a hatalommal szemben *vizsgáló, bíráló és ellenállásra kész attitűd-öt*, ami kis nemzetekre nézve oly végtelenül fontos, csak a népképviselési rendszer nevelheti ki a társadalomban.”²⁸ Természetszerű, hogy papi hivatása, elsődleges közege és közönsége miatt a teológiai argumentumok minden írásban dominálnak. Ilyképp a szuverenitás – írja – a létjelleggel rendelkező személyes abszolútum sajátja, melyet egyetlen, magát omnipotensnek elgondoló hatalom sem vindikálhat magának. Az egyén kiemelt értéke és a felebarát-eszmény szorosan összefüggenek, ‘az anyagi javak, a faj, a nemzet, az állam is e közösség, e testvériség megvalósulásáért’ létezik.²⁹

Almásy nem csupán általánosságban ír. A „független és kiegyensúlyozott magyar államiságot” létében fenyegeti ‘egy a korábbiaknál veszedelmesebb ellenfél’, mely „pantheizmusát,

²⁵ Jelenkor, 1940/17. 7.

²⁶ Uo.

²⁷ Jelenkor, 1940/13. 6.

²⁸ Jelenkor, 1940/17. 8.

²⁹ Jelenkor, 1941/13. 1-2., ALMÁSY 1942. 475.

materializmusát, machiavellizmusát, pogány és kegyetlen kollektívizmusát dugáruként hozza a nacionalizmus leplébe takarva”.³⁰ A képviseleti szisztéma sajátosságát, a „biztosított felelősséget”, vagyis a számonkérhetőséget gyökeresen elutasító, valamint a szentistváni állameszme vonásait, a paternalizmust, a szolgálatjellegét és a szolidaritást nem ismerő „totális nacionalizmus”³¹ az erőszak uralmát jelenti. Erőszak és tekintély között nincs közös nevező – húzza alá több esetben.³² A tekintély „a legfőbb közösségformáló tényező [...] tökéletessége erkölcsi értéket jelent, az igazság képviselője, mely a tökéletesség és az igazság erejével vonz. A Tízparancsolat a tekintély tiszteletét kívánja, nem az erőszakét, és nem is a szolgálalkúséget, hanem a szabad szellem reagálását az igazságra.”³³

Miért létfontosságú a katolicizmus saját álláspontjának világos meghatározása? A nemzetet és a nem elégséges tudása folytán distinkciókra képtelen állampolgárt két oldalról fenyegeti veszedelem. A kedvezőtlen külpolitikai konstelláció mellett a hivatásrendiség körül el nem csituló zajok teszik zavarossá a képet.

A totalizmus, az etatista törekvések új formája, expanzív nagyhatalomként van jelen Európa térképén. E politikai berendezkedés immár „a keresztény külsőségek képmutató konzerválása nélkül igyekszik minden eszmét, minden erőt, minden igényt az állam érdekei alá rendelni”.³⁴ Az erkölcsi kötöttségektől, értékmutató koncepcióktól, valamint az egyéb korlátozó tényezőktől függetlenített állam, mint a kor problémáira adott megoldási képlet, zsákutca. Noha a korlátlanabb lehetőségek segítségével

³⁰ Jelenkor, 1939/3. 9.

³¹ Iványi-Grünwald Béla ugyanezt a terminust használja a Hóman Bálint-Szekfű Gyula-Kerényi Károly által szerkesztett *Egyetemes történet* IV. kötet 3. könyv, Első rész 4. fejezetében.

<http://mek.oszk.hu/07100/07139/html/0001/0005/0003/0002/0004-15c.html>

³² Jelenkor, 1940/17. 7., ALMÁSY 1942. 87-90.

³³ ALMÁSY 1942. 87, 89.

³⁴ Jelenkor, 1940/17. 7.

„jobban meg lehet szervezni a nemzeti erőket valami imperialista-nacionalista vállalkozásra”, de a reform lényege, a hasznossági szempontokon túllépő, valós és széleskörű társadalmi gondoskodás elmarad.³⁵ Az Almásyt ért támadások módját adtak gondolatok még pontosabb kifejtésére. A megnagyobbított trianoni Magyarország „diadaloktól mámoros napjaiban” olyan nacionalistának vallja magát, akinek keresztény hitéből fakad az a sarokigazság, mely szerint „az „államérdeknek s a faji vagy nemzeti törekvéseknek is a természeti vagy tételes kinyilatkoztatott erkölcsi törvényekhez kell igazodniuk”³⁶

Kollektivizmusával a „totalista nacionalista diktatúra” az egyént nem tekinti többé „önálló értéknek”, ezért ellene *csak a parlamentáris demokrácia* eszméi alapján lehet küzdeni.³⁷

Mindeközben Almásy a politikai katolicizmus és a katolikus társadalmi mozgalmak hibájának tartja, hogy „nyitva hagyják” XI. Piusz szociális enciklikája – az 1931-ben megjelent *Quadragesimo Anno* – egyik alapvető gondolata, a hivatásrendek értelmezésének³⁸ kérdését. A körlevél – domborítja ki minden írásában³⁹ – a nagyobb társadalmi igazságosság egyik módozatát taglalja, nem tesz javaslatot az államforma kérdésében, ellenkezőleg, a hivatásrendek bizonyos autonómia-jelleggel rendelkezvén az állammal szemben védeni és erősíteni kívánják az egyént. Az önkormányzati rendszer kiépítése következtében, mely a dolog jellegéből adódóan következik, az elképzelés etatizmus-ellenes

³⁵ *Jelenkor*, 1939/3. 9. „Maradandó értékű társadalmi gondoskodást csak úgy lehet intézményesen biztosítani, ha nem csak a tömegeket alkotó, tehetetlen egyedektől kívánjuk meg igényeik s vágyaik korlátozását és leszállítást, hanem a hatalom birtokosaitól is, mert a reform éppen a hatalom önkorlátozását kívánja.”

³⁶ *Jelenkor*, 1940/17 7.

³⁷ *Jelenkor*, 1940/13 5.

³⁸ PETRÁS Éva: *Társadalmi tanítás és szociális kérdés. A Quadragesimo Anno enciklika recepciója a katolikus újságírásban, 1931-1938.* In: Szilágyi Csaba (szerk.): *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon, 1919-1945.* Gondolat – Barankovics I. Alapítvány – Faludi Akadémia, Budapest, 2008. 113-130.

³⁹ *Jelenkor*, 1939/6. 9-10., 1940/1. 7-8., 1940/13. 5-6., 1940/17. 7-8., ALMÁSY 1942. 144-153.

vonásokat hordoz. A katolikus egyház eleve nem foglal(hat) állást a politikai rendszer konkrét alakzatát illetően, de jogosan léphet fel alapvető elvek védelmében. „Nincs keresztény államforma, csak keresztény metafizika és keresztény van.”⁴⁰ A rendiség, világnézeti szempontoktól mentesen, partikuláris (gazdasági) érdekeket hivatott képviselni. A foglalkozási ágaknak az államtól függetlenül kell szerveznie a társadalmat. E struktúra nem kaphat politikai színezetet, nem lehet főhatalom, nem válhat törvényhozó testületté. Ez egyenlő lenne a törvénybe iktatott osztályharccal, illetve a diktatúra megjelenésével, hiszen működésében rászorul az egymással szemben álló és részleges igények fölött korlátlan döntési jogkörrel rendelkező kiegyenlítő szerv vagy személy ítéletére.

Almásy hallatlan érdeme, hogy nyíltan beszélt a szociális és a nemzeti kérdés összekapcsolásának fals, s nem csupán hipotetikus eseteiről. Az „abszolút érvényű természeti-erkölcsi törvény” alapján az egyén saját értéke és jogai minden államot és nemzeti közösséget köteleznek a társadalmi igazságosság feltételeinek megteremtésére. A iustitia socialist önmagáért kell akarni! „Nem lehet a szociális reformot is egyszerűen besorozni a hatalom megtartásának, vagy nemzeti felemelkedésnek eszközei közé... [Ausztriában] sokkal kevésbé gondoltak az államférfiak a társadalmi igények kielégítésére, az igazságosság követelményeire, mint arra a szolgálatra, amit nekik ez az eszme tett azáltal, hogy *tiszteletreméltó szempontokra hivatkozva nyomhatták el a politikai vélemény szabadságot*”.⁴¹

Imrédy Béla volt miniszterelnökkel vitázva szerzőnk 1940 tavaszán éles határvonalat von a „korszellem” által közvetített totális nacionalizmus és a tradicionális magyar nacionalizmus között. A „Mit brennender Sorge” kezdetű pápai enciklikára (1937. március 14.) visszautalva a meg nem alkuvó magyar politika összetevőjének tartja, hogy a „fennálló jogos igények biztosítását, teljese-

⁴⁰ Jelenkor, 1940/1. 7.

⁴¹ ALMÁSY 1942. 149, 152.

dését ne olyan eszméktől és intézményektől várják a nemzetek, melyeket az igényekből a szenvedély konstruál, [... mely] nyers erővel fojt el mindent, ami gondolkörén kívül esik, vagy a legjobb esetben is lappangó polgárháború állapotába juttatja a nemzetet”.⁴²

„Ismeretlen” vonatkoztatási pontok

A politikai katolicizmus hazai mélypontján, midőn az 1939-es választások után a konzervatív, középutas keresztény csoportosulás mindössze 8 képviselőt (6 klerikust) tudott a nemzetgyűlésbe küldeni⁴³, a pártpolitikától nem befolyásolt Almásy hangja a keresztény hívószavakat is felhasználó szélsőjobb térnyerése mellett téveszmét oszlatott volna. „Az erőszak és a felelőtlenség politikájának fedezésére a katolicizmus presztízsét nem lehet odaadni.”⁴⁴ Írásai nem tartalmukban progresszívak. Egy tényről különös nyomatek kaptak: a katolikus jelzővel ellátott politikai cselekvés számára alapvető mértéket adó, XIII. Leó pápaságához kötött politikai enciklikák integráns magyar fordítása nem létezett – sem akkor, sem most. Prohászka Ottokár 1891-ben, az egyházpolitikai küzdelmek miliójében adta ki saját fordításban – szavak, bekezdések és fejezetegységek kihagyásával – a modernitással elődeinél konciliánsabb hangot megütő pápa körleveleit.⁴⁵ Az elhagyott részeket valószínűleg nem tartotta *saját korában és hazájában* aktuálisnak.

Így a parlamentáris és totális rendszerek összeecsapásának időszakából visszatekintve *A polgári hatalom eredete* alcímet viselő

⁴² Jelenkor, 1940/9. 7.

⁴³ GERGELY Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1999. 110.

⁴⁴ ALMÁSY 1941. 500-509.

⁴⁵ PROHÁSZKA Ottokár: *Szentséges Atyánknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei*. SZIT, Budapest, 1891.

Diuturnum Illud (1881. június 2.) enciklika⁴⁶, mely az esztergomi dogmatikatanár fordításában *Körlevél a kormányhatalomról*⁴⁷ elnevezést kapta, témája miatt jelentős. A megnyilatkozás tengelyében a hatalom/uralom/tekintély és az engedelmesség mibenlétének kiegyensúlyozott leírása áll. Ez az arányosság a mellőzések miatt felborul, a közlendő az alattvalói köteleességek teljesítése felé tolódik el. Az alaptézist, ha valaki vette a fáradságot és kellő latitudással rendelkezett, külföldi irodalomból olvashatta. „Mindazonáltal fontos aláhúzni, hogy amennyiben a közügyek irányítását ellátó személy kijelöléséről van szó, ezt a választást bizonyos esetekben a sokaság döntésére lehet hagyni; a katolikus tanítás ez elé a legkisebb akadályt sem gördíti. Ez a választás a szuverén személyét határozza meg, a szuverenitáshoz kapcsolódó jogokat nem adja át; nem a tekintélyt, mint olyat konstituálja, hanem meghatározza, hogy ki gyakorolja az autoritást. Nem a különböző politikai berendezkedésekről beszélünk: semmi akadálya annak, hogy az Egyház egynek vagy többeknek kormányzását elfogadja, feltéve, hogy ez az irányítás igazságos, és a közjóhoz igazodik. Ugyanígy a szerzett jogokat megtartva az sem tilos a népeknek, hogy olyan politikai formát alakítsanak ki maguknak, mely saját géniuszuknak, valamint hagyományaiknak és szokásaiknak leginkább megfelel.”⁴⁸

Az alábbiakban csak a témánkból fontos, nem közölt részekre hívjuk fel a figyelmet. Az engedelmesség nem azonos a szolgálattelkűséggel [assentatio], inkább a fenség iránti tiszteletet és lelkiismereti köteleességérzetet jelent. Egyetlen ok folyományaképp *utasítható el* az engedelmesség: ha egy előírás nyilvánvalóan [aperte] megsérti a természet- és az isteni jogot. Hiszen amennyiben egy rendelkezés áthágja a természeti törvényt és Isten akaratát, *a parancs is, a végrehajtás is egyformán bűn* [aeque nefas est

⁴⁶ Latin nyelven, francia tükörfordítással: Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, Maison de la Bonne Presse, Paris, 1893, I. kötet 140-161. <http://archive.org/details/lettresapostoliqu01cath>

⁴⁷ PROHÁSZKA 1991. 126-135.

⁴⁸ Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, I. kötet. 142., 144. Saját fordítás.

imperare et facere]. Aki ilyen alternatíva előtt találja magát, ‘inkább Istennek engedelmeskedjen, mint emberi hatóságnak’. Ez esetben a köteles engedelmességet számon kérni nem lehet. Az a szuverén, aki szembehelyezkedik Isten akaratával és törvényeivel, felborítja az igazságosság rendjét, tekintélye [auctoritas] erejét veszti – *ahol nincs igazságosság, nincs tekintély*.⁴⁹ A zárószakaszban egy harmadik fontos állítás található: az egyház, mely „minden ember üdvösségére született, [...] sohasem volt ellensége a tisztességes szabadságnak, s mindig irtózott [detestari] a zsarnokságtól”⁵⁰.

Az Immortale Dei (1885. november 1.)⁵¹, XIII. Leó 16. körlevele, az államok keresztény szervezetével foglalkozik. Az 1891-es magyar nyelvű gyűjtemény eltekint az első logikai egység közlésétől, az egyház és az állam viszonyának leírásától, ellenben a lábjegyzetben pár soros tartalmi ismertetőt találunk.⁵² Az enciklika sérelmezi az egyház működési szabadságának és társadalmi befolyásának csökkenését (kiszorulás a közoktatásból, házasságjog változása). Ez az atmoszféra készíteti XIII. Leót az emberi nemet [gens humana] irányító két „tökéletes társaság”, az egyházi és a polgári hatalom hatókörének és „rendezett kapcsolatának” [ordinata colligatio] definiálására. Az államforma kérdésére a pápa kétszer tér vissza: bármely berendezkedés elfogadható, feltéve, hogy a szuverenitást gyakorló nem utasítja el a katolikus doktrínát, s cselekvését a társadalom java és az igazságosság

⁴⁹ „Una illa hominibus causa est non parendi, si quid ab iis postuletur quod cum naturali aut divino jure aperte repugnet: omnia enim, in quibus naturae lex vel Dei voluntas violatur, aequae nefas est imperare et facere. ... Neque eorum tunc valere potest auctoritas, quae, ubi iustitia non est, nulla est.” Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, I. kötet. 148.

⁵⁰ „Ad populos quod spectat, est Ecclesia salutis cunctorum hominum nata ... atque honestae libertati nusquam inimica tyrannicum dominatum semper detestari consuevit.” Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, I. kötet. 158.

⁵¹ Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, Maison de la Bonne Presse, Paris, 1893. II. kötet, 16-53. <http://archive.org/details/lettresapostoliq02cath>

⁵² PROHÁSZKA 1991. 215.

mozgatja.⁵³ Habár a közhatalom eredetét nem lehet a sokaságra visszavezetni, a nép kisebb vagy nagyobb mértékben közreműködhet a kormányzásban. Bizonyos időszakokban és bizonyos törvények esetében ez nem csupán hasznos aktivitás, hanem állampolgári kötelesség. Az egyház – írja XIII. Leó – nem ellensége a „helyes toleranciának”, valamint „az egészséges és legitim szabadságnak”.⁵⁴ Fellép a tévedések (racionalizmus és naturalizmus) és a szenvedélyek (forradalmi megmozdulások) káros hatása ellen, de mindazt pártfogolja, ami a civil szférában általános értelemben a jót szolgálja. Az uralkodói önkénnyel szemben védelmezi a népet, az állami túlsúllyal szemben a közösséget [municipium], a családot, az emberi személyt és mindenki azonos jogait.⁵⁵

Feltehetően a liberális katolikusok léte és szereplése tapasztalataiból kiindulva – még a modernista válság előtt – a katolikus politikai mozgalmak egymásközi küzdelmeit a befejező gondolatok regulázták. E szerint az állásfoglalásoknak a hit védelme végett igazodniuk kell az egyházi tanítóhivatalhoz. De egyes – például tisztán a politikát érintő – kérdésekben az igazság keresésének jogcímén, mértékkel és keretek között, *helye van* a vitának: megengedett a „tisztességes véleményeltérés”⁵⁶, félre kell tenni minden igaztalan gyanúsítást és kölcsönös vádaskodást, mely valamelyik fél igazhitőségét vonja kétségbe.

Anélkül, hogy Almásy tételesen hivatkozott volna az említett pápai enciklikákra, számos ponton lelhető fel szellemi azonosság. Az *Immortale Dei* enciklika már 1885-ben a híveket közéleti és politikai (városi önkormányzati és állami) szerepvállalásra biztat-

⁵³ Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, II. kötet. 18., valamint 42.

⁵⁴ A Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai című kötetben a fordítás nem teljesen pontos. Heinrich DENZINGER – Peter HÜNERMANN: *Hitovallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szent István Társulat, Budapest 2004. 612.

⁵⁵ Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, II. kötet. 42.

⁵⁶ „Verum si quaeratur de rationibus mere politicis, de optimo genere reipublicae, de ordinandis alia vel alia natione civilibus, utique de his rebus potest honesta esse dissensio.” Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, II. kötet. 50.

ta. XIII. Leó az új tanok és a katolikus doktrína ütköztetésétől várta azt, hogy „*önmagától* megmutatkozik az igazság”, mely „megszünteti a tévedések okait, s így megszabja az életvezetés irányelveit”.⁵⁷ Almásy a pozíció védelmére redukálódó konzervatív katolikus politika passzivitását rótta fel kortársainak. Ahelyett, hogy a harsogó szélsőjobbaldali propaganda ellensúlyozására a valós és égető problémákból kiindulva részletekbe menő programot dolgoztak volna ki, megrekedtek az apologetizáló magatartásnál. Ő is bízott a ’tisztességgel keresett’ igazság győzelmében, így a közjót építő részigazságok értékében, úgymint a párbeszéd lehetőségében. A 20. századi magyar történelem egyik billenőidőszakában ez a magyar liberális hagyomány pozitív örökségének a *jogrendnek és a jogbiztonságnak* kiemelését jelentette.⁵⁸

⁵⁷ Lettres apostoliques de S.S. Léon XIII, II. kötet. 18.

⁵⁸ HANTOS-VARGA 2013.

DÉVÉNYI ANNA

A „SZORGOS TÉGLAHORDÓK” TÁRSADALMA AZ EGYÉN HELYE ÉS SZEREPE GÖMBÖS GYULA IDEÁLIS TÁRSADALOMKÉPÉBEN

A tanulmány címe egy olyan, Gömbös Gyula és közvetlen munkatársai¹ által előszeretettel használt kifejezést tartalmaz, mely jól érzékelteti, mit várt el Gömbös és pártja, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) néven újjászervezett kormánypárt, az állampolgároktól.

A szorgos – vagy ahogy még hívták, dacos – téglahordó jelképezte retorikájukban a nemzeti egység, illetve a „nemzeti öncélúság” megvalósításáért dolgozó embereket. Gyakran használták ellentétpárjául a „csáklyás, öreg csáklyás” kifejezéseket, amely e munka ellenzőit, kerékkötőit jelölte (leginkább Bethlenre és körére alkalmazták).

Gömbös saját tevékenységét gyakran nevezte nemzetépítő munkának, s e hasonlatnál maradva, „téglahordóként” jelentek meg mindazok, akik ebben a munkában segítették őt. Azt is kifejtette, hogy egy építkezésen „bábeli zűrzavart okozna” ha mindenki a maga feje után menne, ezért egy központi terv alapján kell mindenkinek dolgoznia, „elég egy okos ember” akinek a többiek engedelmeskednek: *„...elég egy vezér, sokkal jobb az általam annyit hangoztatott házépítési rendszerre áttérni, csak egy pallér, a többi*

¹ Közvetlen munkatársak alatt értem Gömbös Gyula szűkebb tanácsadói környezetét, akikkel közösen dolgozta ki kormányának és pártjának programját. Ide tartoztak pl. Béli Béla, Marton Béla, Sztranyavszky Sándor, Hóman Bálint, Antal István. Jelen tanulmányban elsősorban Béli Béla, a kormánypárt propagandaosztályának vezetője és Marton Béla, a NEP ügyvezető főtitkára, írásaira hivatko-zom. Rájuk úgy tekinthetünk, mint a Nemzeti Egység Pártja „ideológusaira” – bár a szó hagyományos értelmében nem beszélhetünk kidolgozott, konkrétan megfogalmazott ideológiáról a sem a NEP, sem Gömbös kapcsán. Vö.: VONYÓ József: *Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. Századok*, 2011/1. 3-39.

*hordja a téglát, s akkor megépül a ház. Bábeli zűrzavarban politikát csinálni és nemzetet vezetni nem lehet.*²

A szorgos, illetve dacos téglahordó figurája hamar az ellenzéki sajtó céltáblájává is vált, előszeretettel ábrázolták karikatúrákon, vagy szerepeltették gúnyversekben. A *Szabadság* 1936. július 8-i számában közölt rigmus például így említi:

*„Tudjátok-e, hogy mi a NEP?
Az a párt, ahol a búzát
keréketörték, szegénykét,
épp hogy karóba nem húzták;³
hol a Bélák legnagyobbja,
I. avagy Marton Béla
felfedezte, mi is az a
híres-neves dacos téglá.
Vigyázzatok, jaj lesz nektek,
Hogy ha más pártot követtek!”⁴*

A nemzetépítésben részt vevő „téglahordók” legfontosabb jellemvonásaira vonatkozó elvárásokat megismerhetjük a miniszterelnök és munkatársai beszédeiből, cikkeiből, a NEP-iratokból. Ezek alapján összefoglalva, egy jó állampolgár, egy szorgos téglahordó a következő tulajdonságokkal bír:

- Pozitív gondolkodású, csendes, következetes, dolgoz. („A régi elmúlt liberális korszak termelte ki azt a ferde mentalitást, amely a pozitív, csendes, következetes, belső építőmunka, illetve az azt kultiváló ember helyett többre becsülte a nagy nyilvánosság felé forduló, a legtöbbször csak a hangos külsőségekben cselekedni látszó embertípust, amely csak azért tett valamit, hogy a nyilvánosság foglalkozzék vele és

² Gömbös beszéde Imrédy Béla jászberényi választási nagygyűlésén. Budapesti Hírlap, 1933. február 21. In: Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk.: VONYÓ József, Osiris, Budapest, 2004. 509.

³ Utalás a Nemzeti Egység Pártja jelvényére, mely egy búzakalászt ábrázol fogaskerékben, jelképezve az ipari és a mezőgazdasági munkások, érdekeltségek egységét, a nemzet egységét.

⁴ Vér Andor gúnyverse (részlet).

beszéljen róla. ... Az új magyar élet, amelynek szerény napszámosa és felelős hirdetője vagyok, más magyar típust keres. Keresi a közért hallgatóan dolgozó és egyéni érdekeit a közérdeknek alárendelni tudó, realis és pozitív emberek típusát.”⁵)

- Fegyelmezett, szolidáris, megértő. („... új világot hirdetünk, amelynek egyik alapelve a fegyelem, a kölcsönös megértés és a szolidaritás felismerése.”⁶)

- Lelkiismeretes, kötelességtudó, áldozatkész. (Az új magyar ember ... „elégé lelkismeretes annak a kötelességnek a felismerésében, hogy a nemzetért szükség esetén mindent feláldozzon.”⁷)

- Egyéni érdekeit a köz, a nemzet érdekei alá rendeli. („Minden egyén is, aki magát szabadnak érzi, a nemzetért van és nem megfordítva. Nincs liberalizmus, ahol az egyén toronymagasságban érvényesül a közéletben, megfordítva, csak a közérdek, a nemzet egyeteme, a falunak, a városnak, a megyének, az érdekképviseletnek az érdeke dominálhatja az egyén érdekét.”⁸)

Ezzel szemben a „csáklyások” hangosak, feltűnést keresők, népszerűséget hajszolók, önzők, tétlenek, rosszindulatúan kritizálnak, okoskodnak, destruktívak, negatívak. De Gömbös, az áhított egység elérése érdekében, (majdnem) mindenkinek békejobbot nyújtott és mindenkit meghívott a közös munkára: „Ellenfelemnek csak azt tekintem, aki konok, vagy megátalkodott, aki nem akarja megérteni az okos szót.”⁹

A nemzeti egység eszméje

⁵ Gömbös beszéde a Turul Szövetség dísztáborán. Függetlenség, 1934. március 11. In: VONYÓ 2004. 599.

⁶ Gömbös beszéde a vas- és gépgyári munkások választási nagygyűlésén. Új Magyarország, 1935. október 19. In: VONYÓ 2004. 564.

⁷ Gömbös beszéde a NEP debreceni zászlóbontó nagygyűlésén. Budapesti Hírlap, 1933. január 31. In: VONYÓ 2004. 500.

⁸ Gömbös beszéde a NEP berettyóújfalui zászlóbontó nagygyűlésén. Függetlenség, 1933. szeptember 12. In: VONYÓ 2004. 547.

⁹ Gömbös beszéde a NEP nagykovácsi zászlóbontó nagygyűlésén. Budapesti Hírlap, 1932. december 6. In: GÖMBÖS 2004. 481.

Az egyénről alkotott elképzelést a nemzeti egység eszmevilága határozta meg, mely Gömbös politikájának sarokköve volt (igaz ugyanakkor, hogy nézeteit sosem fejtette ki, írta le pontosan, a nemzeti egység gondolatáról sem beszélhetünk úgy, mint kidolgozott politikai ideológiáról, eszmerendszerről).

A Nemzeti Egység Pártja révén kívánták megvalósítani a nemzeti öncélúságot.¹⁰ A párt, illetve a Gömbös-kormány politikájának fő célja, a kormányprogram, a Nemzeti Munkaterv értelmében: *„...a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása, a nemzet minden tagja részére az elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét biztosítása. Mivel ez a cél csakis szilárd alapokon nyugvó, határozott célkitűzésekkel dolgozó s erőteljes alkotmányos központi akarat által irányított független nemzeti állam keretében valósítható meg, politikánk közvetlen feladatául az öncélú nemzeti állam kiépítését tekintjük.”*¹¹

Az emlegetett szilárd alapokat ehhez a nemzeti egység eszméje, ideológiája adja. A határozott célkitűzéseket kijelöli a Nemzeti Munkaterv egésze, a 95 pont, s ezek végrehajtása által megvalósul *„a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása, a nemzet minden tagja részére az elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét biztosítása.”*¹² A végrehajtáshoz azonban szükséges az erőteljes, alkotmányos központi akarat. Már a kortársakban is felmerült a gyanú, hogy valójában ennek az erőteljes központi akaratnak az érvényesítése, a hatalom koncentrációja volt Gömbös tényleges, legfőbb célja.¹³ Hogy ezt pontosan hogyan is képzelték el, abból szintén sejtetni engednek valamennyit Marton és Béldi Béla cikkei illetve a NEP belső utasításai. Ezek alapján úgy tűnik, hogy egy korporatív, érdekképviselési rendszeren alapuló, gyenge parla-

¹⁰ A nemzeti egység, illetve a nemzeti öncélúság gondolatokról ld. részletesen: VONYÓ 2011. 3-39.

¹¹ *Nemzeti Munkaterv: I. pont.* In: Vonyó József: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Országos Központjának dokumentumai (1932-1939). Budapest-Pécs, 1998. 40-53.

¹² Uo.

¹³ VONYÓ József: *Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert?* Századok füzetek 5. MTT, Budapest, 2009. 19-22.

ment mellett a kormányzati hatalom, illetve a kormánypárt erőteljes túlsúlya lebegett a szemük előtt.¹⁴

Az ellenzéki pártok (pontosabban a NEP-en kívül minden párt) hatalomvágyó, önző, mohó csak a saját (anyagi) érdekeiért könyöklő szervezetek voltak a szemükben, akik megbontják a nemzeti egységet. Politikájuk nem más, mint „*a napi politika apró cselvetése*”.¹⁵ Az ellenzék minden szavára rásütötték, hogy azért kritizálnak, mert „*politikai taktikájuk szolgálatába igyekeznek beállítani a közvéleményt – súlyosan megsértve annak öntudatos megnyilvánulását*”.¹⁶ A koalíciós együttműködést sem tartották elfogadhatónak. Úgy ítélték meg, ha valaki egyetért a kormánypárt politikájával, annak be kell lépnie a NEP-be.¹⁷ Gömbös szerint a pártpolitika csak arra jó, hogy elterelje a figyelmet a fontos kérdésekről, s ezt a Monarchia terhes örökségének tartotta: „*A pártpolitikát addig tehattük a nemzeti élet tengelyévé, amíg mások gondolkodtak helyettünk, amíg úgy gazdasági, mint politikai tekintetben azok gondolkodtak, akik az összmonarchia érdekét képviselték és nekünk nem maradt más, mint a – szerintem alsóbbrendű – pártpolitika.*”¹⁸

Szervezett és ellenőrizhető, irányítható társadalom

Az új típusú állam nem pusztán a szervezeti felépítés és a hatalmi ágak közti erőviszonyok megváltoztatását jelentette. Együtt járt vele, pontosabban előfeltétele volt a társadalom, az állampolgárok „új típusú” generációjának létrehozása, kinevelése is.¹⁹ Az

¹⁴ Lásd erről pl. BÉLDI Béla: *Nemzetirányítás*, Bp. 1935.; eredeti megjelenés: *Nemzeti Figyelő*, 1935. augusztus 11., 18., 25., szeptember 1. Vö. VONYÓ 2011. 29-30.

¹⁵ BÉLDI Béla: *Az egyéni szabadság az új társadalmi rendben*. *Nemzeti Figyelő*, 1936. január 5.

¹⁶ Uo.

¹⁷ GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula (politikai pályakép)*. Vince Kiadó, Budapest, 2001. 296.

¹⁸ Gömbös Gyula beszéde a NEP berettyóújfalui zászlóbontó ülésén. *Függetlenség*, 1933. szeptember 12.

¹⁹ VONYÓ 2011. 27-28.

államstruktúra megváltoztatásához ugyanis komoly társadalmi támogatás megszerzésére volt szükség, hiszen Gömbösnek semmilyen eszköz nem állt rendelkezésére a hatalmi viszonyok erőszakos megváltoztatására. (Sem a hadsereggel, sem a karhatalommal nem rendelkezett korlátlanul.) A reformok parlamentáris úton történő megvalósítására szintén nem volt lehetősége. 1932-ben, miniszterelnöki kinevezésekor ugyan kormánypárti többségű parlamentet „örökölt”, csakhogy abban a képviselők zöme nem az új kormányfőre hallgatott, hanem Bethlen Istvánra, aki ily módon – informálisan – lemondása után is irányítani tudta a kormánypárti frakciót. Gömbösnek nem lehettek kételyei afelől, hogy Bethlen nem fog reformtervei mellé állni. Az államszervezet átalakításának sarokpontja, mesterköve, a Gömbös által vezetett kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja lett volna. Ennek volt a feladata a gömbösi új ideológiát – a nemzeti egység ideológiáját – terjeszteni és híveit egységbe szervezni.²⁰

A Gömbös és munkatársai által vallott nézetek szerint az új magyar társadalom a következő rendező elvek alapján szerveződött volna. Először is messze meghaladja – szervezettségében, fejlettségi fokában – a korábbi, liberális rendet, mely e logika alapján nem is tekinthető társadalomnak, az csak egy atomizálódott, darabjaira hullott emberhalmaz. Az új államrend fundamentuma ezzel szemben a jól szervezett, szolidáris társadalom.²¹

Elképzeléseik szerint a szervezés (s majd az irányítás és ellenőrzés is) két irányban történt volna. Egyik a horizontális, a „nemzet sajátos erőinek”, tulajdonképpen a társadalom önszerveződő erőinek befogása. A másik, vertikális irány az érdekkép-

²⁰ Vö. VONYÓ 2011. 32.

²¹ A világháborút megelőző, liberális korszak kritikája, illetve magának a liberalizmusnak (és a szocializmusnak) a bírálata, az azzal való szembehelyezkedés (a korszakban nem egyedülálló módon) fontos eleme Gömbös világnézetének, politikai hitvallásának.

viseleti rendszer kiépítését jelentette (hasonlóan az olasz korporációkhoz).²²

A „horizontális” társadalomszervezés a Nemzeti Egység Pártjában öltött (volna) testet. Ennek gyümölcseként olyan társadalmat képzeltek el, mely tervszerűen működik a nemzeti egység (azaz Gömbös) igényei szerint, a hagyományos, autonóm társadalmi szervezeteket (egyesületeket, olvasóköroket, alapítványokat, dalárdákat stb.) a NEP keretében kialakított társadalmi tevékenységi csoportok váltották volna föl, melyeknek kizárólagos jogkört kívántak biztosítani a települések élete minden területének irányításában. *„A horizontális társadalomszervezés tisztán önkéntes, a népben rejlő és eddig a liberális rendszer hibája folytán fel nem bányászott autonóm erőket rendszerezi”*²³ – írja erről Béli Béla Nemzetszervezés című cikksorozatában. A sok ezernyi kis független, a helyi igények által életre hívott társadalmi szervezetet tehát egy monumentális, központilag irányított, de a legapróbb közösségekig is elérő mozgalom váltotta volna fel, mely felöleli a közelet minden színterét. Ezt a munkát eleinte kultúrtevékenység, a későbbiekben társadalmi tevékenység néven határozták meg.

A NEP-szervezetek társadalmi tevékenységét az 1935-ös választások után kezdték megszervezni, melynek célja, hogy a „politikai békeidőben”, azaz a választások közötti időben is fenntartsák a társadalom kötődését a kormánypárthoz és annak vezéréhez, Gömbös Gyulához. Az 1935 júliusában kelt, a NEP országos központja által kibocsátott (45/1935. sz.) körlevélben ezt így fogalmazták meg: *„A Nemzeti Egység gondolatvilágának megfelelően a szervezeteknek nemcsak a választás előtt és alatt, hanem úgynevezett 'politikai békeidőben' is fokozott mértékben kell munkálkodniuk, hogy a Nemzeti Egység Pártja és annak Vezére: Gömbös Gyula által a Nemzeti Munkatervben kitűzött feladatokat minél hamarabb és minél eredménye-*

²² BÉLDI Béla: *Nemzetszervezés*. Budapest, 1936. 42–44. (Eredeti megjelenés: *Nemzeti Figyelő*, 1935. október 27., november 3., 10., 17., 24.) A „horizontális” és „vertikális” társadalomszervezés kifejezéseket Béli használta előszeretettel. Vö.: VONYÓ 2011. 28.

²³ Uo.

sebben megvalósíthatóak. Ezek a feladatok felölelik az egész magyar életet. A község (város) jóléti munkájának megszervezése a társadalmi öntevékenység alapján; a népművelési szükségletek kielégítésének előmozdítása az iskolán kívüli népművelési tevékenységgel karöltve; a Nemzeti Egység életműködésével kapcsolatos mindennemű előkészítő, hatást fokozó és eredményt rögzítő propaganda ellátása; az ifjúság egészséges nemzetszemléletének kialakítása, ez alapon való megszervezése és ezáltal az utánpótlás, a jövő biztosítása (...) és ezzel [a fiatalok] előkészítése a nagy nemzeti kötelességek öntudatos vállalására; a nők nagy szociális erejének gyümölcsöztetése a szervezet keretein belül – mindmennyi megvalósítandó feladatai a Nemzeti Egység helyi szervezeteinek.”²⁴

A társadalmi tevékenység programjának lényege, hogy a NEP helyi szervezeteinek – központi pártutasítások szerint²⁵ – minél hamarabb fel kellett állítania a Társadalmi Tevékenység öt csoportját: a jóléti tevékenységet folytató női csoportot, a testedzési és utánpótlás-nevelő feladatokat ellátó ifjúsági csoportot, a kulturális tevékenységet folytató népművelési csoportot, a gazdasági csoportot és a nemzeti egység ideológiáját terjesztő propagandacsoportot.²⁶ Láthatjuk, hogy ezek együtt, valóban teljesen lefedik a közélet színtereit.

A női csoport elsődleges feladata lett volna a jóléti tevékenység, szociális gondoskodás, jótékonykodás, általában gyöngéd anyáskodás a társadalom (és főleg az elesettek) felett a NEP nevében. Tervezett feladatuk szegénykonyha működtetése, szegénygondozó akciók szervezése, kismamagondozás, csecsemővédelem, napközi létesítése, karácsonyi és egyéb ünnepek szervezése stb. A NEP-nek nem titkolt célja volt, hogy a női cso-

²⁴ VONYÓ 1998, 40. dokumentum. 243.

²⁵ A társadalmi munkacsoportok felállítására a párt helyi szervezetei az 1935 októberében kelt, 61/1935. sz. körlevélben kaptak utasítást a Nemzeti Egység Szervezetének Országos Központjából Marton Bélától. A körlevél mellé részletes, kis füzetek formájában kiadott „útmutatásokat” mellékeltek az egyes társadalmi csoportok megszervezésére, működésére, feladataira, stb. vonatkozóan. (VONYÓ 1998.)

²⁶ VONYÓ 1998, 44. dokumentum. 282.

port tagjain keresztül befolyást gyakoroljon azok (férfi) családtagjaira is.²⁷

Az ifjúsági csoport a leendő választókat célozta volna meg, fő feladatuk a helyi sportélet megszervezése, illetve a NEP helyi szervezetében segédkeztek volna, tulajdonképp beletanultak volna a leendő pártéletbe.²⁸ Különösen nagy gondot kívántak fordítani az ifjúság ideológiai nevelésére, az utánpótlás-képzésre, valamint arra, hogy olyan polgárokat neveljenek, akikre támaszkodva a jövőben megvalósíthatják célkitűzéseiket, azaz előkészíték őket „a nagy nemzeti kötelességek öntudatos vállalására”.²⁹

Nagyon fontos szerepet szántak a gazdasági csoportoknak. Először is egységbe kellett volna tömöríteniük a helyi iparosokat, kereskedőket, gazdákat, tehát mindenkit, aki önálló gazdasági tevékenységet folytatott. Ha megvalósul az egység, ez valóban nagy lehetőségeket nyithatott volna meg a község gazdasági életének hatékony szervezésére, a jó kommunikáció folytán remélhették, hogy sikerül összehangolniuk tevékenységüket, érdekeiket, kölcsönös segítséget és információt várhattak egymástól. A gazdasági csoporton belül támogatták volna a szövetkezeti életet, új eljárásokat, gazdasági ágakat kívántak meghonosítani, megtanítani a gazdálkodóknak. Ezen kívül terveztek minél több kedvezményt biztosítani a csoport tagjainak, főképp egymásnak nyújtott árkedvezmények formájában.³⁰

A propagandacsoport általános feladata a Nemzeti Egység gondolatának terjesztése lett volna. Segítenie kellett volna a többi csoport létrejöttét, megszervezését, illetve kizárólagosságának biztosítását. Létre kellett volna hozniuk a Nemzeti Egység Körét és irodáját. A kör helyiségét kívánták a társadalmi élet központjává tenni, rádióval felszerelni, központilag előírt napilapokat és egyéb újságokat biztosítani a látogatóknak, szórakozási lehetőségről gondoskodni (pl. sakk). A propagandacsoport tagja-

²⁷ Uo., 45. dokumentum. 287-297.

²⁸ Uo., 46. dokumentum. 298-301.

²⁹ Uo., 40. dokumentum. 243.

³⁰ Uo., 48. dokumentum. 316-323.

inak feladata lett volna népgyűléseken szónoklatokat tartani (központi útmutatás szerint), politikai vitatüléseket szervezni, feladatuk lett volna a Nemzeti Egység gyűléseinek megszervezése, a tömeghangulat figyelése, választásokon a kampány segítése.³¹

Ahogy a horizontális, úgy a vertikális vonalon is az erős központi irányítás határozta volna meg a társadalmat a nemzeti egység ideológusai, politikusai szerint. A vertikális irányú társadalomszervezés voltaképpen az érdekképviselési rendszer, azaz a szakmai kamarák kiépítése lett volna. A társadalom érdekképviselési alapon történő önszerveződése természetesen már a korábbi (a nemzeti öncélúság előtti), Gömbösék által egyszerűen csak liberálisnak nevezett rend idején sem volt ismeretlen jelenség. Ezek azonban – szerintük – csupán a szervezetlen társadalom védekező reflexeként, kisebb érdekcsoportok képviselőre létrejött önző társulások voltak, melyek ráadásul a különböző társadalmi osztályok közti ellentéteket is kiélezték. A nemzeti egység eszméje alapján szerveződő kamarák, érdekképviselések célja nem az egyes szakmai vagy társadalmi csoportok érdekképviselése, hanem *„ezeknek az érdekeknek beállítása a nemzet egyetemes érdekközösségébe.”* *„Vagyis: a mi érdekképviselési törekvéseink nem a liberalizmus atomizáló, szétszervező vonalán mozognak, hanem ellenkezőleg egy egységes szervezetbe, egy összeműködő, egymást kiegészítő egészbe kívánják szervezni a társadalom munkáját. A mi rendi szervezésünknek a nagy nemzeti munkaközösség kialakítása lebeg a szeme előtt. A munkaközösség gondolata a munkamegosztással szemben, vagyis az organikus, komplementer egész gondolata a mechanikus szervezési részekkel szemben.”*³² A régít az új, a szervetlent (mechanikust) a szerves (organikus),³³ a szétesőt az összetartó erők váltják fel a nemzeti egység társadalmában. A szakmai kamarák azonban – szerintük – csakis úgy tölthetik be a fentiek szerinti rendeltetésüket, ha min-

³¹ Uo., 49. dokumentum. 324-335.

³² BÉLDI 1936. 43-45.

³³ Béli a „régí” és az „új” világ összehasonlításakor előszeretettel használta e két jelzőt, legyen szó az élet bármely területéről.

den területen kötelezően megszervezik azokat, és ha nem függetlenek egymástól és a társadalom egészétől. Létre kell tehát hozni egy mindnyájukat összefogó és irányító csúcsszervet. *„Mindaddig, amíg az érdekképviselések csak egyes kamarákban jutnak kifejeződésre, anélkül, hogy ezek között a kamarák között akár egy csúcsszervezet, akár bármilyen más intézmény által a szükséges komplementer összmunka megteremtődjék, addig az érdekképviseléseknél mindig fennforog a rendi harc, vagy az osztályharc veszélye.”*³⁴ Így lesz érdekképviselőből érdekképviselői rendszer. Még hozzá zárt rendszer. És mivel az öncélú nemzeti állam kiépítése a fő cél, hiba lenne úgy gondolkodnunk, hogy e kamarák akár egyes szakmai csoportok, akár a munkavállalók, vagy a munkaadók érdekeit hivatottak képviselni. A kamarák nem egymással szemben, hanem egymás mellett, a munkaadók és a munkavállalók pedig egy szervezeten belül fejtik ki tevékenységüket, így mindnyájuk közös érdekeit, vagyis az egész *nemzet* ügyét szolgálják majd. Hiszen a nemzeti egység gondolatmenete szerint az egyes hivatások érdekei nem lehetnek különállóak vagy öncélúak, csakis a nemzet érdekeinek függvényében értelmezhetők.

Egységes, osztályellentétektől mentes társadalom

Gömbös Gyula és környezete elképzelései szerint az ideális állam és társadalom legfontosabb tulajdonsága az *egység*. Hiszen egységben az erő. És a magyar nemzetnek soha akkora szüksége nem volt még erőre és kitartásra – mondták Gömbösék –, mint az első világháború utáni nehéz időkben. Trianon és a világválság nemcsak gazdasági, de lelki válságba taszította a nemzetet, melyet a nemzeti egység által tartottak orvosolhatónak.

A nemzeti egység társadalmának tehát nemcsak jól szervezettnek kell lennie, de egységes organizmusnak is. Vagyis: a kü-

³⁴ Béli Béla képviselőházi beszéde az orvosi kamara felállításáról szóló törvény vitáján 1935 november 28-án. Képviselőházi Napló 1935, IV. kötet. 276-279.

lönböző társadalmi osztályok közötti ellentéteket el kell simítani. „Fogjon össze mindenki őszintén és becsületesen, a szellemi munkában kifehéredett kezű magyar és a nehéz testi munkában megkérgesedett tenyerű magyar.”³⁵ Az osztályok közti ellentétek létrejöttéért a Gömbösök által oly annyira utált liberalizmust és az általa életre hívott szocializmust tették felelőssé.³⁶ A nemzeti egység új eszméje mindkettőt elvetette, sőt az osztályok közötti (érdek)különbségeket, a társadalmi osztályok létét is tagadta, hiszen azok a fent említett két ideológia mesterségesen hozta létre. „...a nemzet eleven organizmus, az a felsőbbrendű élet, melyben valamennyiünk egyéni élete összeforva, magasabb értelmet és értéket kap, amelyben napjaink szürke élete történelmi erővé magasztosul. A nemzetben nincsenek egyének és nincsenek osztályok. Nincsenek egyéni érdekek és osztályérdekek. Egyetlen közös, magasabbrendű érdek van és ez a nemzet érdeke. Nincsenek egyéni célok és osztálycélok, hanem csak egyetlen cél és ez a nemzet célja.” – írta erről Marton Béla.³⁷ A társadalmi rétegek közti kapocs maga a közösen, egymásért végzett munka, ez kell hogy megteremtse végső soron a teljes nemzeti egységet. Az egyes ember „értékét” csakis a nemzet érdekében kifejtett munka mennyisége és minősége, a köteleességteljesítés mértéke szabhatta meg. Ily módon a tudós professzor és az írástudatlan földműves egyformán fontos és hasznos tagja a társadalomnak, hiszen mindkettejük maximális munkája szükségeltetik a közös cél eléréséhez.

A társadalmi széthúzás, az osztályellentétek legfájóbb pontjának a munkáskérdést tekintették a magyar közéletben. Gömbösnek és környezetének feltett szándéka volt e probléma gyöke-

³⁵ MARTON Béla: *A magyar vezető értelmiség szerepe a nemzeti munkában. Nemzeti Figyelő*, 1933. november 26.

³⁶ Vö. VONYÓ 2011. 7-18. A liberalizmus, a dualizmus korának liberális politikája, valamint az ezzel rokonított szocializmus elítélése nem csak Gömbös sajátja. A Horthy-korszakban hatalmon lévő politikai elit zöme osztotta e nézetet, némelyek demagógabb (így Gömbös), mások pedig kifinomultabb érvrendszerrel támasztották ezt alá (gondoljunk pl. Szekfű Gyula Három nemzedékére).

³⁷ MARTON Béla: *A magyar munkáskérdés igazi arca. Nemzeti Figyelő*, 1934. március 18.

res kiirtása, hiszen a munkásosztály különállása, szakszervezetei, önmagában jól szervezett és egységes volta alapjaiban veszélyeztette a nemzeti egység gondolatát, s a nemzeti egység talaján hirdetett közös nemzeti munkát.³⁸

Ezt az álláspontot remekül példázza Marton Béla, a *Nemzeti Figyelő*-ben 1934-ben „A magyar munkáskérdés igazi arca” címmel megjelent cikke: *„Hallgatólagosan vagy kifejezetten a munkáskérdés elméleti ismerői és gyakorlati művelői legtöbbén abból a – szinte dogmává merevedett – tételtől indulnak ki, hogy létezik külön munkáskérdés, más társadalmi osztályoktól és a nemzet egyetemétől független, önmagában való munkásosztály-probléma. Ez a felfogás összetöri a nemzet egységének fogalmát s helyébe a mesterségesen különválasztott osztályok agglomerátumát állítja. Ez az eljárás legnagyobb mértékben hasonlít a janicsárképzés filozófiájához. Elválasztják egymástól az anyát és gyermekét, szembeállítják egymással a testvért s lelket mételyező eszközökkel külön-külön hajtásokban nevelvén fel a közös fa rügyeit, később ellenségként szabadítják őket egymásra.”*³⁹

A „jövő új típusú magyar embere” és helye a társadalomban

A „jövő új típusú magyar emberének” első és legfontosabb tulajdonsága, hogy őszintén, lelke mélyéről hisz a nemzeti egység eszméjében, éppen ezért bármilyen áldozatra kész annak megvalósulásáért. Aki tökéletesen magáévá teszi a nemzeti egység eszméjét, az természetesen maradéktalanul bízik Vezérében, Gömbös Gyulában, és követi őt, engedelmeskedik neki.⁴⁰ Az egyénnek saját, családja, munkahelye, lakóhelye, egyáltalán bármilyen csoport vagy személy érdekét a nemzet érdekei alá kell rendelni.

Gömbösék liberalizmussal szembeni kritikájának egyik célpontja volt az egyéni szabadság túlzott mértéke, mely a társada-

³⁸ Vö. VONYÓ 2011. 17-18., 21-22.

³⁹ MARTON Béla: *A magyar munkáskérdés igazi arca. Nemzeti Figyelő*, 1934. március 18.

⁴⁰ VONYÓ 2011. 33-34.

lom érdekeinek rovására megy. Az egyén szabadságát ennek megfelelően újraértelmezték és megfelelő kontroll alá kívánták helyezni. „Az egyéni szabadságot sem lehet piederstálra emelni a nemzet egyetemes érdekével szemben, mert az egyén is csak eszköz a nemzet kezében.”⁴¹

A szabadság fogalmát sem az egyén, hanem a társadalom viszonylatában értelmezték. Gömbösék „szolidáris-organikus” társadalomfelfogása szerint a „szabadság nem jog, hanem társadalmi állapot”,⁴² nem arra való, hogy az egyén érdekeit szolgálja, hogy őt tegye sikeresebbé és gazdagabbá, boldogabbá, hanem a társadalom, a nemzet egészét. A társadalomban minden csoportnak és egyénnek megvan a maga feladata, szerepe, aminek megfelelően kifejezi tevékenységét a köz javára, szabadsága abban áll, hogy megkeresheti, hol teheti a legtöbbet a nemzetért.⁴³ Ezzel nemcsak joga, de kötelessége is élni.⁴⁴ A közösségnek ennek a szabadságnak a kihasználására rá is kell kényszerítenie az egyént: „...a társadalmi munkaközösségnek a természetéből az is következik, hogy ezek az egyéni szabadságot megszabják, arra a területre kényszerítik, amely az illető egyént a társadalmi összmunkába bekapcsolja”.⁴⁵

Egy másik Béldi-írás rávilágít, hogy ezt a társadalmi „kényszerítő erőt” végső soron mégis csak az államnak kell szabályoznia, amennyiben az állam szabja meg az egész társadalom struktúráját, működésének alapelveit: „...a szabadság korlátait nem egy mechanikus, vagyis jogszabályalkotások útján tágítható, vagy szűkíthető hatalom adja meg, hanem tisztán a társadalmi organizmusnak és az egyén tényleges működésének természete. Ami annyit jelent, hogy az egyéni szabadság korlátjait a közösség érdekében igenis, nemcsak joga, de

⁴¹ Gömbös beszéde a NEP nagykörösi zászlóbontó ülésén. *Budapesti Hírlap*, 1932. december 6. In: GÖMBÖS 2004. 486.

⁴² BÉLDI Béla: *Az egyéni szabadság az új társadalmi rendben*. Nemzeti Figyelő, 1936. január 5.

⁴³ Vö. VONYÓ 2011. 22.

⁴⁴ Hiszen a szabadság éppen azért illeti meg az egyént, hogy „általá a maga különleges értékét és erőit a társadalom szolgálatába állíthassa.” (BÉLDI Béla: *Az egyéni szabadság az új társadalmi rendben*. Nemzeti Figyelő, 1936. január 5.)

⁴⁵ Uo.

*kötelessége is megszabni az államhatalomnak, amely a közösség életének és érdekeinek szabályozója.”*⁴⁶ Az egyéni szabadság korlátait tehát a jól működő társadalom automatikusan megszabja, de a társadalom valóban jó működéséről az államnak kötelessége gondoskodni, ezért aztán az államnak mégiscsak szabályoznia kell az egyéni szabadságjogok érvényesítésének határait...

Összefoglalva, a gömbösi célok elérése érdekében kialakítandó új magyar társadalom „definícióját” tömören így adhatnánk meg: „egy okos ember” által irányított, egységes világ- és értékrendű, önfeláldozó, saját érdekeit a nemzet érdekei alá rendelő, engedelmes, Gömbös útmutatásait vakon követő, Vezérében maximálisan megbízó, több oldalról is ellenőrizhető állampolgárok (téglahordók) *egysége*.

⁴⁶ Uo.

POLITOLÓGIA

SÜLE TAMARA

ESETTANULMÁNY A 2006-OS MAGYARORSZÁGI ZAVARGÁSOK KÜLÖNBÖZŐ ÉRTELMEZÉSEIRŐL¹

A 2006-os magyarországi zavargások a társadalom minden tagját érintették, azonban a közvélemény ma is megoszlik arról, hogy pontosan mi, miért és hogyan történt azon az őszön. A 2006. szeptemberi-októberi zavargások, és az ehhez hasonló politika jelleggel is bíró események háttérében egyéni és közösségi motívációk, értelmezések is meghúzódnak. Esettanulmányomban arra kerestem a választ, hogy milyen egyéni vonatkozások, különböző megközelítési lehetőségek állnak a zavargások mögött.

Ha az eseménytörténetet² nagyon röviden szeretnénk áttekinteni, a következőket emelném ki. Miután Gyurcsány Ferenc, akkori miniszterelnök úgynevezett őszi beszédéből néhány részlet nyilvánosság elé került 2006. szeptember 17-én, tüntetések kezdődtek. Másnap este a Szabadság téri MTV székházat és a szovjet emlékművet is megrongálták, a tüntetők és a hatóságok összetűzésbe keveredtek. Október 23-án, az 1956-os forradalom 50. évfordulóján pedig komolyabb zavargások kezdődtek, melyek centruma Budapest volt. A hatóságok nem voltak felkészülve ilyen nagyméretű tömegre, hiszen hasonló esemény a rendszerváltás óta nem történt. A zavargások résztvevői pedig eközben jellemzően azt remélték, hogy megismételhetik 1956-ot, leválthat-

¹ A tanulmány az ELTE-BTK Szabad bölcsészet alapszak, kommunikáció- és médiatudomány szakirányára szakdolgozatként készült 2010-ben. Süle Tamara: KiTüntettetett Ünnepek. ELTE BTK, Szakdolgozat, Budapest, 2010.

² Wikipédia. URL:

http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyarorsz%C3%A1gi_tiltakoz%C3%A1sok_2006_%C5%91sz%C3%A9n,_illetve

http://hu.wikipedia.org/wiki/Zavarg%C3%A1sok_az_1956-os_forradalom_50._%C3%A9vfordul%C3%B3j%C3%A1n [letöltési idő: 2013. április 12.].

ják a kormányt. Több jogsértés és komolyabb sérülés is bekövetkezett.

Hipotézisem szerint két csoport különíthető el markánsan az utólagos értelmezések szempontjából: egyik csoport a hatóságokat és a rendvédelmi szerveket, a másik csoport a zavargás résztvevőit hibáztatja. Véleményem szerint nem lehet csak az egyik, vagy csak a másik oldalt hibáztatni, ezért hasonlítottam össze az álláspontokat, melyek között közös pontot is találtam. A zavargások nem közvetlen indokaként többen a fel nem dolgozott traumákat, a rendszerváltás problémáit, az ismétlési kényszert nevezték meg. Véleményem szerint a viták alapja elsősorban a különböző politikai nézőpontból, világnézeti elgondolásból, tapasztalatokból és történelemtételekből ered.

A feltevések igazolására elsősorban szövegelemzésre épülő kvalitatív módszert alkalmaztam, interjúkkal kiegészítve. A kutatás során a három leggyorsabban reagáló bizottsági jelentést elemeztem, az Open Society Archives (OSA) konferenciájának anyagát dolgoztam fel, és interjúk segítségével is megvizsgáltam az eseményeket a résztvevők szemszögéből, művészeti megközelítésből és a történettudomány oldaláról.

2006 eseményei kitörölhetetlen emléket hagytak maguk után, részévé válnak emlékezetünknek. Ezért is tartom fontosnak, hogy megértsük a háttérben zajló folyamatokat és egyéni értelmezéseket. Célom volt, hogy az esettanulmány segítségével egy jelentősebb történeti esemény mögé pillantsak, és felvázoljam az egyes szereplők és csoportok értelmezéseit, interpretációit.

Emlékezet és történelem

Az elméleti háttér jelentős nevei közül csupán csak néhányat említenék meg most. Pierre Nora, történész meglátása alapján önazonosítási pontokként funkcionálnak az emlékezhelyek – jelen esetben például '56 jól ismert helyszínei –, és „a lieu de mémoire”-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző

tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért előhívja azokat, mert már nem ismeri őket.”³ Vagyis Nora úgy véli, hogy az emlékezhelyek az emlékeket őrző tudat kivetülési formái, amelyek újraértékelik, újradefiniálják az egyén és a társadalom identitását.

Identitásképző, ön-képformáló erőnek tekinti Victoria Harms⁴ is a társadalmi emlékezetet. A szerző megállapítása, hogy a társadalmi emlékezet a jövőkép és a politikai viták alapjául is szolgál, a forradalom emlékezetét illetően pedig máig hiányzik a konszenzus.

Jan Assmann⁵ szerint pedig a rítusok a hagyomány átörökítésére szolgálnak, identitásbiztosító erővel bírnak, koherenciát adnak, és jelenvalóvá teszik a múlt értelmezését. A témával kapcsolatos további megjegyzése, hogy „az emlékezet tehát, rekonstruktív módon működik, nem képes megőrizni a múltat, mint olyant. A továbbhaladó jelennel változó vonatkozási keretek felől szakadatlanul folyik a múlt újjászervezése”⁶, tehát újraértelmezése, és az eltérő jelentések születése.

Az emlékhelyek, rítusok tehát végső soron a tüntetések emblematisztikus helyszínei és az alkalmazott szimbólumok a múlt újraértelmezését szolgálják, és az egyének és csoportok identitását is formálják. Az '56-os forradalom több mint 50 évvel ezelőtt történt, Assmann⁷ meghatározása szerint az emléke még a kommunikatív, nemzedéki emlékezet része, ugyanakkor az oral history-hoz is tartozik. Történelemmé csak néhány évtized múlva válik

³ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem* között. *Aetas*, 1999/3. URL: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm [letöltés ideje: 2010. október 2.].

⁴ Victoria HARMS: *Monument discourse and the Hungarian case: Competing political interpretations for the Hungarian Revolution of 1956. Budapest*. Central European University, Budapest 2007. 1-31. URL: www.etd.ceu.hu/2007/harms_victoria.pdf [letöltés ideje: 2012. január 6.].

⁵ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Fejezetek: Írásos kultúra; A kulturális emlékezet változatai. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. 29-102.

⁶ ASSMANN 1999. 42.

⁷ Uo. 29-102.

majd. Véleményem szerint ezért nincs még letisztult, egyértelmű jelentése sem az '56-os forradalomnak, sem a 2006-os zavargásoknak. Október 23-a, mint ünnep még vitákra ad okot. Megemlékezés kapcsolódik hozzá, a múlt így minden évben jelenvalóvá válik, a forradalom 50. évfordulója pedig ezért is adott okot az érzelmek felhevülésére.

A bizottsági jelentések összehasonlítása

A Magyar Helsinki Bizottság⁸ értékelése szerint az „MTV székház előtti erőszakos megmozdulások során a rendőri vezetés kudarcot vallott,”⁹ gondok voltak a jogszabályok értelmezésével és alkalmazásával is. Megjegyezték, hogy „a szeptemberi problémák indokolhatók azzal, hogy a rendőrséget felkészületlenül érte a zavargások intenzitása, illetve azzal, hogy az állomány ilyen jellegű kihívásokkal a rendszerváltás óta nem szembesült”¹⁰, de mindez az októberi eseményekre már nem érvényesül, a két időszak közti egy hónapban nem történtek meg a szükséges lépések. A szerzők a legnagyobb hiányosságot azonban abban látták, hogy a rendőri szerv nem vizsgálta ki a túlkapásokat, az elkövetőket nem vonta felelősségre, így a károsultak nem kaptak jóvátételt.

A Civil Jogász Bizottság¹¹ elemzése a rendőri túlkapásokat emeli ki, és a civil, sérelmeket elszenvedett emberek mellett állt ki. A bizottság tagjai egyebek mellett Morvai Krisztina, Völgyesi Miklós, Gaudi-Nagy Tamás voltak. Úgy gondolták, hogy mivel a

⁸ Magyar Helsinki Bizottság „Az őrzők őrzése. A Magyar Helsinki Bizottság értékelése a 2006-07-es zavargásokról”. *Fundamentum*, 2007/I. 111-120.

⁹ Magyar Helsinki Bizottság 2007. 111.

¹⁰ Uo. 119.

¹¹ Civil Jogász Bizottság: A 2006. október 23-i budapesti erőszakos cselekmények kivizsgálására létrejött Civil Jogász Bizottság jelentése a 2006. szeptemberi-októberi emberi jogi jogsértésekről. (az egyes fejezetek szerzői Gaudi-Nagy Tamás et al.). Kairosz, Budapest, 2007.

Gönczöl Bizottságot kormányhatározattal hozták létre, ezért nem lehet eléggé független az álláspontjuk.¹²

Szerintük „az eredetileg békés szándékú emberek, megtagasztalva a körülöttük folyó agresszív rendőri fellépést,”¹³ szembefordultak a hatalommal. A problémák egyik oka az volt, hogy október 23-án reggel lezárták a Kossuth teret, kiszorították a tüntetőket és az ünneplőket. A tiltással szerintük a rendőrség maga generálta a spontán, bejelentés nélküli demonstrációt. Az ünnepelni akaró, céljukban korlátozott emberek felháborodtak, és két választásuk volt: hazamenni, vagy maradni, és nemtetszésüket fejezik ki – vonták le következtetésüket.

Pszichológiai megközelítésük szerint „a társadalom egészében kiváltódott a feszültség: düh, csalódottság, félelem és tehetetlenség érzése lépett fel.”¹⁴ Miután nyilvánosságra került az ország vezetőjének hazugsága, morális pánik keletkezett – tették hozzá.

„2006. szeptember 18-21-e közötti és 2006. október 23-24-i aránytalan és sok esetben szükségtelen rendőri tömegoszlatási intézkedések, túlkapások, [...] azt támasztják alá, hogy e cselekmények nagy része megtorló jellegű volt az elítélő véleményüket a magyar kormánnyal szemben kifejező emberekkel szemben”¹⁵ – értékelték a történeteket. A jelentésben azonban megjegyezték, hogy a jogellenes, szakmailag hibás rendelkezések mögött szerepzavar, felkészületlenség is meghúzódott.

A bizottság azt javasolta, hogy az állam peren kívül adjon kártérítést a károsultaknak, illetve közkegyelmet a tüntetés résztvevőinek. A felelősség szerintük a politikai szervezeteket, többek közt Gyurcsány Ferencet, és az államhatalmi szerveket terhelte.¹⁶

¹² Civil Jogász Bizottság 2007. 18.

¹³ Uo. 44.

¹⁴ Uo. 229.

¹⁵ Uo. 162.

¹⁶ Uo. 242.

A Gönczöl Bizottság¹⁷ elsősorban az előzményekre, történelmi-társadalmi alapokra és problémákra helyezte a hangsúlyt. Úgy vélik, a 2006-os események mögött „részben nemzettörténeti élményanyagok és értelmezések, részben a közelmúltban felhalmozódott sérelmek és kielégítetlen elvárások állnak.”¹⁸

A Bizottság szerint a közösségi hisztériáért egy egész társadalmat érintő kudarc a felelős, amellyel a csoport nem tud szembesülni, és létrejön hibás a helyzetdefiníció. Arról számoltak be, hogy a rendszerváltás után megosztottság, elfojtott sérelmek jelentkeztek a magyar társadalomban. A békés rendszerváltás ára pedig az volt, hogy elmaradt a felelősségre vonás. A zavargások okai közé sorolható a jelentés alapján, hogy csökkent a létbiztonság, elterjedt a munkanélküliség, elmaradtak a reformok, kialakult politikai konkurenciaharc, és nyilvánosságra került az őszödi beszéd.

A rendőrök és a tüntetők közötti konfliktus okát az ellenkező helyzetdefinícióban, előreláthatatlanságban és a nemzeti ünnep eltérő értelmezéseiben látták. Úgy ítélték meg, hogy az október 23-án alkalmazott erőszak szükséges volt a támadó tömeg létszáma és ellenséges viselkedése miatt, de egyes rendőrök túllépték a jogszerűség határát.

Lélektani megközelítés

Pataki Ferenc Visszapillantás 2006 őszére¹⁹ című írása az események társadalom-lélektani tényezőit vizsgálta. Úgy gondolta,

¹⁷ GÖNCZÖL Katalin et al. (szerk.): *Vizsgálati jelentés a 2006. szeptember-októberi fővárosi demonstrációkkal, utcai rendzavarásokkal és rendfenntartó intézkedésekkel kapcsolatos eseményekről*. MEH, Budapest, 2007. URL:

http://www.gonczolbizottsag.gov.hu/jelentes/gonczolbizottsag_jelentes.pdf [letöltés ideje: 2009. június 10.].

¹⁸ GÖNCZÖL 2007. 11.

¹⁹ PATAKI Ferenc: *Visszapillantás 2006 őszére*. Demos Magyarország, Budapest, 2008. URL:

hogy a 2006-os események elemzéséhez, a demokrácia működéséhez szükség van a kritikus önkorrekcióra. Véleménye szerint a mai magyar társadalom a közelmúlt történetének végterméke, az ész helyett az indulatok kerülnek előtérbe, az emberek öröme pedig az ellenfél kudarcából ered.

Az őszi eseményeket a „politikai elit bűnbeesésének”²⁰ nevezte, a történetek fő jelszavának pedig a „Gyurcsány takarodj!” mondatot ítélte a szerző. Ez a felszólítás szerint alkalmas volt a tömeg mozgósítására, erősítette az összetartozás-tudatot. A zavargások résztvevői számára a rendőrséggel való szembeszegülés a férfias sport neme, míg a nők részéről egy emancipációs próbatételnek felelt meg szerinte. Az események Pataki meglátása alapján három tényező miatt következtek be: a jobboldal választási vereségének traumája, az őszi beszéd szelektív közreadása, az 1956-os forradalom 50. évfordulója.

Résztvevőként

A bizottsági jelentések három különböző álláspontot tükröznek, ám ezeknél személyesebb hangnemet képvisel például a Közelenség című, Karcagi D.²¹ név alatt megjelenő értekezés, amely a zavargásokat résztvevői szemmel írja le. A szerző ugyanis részt vett a szeptember 18-i MTV-ostromon, később pedig jelen volt az október 23-i zavargásoknál. A Szabadság téri eseményekről a szerző az írta: „ott akartam lenni! Végre újra aktívnak éreztem magam.”²² Később hozzátette, „megláttam a tömeget, és már a látványtól teljesen bekattantam.”²³

<http://www.demos.hu/index.php?name=OEDocManager&file=download&id=22&keret=N&showheader=N> [letöltés ideje: 2009. június 10.]

²⁰ Uo. 12.

²¹ KARCAGI D.: *Közelenség: stadionokból az utcára, zavargások - szurkolói szemmel*. Geobook Hungary, Szentendre, 2009.

²² Uo. 49.

²³ Uo. 55.

A Szabadság téren a tüntetők közül négyen-ötten nekitámadtak a rendőröknek, akik már az első roham közben kezdték elveszíteni a türelmüket, visszaütögettek – emlékezett vissza a szerző. A tömeg hátsó része viszont bízta az első sorokban álló zavargókat: „a tömeg folyamatosan skandálta, hogy »Ötvenhat, ötvenhat!«.”²⁴ Beszámolója alapján erős kapcsolat alakult ki az emberek közt: „olyan gátak szakadtak át ezekben a percekben az emberekben, amire eddig még nem volt példa 1956 óta.”²⁵

A résztvevők a hatalom jelképeinek tekintették a rendőröket: „átlag készenléti néztük őket, a hatalom megformálóit”²⁶ – fogalmazott. A szerző szerint mindenki úgy érezte, itt az idő törleszteni feléjük. A rendőrök viselkedéséről pedig annyit jegyzett meg, hogy úgy tűnt, nem tudják, mit szabad tenni, és mit nem, és jellemzően a tévéostromban megsérült kollégáik megbosszulása miatt lettek egyre agresszívak.

A szerző az érzéseivel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy elégtételt és büszkeséget érzett, mert végre cselekedtek, megpróbálták forradalmat csinálni, nemcsak mintapolgárokként tűrni. Az '56-os forradalom eszméjével kapcsolatban azt állította, hogy a tüntetők nem sajátították ki az ünnepet és annak emlékét, csak maguknak érezték, hiszen – úgy gondolták – akkoriban is így kezdődhetek el az események.

Egy egyetemi hallgató, aki a 2006-os zavargások aktív résztvevője volt, az MTV ostroma során a rendőröket különböző tárgyakkal dobálta, lökdöste, és verte. Ezért végül „hivatalos személy elleni erőszak csoportosan és felfegyverkezve” jogcímen ítélték el 1 év 6 hónapra, 3 évre felfüggesztve. Beszélgetésünk²⁷ során azt mondta, nem bánta meg tettét. Bár a tévészékháznál még úgy gondolta, lehetne forradalmat csinálni, később, október

²⁴ Uo. 64.

²⁵ Uo. 80.

²⁶ Uo. 64.

²⁷ Névtelenségét kérő hallgató, szóbeli közlés, 2010. január 27.

23-án már nem érezte így. Mégis komoly dolognak tartja a 2006 őszi eseményeket.

Állítása szerint az első sorokból sok embert ismert, a hangadók főleg futballszurkolók voltak, de úgy gondolja, hogy nem voltak jelen provokátorok, és nem volt egyértelmű vezéralak sem. Összességében úgy értékeli az eseményeket, hogy önmagával a békés tüntetéssel nem lehetett volna elérni semmit, azonban a kocsik megrongálása felesleges volt.

A rendőrség szemszögéből

Az ellenkező oldalt képviselte egy volt nyomozó, aki 2006 szeptemberétől részt vett a rendőrség tüntetésekkel kapcsolatos munkájában, és úgy emlékezett vissza²⁸, hogy az 1980-as években volt utoljára, amikor védő-felszereléses csapatokat kellett küldeni egy tömegdemonstrációra. Ezért 2006 októbere felkészületlenül érte a rendőrséget: „azt, hogy ennyien kimennek az utcára, senki nem gondolta.” A személyes interjú alkalmával azt is elmondta, hogy nem kaptak szabad kezet semmilyen döntésben, ám utasítást sem sokat, „senki nem tudta, hogy mit lehet és mit nem” – fogalmazott, tehát az előző interjúalany megérzése ezzel kapcsolatban helyes volt.

Az összecsapások kezdeményezőiként a „csőcseléket” nevezte meg. Úgy gondolta, sokan nem értették meg, hogy a rendőrök a munkájukat végezték: „teljesen mindegy volt nekem, hogy most ki ül a parlamentben” – vallotta be.

Az események eldurvulása annak volt köszönhető szerinte, hogy az „egyik rendőri egységet megtámadták, és késsel megszúrták a sorfalban álló egyik rendőrt. Akkor szabadult el a pokol” – ez is hasonló véleményt tükröz, mint a résztvevő álláspontja. Az is fokozta a feszültséget, hogy sokan „régóta nem látták

²⁸ Névtelenségét kérő egykori nyomozó, szóbeli közlés, 2010. január 26.

már a családjukat, nagyon hosszú ideje voltak szolgálatban, és mindenkinek a pattanásig feszült az idegrendszere” – részletezte.

A rendőri túlkapások kapcsán pedig arról számolt be, hogy szerinte „a rendőrség egy keresztmetszete a társadalomnak. Ugyanolyan arányban megtalálható benne akármilyen politikai csoportosulás, mint bűnöző, vagy jó fej.” Úgy gondolja, egyéni túlkapások voltak, amiket meg kell büntetni. Ám „nem az a cél, hogy bűnbakot keressünk.”

Az események értékelése az 1956-os forradalom 50. évfordulójának fényében

Sokan párhuzamot véltek felfedezni 1956 és 2006 eseményei között, ezért megvizsgáltam az OSA ebben a témában tartott gyorskonferenciáját is. Mi (volt) ez? címmel 2006. december 1-jén tartották az eseményt, melynek minden egyes megszólalójára most nem térnék, inkább szeretném összegezni a közös pontokat. Van, aki úgy látja, hogy az '56-ról rögzült képeket ismerve – például a rádió ostroma, a Sztálin-szobor ledöntése, Molotov-koktéllal kilőtt tankok – „kevésbé csodálkozunk az ötvenedik évforduló eseményein”²⁹, hiszen a múlt a jelen előtörténete.

Más politikai PR rendezvénysorozatnak, neurotikus ismétlési kísérletnek³⁰, vagy politikai káosznak³¹, esetleg véres-paródia jellegű imitációnak³² nevezte a történeteket, ám semmiképp sem

²⁹ RÉV István: „2006 (1989) 1956”. *Élet és Irodalom*, 2006. december 8.
URL: <http://www.es.hu/?view=doc;15219> [letöltés időpontja: 2010. április 1.].

³⁰ KORNIS Mihály: „Az alvajáró ország”. URL:
http://www.osaarchivum.org/updates/2006/blitz/kornis_mihaly.pdf [letöltés ideje: 2010. március 10.].

³¹ UNGVÁRY Rudolf: „Ami '56-ból tovább él”. URL:
http://www.osaarchivum.org/updates/2006/blitz/ungvary_rudolf.pdf [letöltés ideje: 2010. március 10.].

³² RADNÓTI Sándor: „A repríz tanulsága”. URL:
http://www.osaarchivum.org/updates/2006/blitz/radnoti_sandor.pdf [letöltés ideje: 2010. március 10.].

forradalomnak – ebben egyetértés alakult ki. A mögöttes indítékoknak pedig a múlt feldolgozatlan traumáit nevezték meg a résztvevők. Ungváry Rudolf szerint például az 1956-os forradalom élőhalottként van jelen köztünk.³³ Többen hivatkoztak arra is, hogy hiányzik az egyetértés '56 megítélésében. Továbbá Varga László szerint az is gondot okoz, hogy „nem húztunk markáns cezúrát a volt diktatúra és az '56-ból eredő demokrácia közé.”³⁴

Történetesi álláspont

Rainer M. János, az '56-os Intézet igazgatója az OSA-konferencián úgy fogalmazott³⁵, a 2006. október 23-i történeseknek semmi köztük nem volt az '56-os forradalomhoz, a korabeli szimbólumok használatát pedig „közönséges vásári komédiának”³⁶ tartotta. Személyes interjúnk³⁷ során azonban azt is hozzátette, hogy a szimbólumok, magatartásformák párhuzama történeti jelenség: ismétlési kényszer, ami 1956-ban is létezett. Akkor ugyanis használták az 1848-as szimbolikát.

Szerinte a zavargások kiváltó oka volt a miniszterelnök és az őszödi beszéd, az erre épülő felháborodás, a személye ellen irányuló kampány, a másfél évtizedes frusztráció, és az, hogy a rendszerváltás nem sikerült.

Rainer M. János szerint 2006 és 1956 körülményei teljesen mások voltak. Az egyik egy politikai diktatúra ellen lépett fel. Ezzel szemben 2006, egy demokratikus berendezkedés körülményei között, meglehetősen nehezen értelmezhető célokért lépett

³³ UNGVÁRY 2006.

³⁴ VARGA László: „Velünk élő forradalom? Avagy mi »történik« itt és most velünk”. URL: http://www.osaarchivum.org/updates/2006/blitz/varga_laszlo.pdf [letöltés ideje: 2010. március 10.].

³⁵ RAINER M. János: „Kádár és a morális példák”. URL: <http://www.origo.hu/vendegszoba/hirek/20061123ami2006.html> [letöltés ideje: 2010. március 10.].

³⁶ RAINER 2006.

³⁷ RAINER M. János, szóbeli közlés, 2010. február 5.

fel. „2006-ban – azon túlmenően, hogy a miniszterelnök mondjon le – koherenciát nehéz felfedezni” - mondta.

Úgy gondolta, „egy demokrata kívánhatja, hogy a miniszterelnök mondjon le, ha az a kiút, ez teljesen legitim, de benzines palackokkal hajigálni azért a rendőröket, mert a miniszterelnök egyelőre nem kegyeskedett lemondani, [...] ez illegitim, törvénytelen.”

Tragikomédia – ezzel a kifejezéssel illette Rainer János a 2006-os eseményeket: „tragikomikus szituációk sorozata volt. [...] rámutatott arra, hogy a magyar demokrácia súlyos problémákkal küzd. [...] az emberek többsége idegenként tekint erre a rendszerre, nem dolgozta fel a traumát, amit a jelek szerint a rendszerváltás okozott.”

Nemes Csaba és a Remake

Nemes Csaba a 2006-os budapesti zavargások eseményei közül tíz epizódot választott ki, és ezekből készített egy animációsfilmsorozatot *Remake* címmel 2007-ben. Művészileg archiválta az eseményeket. A projekt honlapján³⁸ egy rövid leírást olvashatunk arról, hogy miért alkalmas egy politikai és társadalmi téma a művészi kifejezésre. Az alkotó úgy vélte, túlságosan apolitikusak vagyunk, bár van véleményünk, nem kérdezzük rá a legtöbb dologra. Megállapította, hogy sok nyitott, feldolgozatlan politikai, világnézeti problémát viszünk magunkkal.

Célja az volt, hogy általánosabb megközelítésből mutassa be az eseményeket, a műfaj segítségével elidegenítse a történeteket, ugyanakkor valamiféle privát nézőpontot is felmutasson az egyes részletekben. Nem arra törekedett, hogy valamelyik oldalnak

³⁸ NEMES Csaba: *Remake*. URL: www.remake.hu, vagy <http://www.mariannecsaky.be/remake/projekt.htm> [letöltés ideje: 2010. március 10.].

igazat adjon, inkább az érdekelte, hogyan élhették meg az emberek a történeteket.

A zavargások résztvevői úgy érezték, hogy történelmet írnak, forradalmat csinálnak. A művész szerint „nem vették észre, hogy csak bohózatba illő remake-jét élik át az 56-os eseményeknek.”³⁹

Személyes interjúnk⁴⁰ során kiderült, hogy véleménye szerint többfajta igazság létezik, bár forradalomnak az OSA-konferencia résztvevőikhez hasonlóan ő sem ítéli az eseményeket. Úgy véli, hogy azok a problémák, amelyekkel nem néztünk szembe, elfojtottuk magunkban, néha torz formában előjönnek. Ezért használta a szót, hogy tragikomédia. „Ez nem azt jelenti, hogy nevetségessé akartam tenni a dolgot, vagy viccesnek találtam volna, és végképp nem akartam gúnyolódni sem. De ez megmutatja a torz oldalát is” – mondta.

A Remake készítésével kapcsolatban elmesélte: „én 2006-ra koncentráltam, de abból indultam ki, hogy az emberek ’56-ra hivatkoztak, és eleve ez a bizarr eseménysorozat, ami lezajlott, kicsit ’56-nak a remake-je.”

Értékelése szerint „demonstrálni, tüntetni lehet [...] Ezt lehet intelligensen csinálni, úgy hogy hatásos és figyelemfelkeltő legyen. De például megtámadni a tévét, az túlmegy ezen a határon. Persze az is túlmegy a határon, ahogy eleinte a rendőrség kezelte a dolgot.”

Úgy gondolom, hogy a Remake, mint összművészeti alkotás továbbgondolkodásra készített, több értelmezési lehetőséget nyújt, segítséget és alternatívát ad a megértéshez, a befogadáshoz, és a trauma feldolgozásához.

³⁹ NEMES Csaba, szóbeli közlés, 2010. január 23.

⁴⁰ Uo.

Eredmények és a hipotézisek érvényessége

Úgy gondolom, hogy a feltevések és hipotézisek igazolhatóak voltak. A zavargásokat valóban több tényező idézte elő, összetett folyamat játszódott le. A felelősség kérdése többekre hárul. Beigazolódott, hogy a véleményeket illetően két markánsan elkülöníthető csoportot különböztethetünk meg, ugyanakkor közös pontot is felfedezhetünk az álláspontok között. Bár a bizottsági jelentések eltérően közelítették meg a történeteket, érdekesnek ítéltam, hogy találtam egyező pontokat egy tüntető és egy nyomozó véleménye között is. Az OSA-konferencia előadói főleg a múltbéli traumákra hívták fel a figyelmet, míg Nemes Csaba alkotása a művészi oldalt képviselve képes volt egyszerre több értelmezési lehetőséget is felvázolni – többek közt a zavargások abszurdításáról, a rendőrök humánus oldaláról is.

Úgy vélem, ez az esettanulmány is jó példa arra, milyen összetett folyamatok játszódnak le egy-egy eseménynél, és mennyire eltérő vélemények születhetnek, mennyire másként értelmezik a történéseket az egyének.

Hasonlóan komoly probléma a budapesti Szabadság téren álló szovjet hősi emlékmű vitatott ügye. Többen kérvényezték a szobor elszállítását, lebontását, és voltak, akik megrongálták. A viták alapja ebben az esetben is a különböző politikai nézőpontokból, világnézeti elgondolásból és történelemképből ered. Egy másik kutatásban⁴¹ ezzel a témával foglalkoztam, és a szakirodalmi háttér vizsgálata után felvázoltam a Szabadság téri szovjet emlékművel kapcsolatos eseménytörténetet, jogi és szakértői megítéléseket. Néhány interjú – többek közt Krausz Tamás, Budaházy György, Zétényi Zsolt, Novák Előd, Zsigmond Attila, Hanti Vilmos – segítségével szakemberek és érintettek vélemé-

⁴¹ SÜLE Tamara: *Kísértő múlt. Jogi, politikai és szimbolikus küzdelmek a budapesti Szabadság téri szovjet emlékmű körül*. ELTE BTK, Szakdolgozat, Budapest, 2012.

A tanulmány néhány részlete megjelent az *Új Forrás* 2011. júniusi számában. SÜLE Tamara: *Kitüntetett tér. Jogi, politikai és szimbolikus küzdelmek a budapesti Szabadság téri szovjet emlékmű körül*. *Új Forrás*, 2011/6. 24-36.

nyét is összevetettem. Végül, úgy gondolom, sikerült alátámasztanom, hogy a vita alapja az ideológiai, politikai és történelemszemléletek közötti különbség. A két fő irányt meghatározó csoportok között nincs konszenzus. A szovjet emlékművet ellenzők a megszállás tényére, az elnyomásra hivatkoznak. A mellette felszólalók a felszabadítás eseményét és a hősi áldozatokat emelik ki főként. Álláspontom szerint néhány évtized múlva, a következő nemzedékek számára a szovjet emlékmű már nem élő emlékezet-hely lesz, inkább a történelem helye. Ha valóban jelentőségét veszti, nem biztos, hogy az eltávolítás mellett kell dönteni. Több érvet és lehetőséget is figyelembe kell venni.

GYIMESI PÉTER

KIÉ LEGYEN A KONTROLL? A KÖZOKTATÁS ÁTALAKÍTÁSÁNAK AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

Napjainkban a közoktatás teljes alrendszerének átfogó reformja zajlik. Az egyik legfontosabb humán közszolgáltatás a folyamat eredményeképpen teljesen új alapokra helyeződik mind a jogszabályi környezet, mind a finanszírozás, mind pedig az irányítás szempontjából. Az átalakítás egyik különösen érdekes kérdése a szolgáltatás biztosítása feletti kontroll lehetőségének áthelyeződése, újrastukturálódása. Tanulmányomban e rész kérdés vizsgálatát kívánom elvégezni, különösképpen foglalkoztat ugyanis, hogy e lépések következtében hogyan változik meg a decentralizáció és a szubszidiaritás foka, s ez mennyire képes befolyásolni a közösségi kontroll demokratikus jogát. Felveti továbbá azt a kérdést is, hogy adott esetben a kontroll jogosultságának áthelyeződése kihatással van-e a demokrácia minőségére. Ezzel összefüggésben arra keresem a választ, hogy a hatékonyság, avagy a szubszidiaritás rendelkezik-e nagyobb relevanciával egy-egy közszolgáltatás megszervezése kapcsán. Megvizsgálom továbbá a jelenleg zajló oktatási átalakítás modelljét és a megelőző szisztémát, s az összehasonlítás révén hiszem, hogy ezen igazán fontos és kifejezetten elméleti jellegű kérdésekre nagyobb rálátást tudok biztosítani az olvasó számára.

Fogalmi alapvetés, kutatói alapállás

Miért kell kontroll?

A téma vizsgálatának előfeltételeként már e helyütt is jelezni kell, hogy véleményem szerint az egyes közszolgáltatások társadalmi kontrolljának megléte a hatékony és demokratikus szolgál-

tatási rendszer működésének alapfeltétele. A jóléti államok szer-
teágazó feladatrendszere ugyanis jelentősen befolyásolja a polgá-
rok mindennapi életét, azon belül is az életminőségét. Az egyes
jóléti közszolgáltatások kiterjedtsége Gøsta Esping-Andersen
felfogása szerint ugyanis automatikusan eredményezi a
dekommodifikáció magasabb fokát.¹ Ez a gyakorlatban nem je-
lent mást, mint az egyénnek a piaci hatások alól történő „felsza-
badítását”, legalábbis létszükségleteinek kielégítése tekintetében.
Azonban ha ezt a feltételezést megfordítjuk, akkor – legalábbis
elméleti síkon – a fordított dekommodifikáció modelljéhez jutunk
el. Véleményem szerint ugyanis minél inkább függetlenné válik
az egyén a piac hatásaitól, annál inkább válik függővé az állam
által nyújtott szolgáltatásoktól. Fontos megjegyeznünk, hogy a
fordított dekommodifikáció tiszta formájában soha nem jön létre,
hiszen a leginkább kiterjedten funkcionáló jóléti állam sem képes
minden egyes szolgáltatást úgy biztosítani, hogy a piaci szerep-
lőknek nem hagy teret. Ettől függetlenül az egyén és az állami
szolgáltatások közti interdependencia fennáll, a közszolgáltatások
rendszeréből történő „kiszereződés” ugyanis idővel egyre maga-
sabb költségeket indukál, s így indirekten kizárja – legalábbis jó
néhány társadalmi réteg számára – az államtól független szolgál-
tatások igénybevételét.² Véleményem szerint pontosan ez a füg-
gés teszi indokolttá azt, hogy az állampolgárok az egyes közszol-
gáltatások működése, alakítása tekintetében kontrollt gyakorol-
hassanak, e kontroll lehetőségének megteremtése és megőrzése
pedig a közoktatás tekintetében kifejezetten indokolt.

Mi is az a kontroll?

¹ Gøsta-Esping ANDERSEN: *Mi a jóléti állam?* In: FERGE Zsuzsa – LÉVAI Katalin: *A jóléti állam*, T-Twins Kiadó, Budapest, 1991. 589.

² Legplasztikusabb példaként a magániskolákat lehetne ehelyütt felhozni: míg az állam által fenntartott oktatási intézményekben a gyermekek taníttatása díjmentes, ugyanez egy alapítványi/magániskolában komoly anyagi források mobilizálását teszi szükségessé.

A kontroll lehetőségeinek és mibenlétének vizsgálata előtt tisztáznunk kell azt is, hogy mit értünk kontroll alatt. Az egy adott szervezet/szolgáltatás működésére történő befolyásgyakorlás lehetőségét ugyanis több fogalommal is leírhatjuk, éppen ezért fontos, hogy az általam használt kifejezés lehető legpontosabb definícióját adjuk meg. Tanulmányomban az állampolgári befolyásolás lehetőségét konzekvensen kontrollként aposztrofálom, nem pedig ellenőrzésként. Komoly különbség mutatkozik ugyanis e két terminológia jelentéstartalma között, s bár az ellenőrzés is adekvát megnevezésnek tűnik, mégsem a legjobb választás. A szó pontos jelentését témánkhoz legközelebb esően a közigazgatás tárgyköréből adaptálhatjuk. Ficzer Lajos szerint az ellenőrzés mindenképpen összekapcsolódik az irányítással, *„célja ugyanis az információszerzés az irányított működéséről, viszonyairól a megfelelő irányítói intézkedés megalapozásához.”*³ A közoktatás – és általában bármely közszolgáltatás – működésének állampolgárok által történő befolyásolása ugyanakkor semmi esetre sem hozza magával az irányítói intézkedés megtételének lehetőségét, ezért a kifejezés használata nem lehet megalapozott.

Éppen ez okból kifolyólag vélem úgy, hogy megfelelőbb a kontroll fogalmának alkalmazása, hiszen e kifejezés nem hordozza magában feltétlenül a közvetlen irányítás lehetőségét, sokkal közvetettebb, „puhább” befolyásgyakorlásra enged következtetni. A terminológiát előszeretettel alkalmazzák a civil szervezetek érdekképviselési tevékenységének leírására is. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy ezen szervezetek az állami szervek felett közvetlen irányítási jogkörrel nem rendelkeznek, csupán külső, érdekartikuláló szerepük van. E jellemzők alapján véleményem szerint e terminológia jól alkalmazható az állampolgárok közszolgáltatásokkal kapcsolatos érdekartikulációs lehetőségeire.

³ FAZEKAS Mariann – FICZERE Lajos: *Magyar közigazgatási jog: Általános rész*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 244.

Szubszidiaritás – kontroll – hatékonyság

A fentebb leírt érdekartikuláció lehetősége a közszolgáltatások szabályszerű és szakmai működése érdekében természetesen csupán korlátozott lehet. A modern állam működésének alapját képező képviseleti demokrácia működési modellje is ezt a gyakorlatot erősíti. Szinte elképzelhetetlen ugyanis, hogy az egyes állampolgárok érdekeit, véleményét közvetlen módon lehessen becsatornázni egy adott szolgáltatás működési rendjébe. Minden időben megfelelő módozatot kell tehát találni a kontroll érvényesítésére. Ennek egyik lehetséges formája a helyi közösségek, a helyhatóságok bevonásával működtetett szolgáltatási rendszer. Amennyiben ugyanis az ellátás megszervezése helyben, illetve kisebb körzetekben történik meg, az egyes állampolgárok „közelebb kerülnek” a döntési központhoz, melyre adott esetben akár nagyobb befolyást is gyakorolhatnak. Ez a demokráciaelméleti megközelítés szorosan összefügg a szubszidiaritás elvének érvényesülésre juttatásával is. A szubszidiaritás klasszikus megfogalmazása szerint ugyanis *„... a szociális felelősség elsősorban az egyénre vagy a társadalom egyénhez legközelebb álló szintjére hárul.”*⁴ A legközelebbi szint meghatározásáról természetesen élénk vita folyik. Véleményem szerint ugyanakkor egységes definíciót nem alkothatunk e jelenségre, meghatározását a szociális felelősség minden egyes megjelenési formája esetében külön-külön kell elvégeznünk. Mai társadalmi berendezkedésünk keretei között egyértelműnek tűnik, hogy az oktatás megszervezése tekintetében az egyénhez legközelebb álló szintként a helyi közösségi, helyhatósági szintet határozhatjuk meg. Ez a szint tűnik ugyanis mértékében és ellátotti körében minimálisan alkalmasnak a szolgáltatás elégséges megszervezésére azzal együtt, hogy még az egyénhez viszonylagosan „közel” helyezkedik el. S pontosan ez az a szint is, amelynek keretei között az állampolgárok még vi-

⁴ PÁLNÉ Kovács Ilona: *Helyi kormányzás Magyarországon*, Dialóg Campus, Pécs-Budapest, 2008. 28.

szonylagos befolyást is tudnak gyakorolni a képviseleti demokrácia szabályrendszere által kiválasztott döntéshozókra.

A kontroll lehetőségét és működésének gyakorlati mivoltát két tényező befolyásolja. Ezek közül az egyik a képviseleti demokrácia működése. A népszuverenitás révén megválasztott képviselők reprezentálják a közösség érdekeit, meghatározzák hosszú távú céljait, prioritásait. Ezt a Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX törvény már bevezető rendelkezéseiben is kinyilvánítja, a következőképpen: „A helyi önkormányzás a helyi közügyekben demokratikus módon, széles körű nyilvánosságot teremtve kifejezi és megvalósítja a helyi közakaratot. ... A választópolgárok **választott képviselőik útján** [kiemelés tőlem] és a helyi népszavazáson történő részvételükkel gyakorolják az önkormányzáshoz való közösségi jogait.”⁵ Az egyes egyének, csoportok érdekeinek érvényesítése tehát csakis a teljes közösséget megjelenítő, felhatalmazott képviselőkön keresztül lehetséges. Ezek az aktorok ebben az esetben kvázi szűrőként jelennek meg tehát, melyen keresztül összhangba kerülnek a részérdekek és a teljes helyi közösség által fontosnak tartott érdekek. A gyakorlatban azonban mégis adott a lehetőség az egyes jelentős csoportok véleményének becsatornázására, megjelenítésére. Mindez a helyi közmeghallgatások vagy a képviselő-testületi tagok fogadóórái alkalmával vagy akár a képviselő-testület nyilvános ülésein mehet végbe felszólalással vagy írásbeli kérdés/petíció benyújtásával, akár egyénileg, akár pedig szervezeten, egyesületekbe, civil szervezetekbe tömörülve. Ez utóbbi szerveződések kialakításának lehetősége a helyi szinten vélhetően nagyobb, tekintve, hogy a szervezet célkitűzése az egyéneket nagyobb mértékben és közvetlenebbül érinti. Nem véletlen az sem, hogy a településfejlesztéssel – tehát a település mindennapi életével, jövőbeli kilátásaival – foglalkozó civil szervezetek számossága igen nagy, a Központi Statisztikai Hivatal 2011-ben 4048 ilyen tematikájú alapítványt és

⁵ 2011. évi CLXXXIX törvény 2. § (2) és (4) bekezdés.

társas civil szervezetet⁶ tartott nyilván. Ez az adat kellőképpen reprezentálja a téma fontosságát és a civil szervezeti szektorba történő beágyazottságát.

Mint láthatjuk, a szubszidiaritás elvének érvényesülése és az egyes szolgáltatások megszervezésének demokratikus keretek közötti befolyásolási lehetősége fontos, de nem egyetlen kritérium a közszolgáltatás-szervezés keretei között. A jó közszolgáltatási rendszer másik, legalább ennyire fontos ismérve a hatékonyság. A hatékonyságról a téma szempontjából többféle értelemben beszélhetünk. Szót ejthetünk pénzügyi, hozzáférési és szakmai hatékonyságról is. Speciálisan az oktatás területén belül is érvényesülnek ezek a szempontok. A pénzügyi hatékonyság könnyen értelmezhető alaptézis, nem jelent mást, mint a költségvetési ráfordítások csökkenő mértékét. A hozzáférési hatékonyság volta- képpen földrajzi elérési hatékonyságként tételezhető, s az egyes tanulóknak az iskolai szolgáltatások minél könnyebb elérésében mérhető. A szakmai hatékonyság kérdésköre összetett, egyrészt a minél magasabb színvonalú pedagógiai szakmai szolgáltatás elérését jelenti, másrészről pedig szorosan összekapcsolódik a pénzügyi hatékonyság kérdéskörével a tekintetben, hogy a minél magasabb színvonalat lehetőség szerint minél kisebb anyagi ráfordítással kívánjuk elérni.

Kétségtelen tény és szomorú tapasztalat, hogy a minél magasabb fokú hatékonyság elérése sok esetben szembekerül a szubszidiaritás követelményeinek kielégítésével. A hatékonyság egyes rétegei egy kivétellel – a hozzáférési hatékonyság kivételével – ugyanis mind-mind az oktatási szolgáltatás minél nagyobb földrajzi térben történő egységes, felülről vezérelt megszervezésének követelményét állítják fel. E követelmény egyértelműen a források – úgy anyagi, mint humánerőforrások – szűkösségéből és ebből fakadóan korlátos elosztási lehetőségéből forrásozik. A

⁶ Forrás: KSH on-line adatbázis - http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpg004.html [letöltés: 2013. március 10.].

nagyobb ellátási körzettel rendelkező iskolaközpontok működtetése ugyanis vélhetően kevesebb anyagi ráfordítással jár az infrastruktúra tekintetében. A nagyobb központokban történő munkavégzés pedig egyértelműen vonzóbb alternatíva a pedagógusok számára is, ha pedig a központok kialakítása a kisebb ellátási helyek felszámolásával jár együtt, akkor a fenntartónak lehetősége mutatkozik a személyzet „megválogatására” egyértelműen szakmai szempontok alapján. Ez a lehetőség pedig képes a szakmai hatékonyság mértékének növelésére. A centrumokba szervezett ellátás egyetlen nem kellőképpen hatékony eleme az ellátotti elérés lehetőségének csökkenése. A nem közvetlenül, helyben történő szolgáltatásnyújtás ugyanis mindenképpen a gyermekek utaztatását indukálja. E negatív externáliaként tételezhető jelenség hatásai azonban viszonylag könnyen kiküszöbölhetők a tömegközlekedés fejlesztésével.

A hatékonysági alapokon megszervezett oktatási közszolgáltatás tehát elméletben mindenképpen sikeres forgatókönyvként írható le. Látnunk kell azonban azt, hogy a centrumokba szervezett, központilag irányított szolgáltatásnyújtás mindenképpen ellentétben áll a szubszidiaritás elvével és az állampolgári kontroll fentebb taglalt lehetőségeinek minél teljesebb körű érvényesítésével. A döntéshozó számára felmerülő kérdés a szolgáltatás-szervezés strukturálása esetében tehát a következőképpen hangzik: szubszidiárius avagy hatékonysági alapokon szervezze meg az oktatási rendszert? Habár léteznek technikák a két követelményrendszer ötvözésére, látnunk kell, hogy a feltételek a legtöbb ponton kioltják egymást. Éppen ezért a gyakorlatban általánosságban az egyik kiindulási alap melletti szilárd elköteleződést és az elvek következetes érvényesítését figyelhetjük meg. Magyarországon a jelenleg zajló oktatási reformban éppen egy ilyen paradigmaváltásnak lehetünk tanúi, éppen ezért véleményem szerint a szemléletváltásnak a kiindulási alap és a kontroll változása szempontjából is fontos és kellőképpen szemléletes leírását tudjuk nyújtani azzal, hogy megvizsgáljuk az oktatásszervezés közelmúltját és jelenét.

Oktatásszervezési modellek a kontroll szempontjából

Magyarország jelenleg meglehetősen különleges és a kutató számára előnyös helyzetben van. Míg ugyanis a rendszerváltás után kialakított oktatásszervezési modellt ugyanis a szubszidiárius elveknek megfelelő szisztémaként értelmezhetjük, a jelenleg zajló reformfolyamat eredményeként egy meglehetősen hatékonyságközpontú rendszer van kialakulóban. A két szakasz tehát egyértelműen elkülöníthető egymástól a létrehozásakor követett alapértékek mentén. De ugyanígy különbséget tudunk tenni demokráciaelméleti szempontból, a kontroll foka és helye nyomán is. E diskreciós elvet követve a megelőző, rendszerváltáskor kialakított szisztémát a helyi-közösségi kontroll modelljének, míg a jelenleg kialakulóban lévő rendszert oktatásszervezési rendszert a központosított kontroll modelljének neveztem el.

A megelőző állapot – a helyi-közösségi kontroll modellje

A helyi-közösségi kontroll modelljeként tételezhető oktatási rendszer a rendszerváltást megelőző monolit államberendezkedést leváltó reformperiódus hozta létre. Jogszabályi kereteit a részleteiben még ma is hatályban lévő 1993. évi LXXIX törvény határozta meg. A törvény szellemiségét alapvetően meghatározza a fenntartói kör kibővítése és a fenntartóknak az oktatás megszervezésének technikai kérdéseiben adott nagyfokú szabadság. A fenntartói körben alapvetően három csoportot különíthetünk el: az egyházakat, a nonprofit szervezeteket (alapítványokat) és a helyi-megyei önkormányzatokat. Témánk szempontjából számunkra érthetően ez utóbbi fenntartó jogosultságai a legfontosabbak.

A jogszabály egyértelműen megállapítja, hogy „Az állam az ingyenes és kötelező általános iskoláról az állami szervek és a helyi önkormányzatok intézményfenntartói tevékenysége, illetve az állami, a helyi önkormányzati feladatellátás keretében gondoskodik.”⁷ Az intéz-

⁷ 1993. évi LXXIX. törvény 3. § (3) bekezdés.

ményfenntartó tevékenység igen széleskörű jogosultságokat adott az önkormányzatok számára intézményei mindennapi életének irányításához. A jogszabály és a rendszerváltást követő döntéshozói akarat voltaképpen a szakmai irányításon és felügyeleten kívül minden egyéb – az oktatási intézmény működésével kapcsolatos – döntés meghozatalát az önkormányzat hatáskörébe utalt. E döntéshozatali jogosultságok körében az önkormányzat voltaképpen a működést meghatározó keretszabályok mentén önállóan, a helyi adottságoknak és igényeknek megfelelően szervezhette meg az oktatási közszolgáltatást. A helyi közösség felhatalmazásával működő képviselő-testületek dönthettek például működési-gazdálkodási kérdésekről: az oktatási intézmény létesítéséről, gazdálkodási jogköréről, átszervezéséről, megszüntetéséről, tevékenységi köréről, meghatározhatták költségvetését.⁸ Ezen felül az operatív szakmai irányításra vonatkozóan is befolyást gyakorolhattak azáltal, hogy meghatározták az adott tanévben indítható osztályok számát, engedélyezték az átlagos osztálylétszámtól való eltérést, valamint legfőképpen azzal, hogy pályázat útján kiválasztották és megbízták az iskola igazgatóját és felelté a munkáltatói jogkört gyakorolták.⁹ Egyértelműen látható tehát, hogy a rendszerváltás után kialakított oktatásszervezési modell a helyhatóságok irányítási privilégiumát teremtette meg. Az oktatás szakmai színvonalának biztosítása a keretszabályok, kiemelt mérőpontok és legfőképpen a Nemzeti Alaptanterv révén biztosított volt, azonban az e kritériumoknak történő megfelelés intézményi-működési keretei viszonylag szabadon alakíthatóak voltak.

Ezt legplasztikusabban a közszolgáltatás ellátásának társulási szintű megszervezése mutatja be. Elégtelen feltételek mellett

⁸ 1993. évi LXXIX. törvény 102. § (2) bekezdés a) és b) pontjai (2012. január 1-i időállapot szerinti törvénytöredék).

⁹ 1993. évi LXXIX. törvény 102. § (2) bekezdés c) és e) pontjai (2012. január 1-i időállapot szerinti törvénytöredék).

ugyanis az önkormányzatok szabadon dönthettek¹⁰ intézményfenntartó társulások létrehozásáról, ezáltal a működtetést több helyhatóság bevonásával gazdaságosabban és nagyobb kihasználtsággal tudták biztosítani. Az erről szóló döntést ugyanakkor szintén a helyben lakó választópolgárokat reprezentáló képviselő-testületeknek kellett meghozniuk.

Az előző fejezetben részletesebben tárgyalt állampolgári érdekérvényesítés lehetősége pontosan e tényezők miatt vált véleményem szerint helyi, közösségi kontrollá ebben a szisztémában. Az oktatási intézmények irányításra, szervezeti feltételeik, jövőjük ugyanis a település választópolgárait közvetlenül képviselő testületek jogosultak. Ez által – és az előző fejezetben taglalt hatékonyabb állampolgári érdekérvényesítési lehetőségek által – ez a modell szinte teljes mértékben kielégítette a szubszidiaritás követelményrendszerét, ezzel párhuzamosan pedig a döntések felügyeletét, befolyásolási lehetőségét is a helyi közösségekhez delegálta.

Ez a felettébb decentralizált oktatásszervezési struktúra ugyanakkor a hatékonyság követelményeinek nem teljes mértékben felelt meg. Ez a jellemző abszolút mértékben tetten érhető a kistérségi társulások által szervezett oktatási rendszer működésében: 2009-ben a társulások 99%-a (172 társulás)¹¹ vállalta a közoktatási feladatok megszervezését. Egyértelműen megállapítható tehát, hogy a helyben történő feladatellátás beleütközött a hatékonyság követelményrendszerének korlátaiba, s egy sajátos önszerveződési modellt követve elindult a racionalizálás irányába. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy ebben az esetben is a helyi közösség reprezentánsainak tudatos döntéséről volt szó, melyet az állampolgárok a már bevett módozatok valamelyikével akár módosíthattak is. A kontroll gyakorlásának lehetősége tehát

¹⁰ Erre az 1993. évi LXXIX. törvény 89/A. paragrafusa és a 2004. évi CVII. törvény is lehetőséget adott.

¹¹ Forrás: KOVÁCS Katalin: *Társulási vagy megszűnési kényszer: Közoktatás-szervezés a többcélú kistérségi társulásokban. Tér és Társadalom*, 2010/4. 110.

megmaradt, szintje azonban egy fokkal „magasabbra került”. Míg ugyanis a helyi ellátásnál a képviselő-testületre történő nyomás-gyakorlason keresztül lehetséges a kontroll gyakorlása, addig a térségi ellátás esetében az kistérségi társulási tanács a fő döntéshozó szerv – ezáltal pedig a kontroll által befolyásolható aktor.

A 2011-ben életbe lépett oktatásügyi változások azonban teljesen új szisztémát alakítottak ki, mely átrendezte a kontrollgyakorlás lehetőségeit és színtereit is, kialakítva a központosított kontroll rendszerét, melyet a következő alfejezetben mutatok be.

A jelenleg formálódó rendszer – a központosított kontroll modellje

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény gyökeres változásokat indukált a közoktatás irányítási és szervezeti szintjein egyaránt. A fenntartók köréből ugyanis e jogszabály hatályba lépésével kikerültek a helyi-megyei önkormányzatok, helyüket pedig az állam vette át. A közoktatás megszervezése ennek köszönhetően napjainkban már közvetlenül központi szinten történik meg, a törvény fogalmai szerint a rendszer fenntartója „(...) az a természetes vagy jogi személy, aki vagy amely a köznevelési feladat ellátására való jogosultságot megszerezte vagy azzal rendelkezik, és - e törvényben foglalt esetben a működtetővel közösen - a köznevelési intézmény működéséhez szükséges feltételekről gondoskodik.”¹² Az állami fenntartású iskolák esetén tehát a fenntartó maga az állam, mely e célra létrehozott dekoncentrált szerve, - a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ - útján gondoskodik feladatai ellátásáról. A korábban az önkormányzatok hatáskörébe delegált feladatok és döntési jogosítványok az új szisztémában a Klebelsberg Központot illetik meg, az új struktúrában tehát a korábbi decentralizált vonások helyett a dekoncentrációs tendenciák erősödnek meg. A helyhatóságok jogosultságai a működtetésre korlátozódnak, amely csupán az ingatlanvagyon kezelését és fenntartását jelenti, a szakmai irányításba és az oktatási intézmény mindennapi és

¹² 2011. évi CXCV. törvény 4. § 9. pontja.

működését érintő kérdésekbe történő beleszólási jogosítványaik megszűntek.

Elmondható tehát, hogy az átalakítás következtében a polgároknak az oktatási intézmények felett gyakorolható kontroll lehetősége szűkül. Mindez abból következik, hogy az intézmények jövőjéről szóló döntések immár magasabb, központi, körzeti szinten¹³ születnek meg, melyre kisebb befolyásuk van. E szint áthelyeződése pedig nem jelent mást, mint a szubszidiaritás mértékének csökkenését. A helyzet demokráciaelméleti szempontból is hasonló. A helyhatósági önkormányzatok a helyi közösség közvetlen felhatalmazása alapján működnek és a gyakorlatban könnyebben számonkérhetőek mint a központi döntéshozatali szintnek alárendelt dekoncentrált szervezetrendszer. Ezáltal – elméleti síkon szemlélve a kérdést – a jelenlegi modellben meghozott döntések sokkal áttételesebb állampolgári felhatalmazással születnek meg. Ez a probléma különösen akkor válik plasztikussá, ha nagy horderejű döntésekről – például egy intézmény megszüntetéséről – beszélünk.

Pozitív vonásként elmondhatjuk, hogy az átalakítás és a központi irányítás modellje mellett szól a hatékonyság várható növekedése. Gyakorlati szempontok alapján mérlegelve ugyanis az egy központból irányított szisztémában az erőforrások elosztása, a szükséges eszközök beszerzése optimálisabb lehet. A felesleges kapacitások feltárása és megszüntetése is jóval könnyebb egy centralizált felépítésű rendszerben. Így könnyen elképzelhető, hogy a jövőben az eddig az önkormányzatok eseti döntései alapján működő, kis létszámú oktatási intézmények bezárásra kerülnek, ezáltal a pénzügyi hatékonyság növekszik. Ugyanígy a technikai fejlesztések a központi beszerzés révén feltételezhetően jobb anyagi kondíciókkal folytathatóak le.

¹³ Az oktatásirányítás legalsó fokú szervezeti szintje a járási tankerület, mely az államigazgatási térbeosztásnak megfelelően szerveződött meg. Ezért az oktatással kapcsolatos döntéseket jelenleg nem helyi, hanem legalábbis körzeti szinten születő döntéseként tételezhetjük.

A központosítás elleni érvként azonban a már említett demokráciaelméleti, szubszidiaritási kérdéseken túl a hatékonyság terén lesekedő veszélyeket is felhozhatunk. Minél nagyobb ugyanis egy intézmény mérete, annál inkább csökkenhet a működésének hatékonysága. Erre vonatkozó megfigyeléseit a közösségi választás elméletének egyik úttörője, Anthony Downs 1967-ben tizenhat ún. „törvényben” foglalta össze, melyek leírják a közintézmények működésének bürokratikus hibáit. Ezek közül a jelenleg kialakulóban lévő oktatási szisztémára vonatkozóan csupán kettőt kívánok kiemelni

- *„az egyre kisebb irányítás törvénye: minél nagyobb méretű egy adott szervezet annál szegényesebb az együttműködés;*
- *az irányítás megkettőzésének törvénye: Downs úgy véli, hogy a nagy méretű szervezetek tökéletes irányítására való törekvés új szervezet létrehozását hozza magával.”¹⁴*

Habár a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ hivatali hálózatának működéséről még viszonylag kevés információval rendelkezünk, mégis megállapíthatjuk, hogy az e két törvény által kilátásba helyezett anomáliák megjelenésének esélye igen nagy. Jelenleg az Intézményfenntartó Központ ugyanis közel 120 ezer pedagógus¹⁵ munkáltatójaként 19 megyeközponti és 198 járási tankerületi szervezeti egységgel működik. Ekkora személyi állománnyal, többszintű szervezetrendszerrel és országos feladatkörrel rendelkező intézmény esetében feltételezhetjük, hogy a lehető legjobban szervezett működés mellett is várható a bürokratikus kudarcok megjelenése. Ez a jelenség pedig könnyen eliminálhatja azokat a hatékonyságból fakadó előnyöket, melyekről fentebb már külön említést tettem. Ez különösen azért lenne kifejezetten

¹⁴ Forrás: JENEI György: *Közigazgatás-menedzsment*. Századvég, Budapest, 2005. 45.

¹⁵ 2012-ben az alap- és középfokú iskolákban dolgozó pedagógusok száma 119329 fő volt. Forrás: KSH on-line adatbázis:

http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zoi010.html [letöltés: 2013. március 10.].

hátrányos, mert az alapvető reformfilozófia alapján a szubszidiaritás éppen a gazdasági-szervezeti hatékonyság érdekében került háttérbe.

Összegzés

Tanulmányomban a jelenleg zajló oktatásszervezési átalakítás példáján megkíséreltem felfesteni az állampolgári kontroll mibenlétét és annak jelenlegi változásait. Láthattuk, hogy a kontroll fogalma szorosan összefügg a szubszidiaritás, a decentralizáció és a hatékonyság kérdéskörével is, az egyik tényező megváltozása automatikusan eredményezi a többi módosulását is. A kontroll két különböző modelljén keresztül érzékeltetni próbáltam a szervezési felfogások, kiinduló alapok különbözőségeit, ezáltal kívántam rávilágítani arra, hogy az egymástól gyökeresen különböző ideáltipikus modellek megvalósítási igénye mennyire különböző gyakorlatban működő rendszerekhez vezethetnek. A bevezetőben feltett kérdésre – miszerint a szubszidiaritás, avagy a hatékonyság fontosabb-e egy adott szolgáltatás megszervezésénél – azonban nem tudok, véleményem szerint nem is lehet kielégítő választ adni. Annyi bizonyos, hogy a két tényező összhangját kell megteremteni annak érdekében, hogy a közszolgáltatásokat a lehető legnagyobb hatékonysággal, egyben az állampolgári kontroll minél teljesebb lehetőségével együtt lehessen biztosítani. Hiszem és remélem azt, hogy Magyarországon is megteremtődhet ilyen összhang.

KOVÁCS TAMÁS

DEMOKRÁCIA-DEFICIT A MAGYAR FIATALOK POLITIKAI NÉZETEIBEN

Bevezető

A modern demokratikus társadalmak fennmaradásának egyik legfontosabb tényezője az állampolgárok aktív szerepvállalása a közügyek intézésében (Kinyó, 2009). A magyar rendszerváltással lehetőség nyílt egy demokratikus társadalom és politikai rendszer létrehozására. Az újonnan kiépült politikai rezsim egyik legfontosabb feladatának kellett volna lennie, a társadalom elsődleges és másodlagos szocializációs hatásán keresztül, a demokratikus szocializáció kiépítése, mely a demokratikus rendszer intézményeinek és kultúrájának stabilizációját szolgálta volna (Almond, 1965). A politikai szocializáció mechanizmusainak létrehozása, valamint a demokratikus nevelés különösen felértékelődik, ha azt vesszük alapul, hogy a demokratikus viszonyok között felnőtt generáció esetében sincs egyértelmű garancia a demokratikus politikai kultúra újratermelődésére (Ichilov, 1990). Ennek következtében a demokratikus rendszerekben a politikai szocializáció legfontosabb feladata, hogy felkészítse a társadalom tagjait az aktív és tudatos állampolgári szerepvállalásra. A szocializációs mechanizmusok kiépítése során figyelembe kell venni azt is, hogy a demokratikus értékek elfogadása és felvállalása hosszú tapasztalási folyamat kimeneteként jöhet létre (Sik, 2010).

A magyar demokrácia ugyanakkor figyelmen kívül hagyta az említett szempontokat, a valóságban a demokratikus állampolgári szocializáció nem elsődleges cél (Szabó I., 2010). A szocializációs ágensek szerepe, valamint egymáshoz való viszonya tisztázatlan. Az állampolgári nevelésben sem az iskola, sem a tanárok számára nem egyértelmű a szocializációban betöltött szerepük, a család szocializációs szerepe meggyengült, a pártpolitikai szocia-

lizáció és a nem formális szocializáció identitásformáló hatása pedig megerősödött.

A magyar fiatalok demokratikus és antidemokratikus attitűdjeinek vizsgálata ebben a kontextusban értelmezhető csak igazán, figyelembe véve még azt a kiindulópontot, hogy „ők már a demokrácia gyermekei.”

A tanulmány célja nem a demokratikus állampolgári szocializáció alapvető hiányosságainak bemutatása, hanem a „végtermék” adott időszakban történő elemzése. A tanulmány fejezeteiben sorra veszi a magyar fiatalok antidemokratikus és demokratikus attitűdjeinek bemutatását, ugyanakkor ki kell emelni, hogy a dichotóm megközelítésmód semmiképpen sem jelenti azt, hogy a magyar fiatalok politikai nézeteit, demokrácia-képét nem egy-egy egészként kellene kezelni.

A tanulmány két hipotézist fogalmaz meg:

- a magyar fiatalok demokrácia-képében keverednek a demokratikus és antidemokratikus jegyek
- a demokrácia szociális reprezentációja dominál a fiatalok politikai nézeteiben

A demokratikus értékek és normák ismeretének és gyakorlásának hiánya, a demokráciával kapcsolatos elvárások félreértelmezése súlyosan veszélyeztethetik a demokratikus rend megszilárdulását. A fiatalok demokratikus orientációja, vagy éppen antidemokratikus politikai nézeteik így a magyar demokrácia jelenéről és jövőjéről rajzolhatnak ki képet számunkra.

Az antidemokratikus attitűdök kialakulásának folyamatai és megjelenése a fiatalok politikai nézeteiben

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban három egymástól eltérő megközelítésmódot találunk az autoritarizmus kialakulására vonatkozóan. A klasszikus elméletek közé tartozik az autoriter

személyiség vizsgálata (Adorno, 1969), valamint a jobboldali autoritarizmus és tanuláselmélet létrehozása (Altmeyer, 1981). A harmadik megközelítésmód viszonylag új keletű, és a korábbi elméletek szociálpszichológiai felfogásától eltérő elemzési szempontrendszert hoz létre az előítélet életformaként való aposztrofálásával (Fuchs-Case, 1992). A következőkben röviden áttekintem a három elméleti megközelítésmódot a magyar fiatalok antidemokratikus orientációinak jobb értelmezhetősége érdekében.

Az autoriter személyiség vizsgálata arra irányul, hogy azonosítsák azon személyiségbeli tényezőket, melyek elősegítik az antidemokratikus ideológiai változásokat. Fontos kiemelni, hogy a személyiségbeli tényezők valójában nem okozói, hanem elősegítői az autoritarizmus kialakulásának. A „felszínre jutásukat” a társadalmi-politikai klíma alakulása befolyásolja. Az autoriter személyiség vizsgálata során létrehozták az F-skálát, mely kilenc változót¹ alkalmazott az autoriter személyiség szindróma mérése során. Az elmélet alapvető következtetése volt, hogy az előítéletesség hátterében a személyiség belső szükségleteinek kivetítése áll.

A tanuláselmélet szerint az autoritarizmus nem a személyiség szerkezetéből fakadó, „mélyen gyökerező” személyiségvonás, hanem tanulás útján elsajátított „attitűdklaszter”. A politikai szocializáció mechanizmusát felhasználó elmélet szerint a klaszternek három eleme van: az intézményesen megalapozott, legitim tekintélyeknek való alárendelődés, a nem konvencionális csoportokkal szembeni agresszió, valamint a konvencionális. Az autoriter attitűdök fejlődési folyamata egyik életszakaszban sem zárul le, ugyanakkor a klaszter elemeinek „elsajátítására” leginkább fiatal korban lehet számítani.

Az előítélet életformaként való azonosítása tartozik a megközelítések harmadik csoportjába. A szociálpszichológiai megközelí-

¹ A változók a konvencionális, autoriter alárendelődés, autoriter agresszió, anti-intracépció, babonáság és sztereotípa, hatalom és keménység, destruktivitás és cinizmus, projektívítás, valamint szex voltak.

tésekkel szemben az elmélet az előítéletet nem attitűdként, hanem életformaként azonosítja, amely vissza akar jutni a tradicionális életmódhoz, az abszolút értékekhez, valamint az egyszerűen felépített világképhez. Az elmélet a csoportkeretek nyitottság-zártsága alapján megkülönböztet alacsony rituális sűrűségű és magas rituális sűrűségű csoportot. Az alacsony rituális sűrűségű csoport tagjai kiterjedt szociális hálózatokkal és sokoldalú interakciókkal, valamint sokféle kulturális tapasztalattal rendelkeznek, míg a magas rituális sűrűségű csoport tagjait változatlan csoportkeretek között zajló állandó interakciók, homogén közös élmények, korlátozott nyelvi kódok jellemzik. Az elmélet szerint az alacsony rituális sűrűség alacsonyabb előítéletességgel, míg a magas rituális sűrűség magasabb előítéletességgel párosul. Az elmélet hazai viszonyok közötti alkalmazhatóságát és a megközelítés helytállóságát igazolja egy empirikus elemzés, mely szerint az előítéletesség mélyen beágyazódik az életformába, sőt önmaga is életforma (Murányi-Szabó, 2007).

Annak ellenére, hogy az autoritarizmus kialakulására a három elmélet három különböző folyamatot jelöl meg, az autoritarizmus kifejeződési formáit illetően közös metszéspont hozható létre. Az autoriter alárendelődés (az intézményesen megalapozott, legitim tekintélyeknek való alárendelődés) a vezérelvűség, tekintélyelvűség szempontján keresztül értelmezhető, míg a konvencionálisizmus, és az abból fakadó előítéletesség az antiszemitizmus, az autoriter agresszió, valamint az etnocentrizmus példáján keresztül jelenik meg.

A következőkben a felsorolt faktorokon keresztül elemzem a magyar fiatalok antidemokratikus politikai attitűdjeit, szem előtt tartva azt a tényt is, hogy politikai nézeteikben az orientációk nem alkotnak koherens gondolatrendszert.

Az autoriter alárendelődés (vezérelvűség, tekintélytisztelet)

A tekintélyeknek való alárendelődés, az erőskező vezető iránti vágyakozás az autoritarizmus alapvető jellemzője. A hierarchizált társadalomképben az egyén a közösség tagjaként önmaga fölé emeli az autoritásokat, így „kényszerítve” saját magát alávetett helyzetbe. A hierarchizált rendszerben a függőségi viszonyok jellemzően egyirányúak, fentről lefelé vezéreltek, az individuum döntési akarata és mozgástere pedig csekély.

A magyar fiatalok autoritás iránti vágya az *Iskola és társadalom* 2005 kutatásban is előtérbe került. A vezérelvűségre vonatkozó kijelentéssel² a válaszadók kétharmada értett egyet, amely kiemelkedő aránynak mondható. A „kemény” hatalomgyakorlásra, valamint a vezérelvűségre az „ütös párt kell” és „vezér kell” asszociáló kijelentésekkel való egyetértők száma is rendkívül magas. A középiskolai intézmények között a gimnáziumokban 54 százalék, a szakközépiskolákban 68 százalék, a szakiskolákban pedig 62 százalék volt az állítással azonosulók aránya.

Egy másik kutatás a diákönkormányzatokban való részvétel (Csákó, 2007) felől közelítette meg az autoriter alárendelődés témakörét. A vizsgálatba bevont diákok 88-92 százaléka alárendelt, valamint felügyelt viszonyban vett részt a diákönkormányzat életében. Ezzel szemben függetlenként csak a tanulók 3,7 - 8,13 százaléka tevékenykedett az iskolai demokrácia legfontosabb színterén. Fontos kiemelni, hogy a cselekvési mozgástér beszűkülése az antidemokratikus kijelentéssel való egyetértés felé „tereli” az egyént. A diákönkormányzatokban autoritásként a tanár személye jelenik meg, aki egyrészt önmaga alá rendeli, másrészt felügyeli a diákönkormányzat tevékenységét. A jelenség következményeként a középiskolai tanulók az iskola demokráciát autoritás alatt, felügyelet mellett „élik meg”, ugyanakkor mégsem

² „Ennek az országnak nem annyira törvényekre és politikai programokra van szüksége, mint inkább néhány bátor, fáradhatatlan és odaadó vezetőre, akikben a nép megbízik” (Iskola és társadalom 2005.)

kritikusak a folyamattal szemben, a részvételi, demokratikus igény nincs napirenden (Csákó, 2007). A kritikus hangvétel elmaradása ugyanakkor nem jelenti az iskolai demokrácia pozitív megítélését. A demokratikus állampolgári nevelés kapcsán fontos kiemelni, hogy az iskolai autoritarizmus jelentős hátrányokat okozhat, ugyanis az iskolai élet demokratikusságának kedvező szubjektív megítélése a későbbiekben a demokratikus értékek ismeretét és elfogadását valószínűsíti (Sik, 2010).

Konvencionalizmus és előítéletesség

A fejezetben az antiszemitizmus, az etnikai csoportokkal szembeni előítéletesség, valamint az autoriter „agresszió” tényezőin keresztül mutatom be a magyar fiatalok antidemokratikus attitűdjeit.

Antiszemitizmus

A fiatalok antiszemitizmusának elemzéséhez elsősorban a meghatározás ismeretére lesz szükségünk: az antiszemitizmus magában foglalja a zsidókra vonatkozó negatív véleményeket (pl. gátlástalanok, hatalomra törnek), az ellenük irányuló ellenséges attitűdöket (pl. kirekesztés, korlátozás, alárendelés), valamint az attitűdök igazolására szolgáló véleményeket és erkölcsi értékeket (Adorno, 1969).

A fiatalok antiszemitizmusára vonatkozóan 1992 és 2008 között számos kutatás³ szolgáltat adatokat. Az előítéletesség mérését szolgáló „padtárs-viszony” kijelentés értelmezésén keresztül mutatom be az antidemokratikus orientáció kifejeződését. A

³ 1995-ben nyolcadik osztályosok (N=4248), 1996-ban utolsó éves középiskolások (N=2600) (Szabó-Örkény, 1996,1998), 2005-ben és 2008-ban pedig 9. és 11. évfolyamos középiskolások (N=5000).

„zavarna, ha padtársam zsidó lenne” állítással 1996-ban a válaszadók 28 százaléka, 1998-ban 23 százaléka, 2005-ben és 2008-ban pedig 27, valamint 28 százaléka értett egyet (Murányi, 2007). Az empirikus adatok azt mutatják, hogy szinte minden harmadik magyar fiatal előítéletes a zsidókkal szemben.

Az eredmények jobb megértését egy 1992 decemberében 1000 fő közreműködésével elvégzett kutatás (Kovács, 1997) teszi számunkra lehetővé. A vizsgálat alapján állítható, hogy az antiszemitizmus nem tekinthető homogén attitűdnek, elsősorban más attitűdök váltják ki (pl. idegenellenesség, liberalizmus elutasítása, vallásosság), a társadalmi-demográfiai mutatók pedig gyenge magyarázó erővel rendelkeznek. Ennek ellenére megfigyelhető, hogy átlagnál magasabb fokú antiszemitizmus a kifejezetten magasan iskolázott, magas társadalmi státuszú családokból származó fiatalok, valamint az egyértelműen alacsonyan iskolázott, alacsony társadalmi helyzetben lévő családok gyermekeinél érhető tetten (Kovács, 1997). A jelenség arra enged következtetni, hogy az antiszemitizmus nem csupán heterogén attitűd, de képes különböző forrásokból is „táplálkozni”. Míg a tradicionális előítéletekhez kapcsolódó antiszemitizmus az alacsonyabb társadalmi helyzetű családok gyermekeire jellemző, addig a csoportkonkurenciára visszavezethető antiszemitizmus a magas társadalmi státuszú, magasan iskolázott családok fiataljainak tulajdonsága.

A kutatás során a válaszadók csoportosítása a következőképpen történt (Kovács, 1997):

- „*Antiszemita mag*”: kifejezetten antiszemiták és vállalják nézeteik antiszemita voltát. A válaszadók három százaléka.
- „*Antiszemita gyűrű*”: antiszemiták, de ezt kevésbé hajlandóak vállalni. A válaszadók kilenc százaléka.
- „*Antiszemita tartalék*”: antiszemiták, de vonakodnak az antiszemitizmus vállalásától. A válaszadók 18 százaléka.

- „*Passzív csoport*”: kevéssé vagy egyáltalán nem antiszemita, de viszonylag nagyszámú antiszemita attitűdöt nem tekintenek antiszemitának. A válaszadók 50 százaléka.
- „*Rezisztensek*”: egyértelműen nem antiszemita és tisztában vannak az antiszemitizmus jelentésével is. A válaszadók 20 százaléka.

Amennyiben a fent felsorolt, időben később végzett kutatások empirikus adatait össze akarjuk hasonlítani az 1992-es adatfelvétel eredményével, akkor azt az összképet kapjuk, hogy az antiszemita csoportok („antiszemita mag”, „antiszemita gyűrű”, „antiszemita tartalék” válaszadóinak összeadása a minta 30 százalékát jelenti) a teljes mintán belüli aránya konstans. Az antiszemitizmus tehát évtizedek óta releváns alkotóeleme a magyar fiatalok politikai gondolkodásának.

Etnikai csoportokkal szembeni előítéletesség

A tanulmányban az előítéletesség indikátorának a többség-kisebbség reláción alapuló, a másság etnikai, nemzeti és idegen külcsoportokra vonatkozó negatív ítéletének összetett mutatóját tekintem. Az etnikai csoportokhoz való viszony így összekapcsolódik az etnocentrizmus meghatározásával, mely szerint egy nép eltúlozza és felfokozza mindazt, ami sajátos és megkülönbözteti másoktól (Summer, 1978), valamint az előítélet fogalmi körével. Előítélet alatt a megalapozatlan ítéletre való hivatkozást értem, mely érzelmi színezettel (pozitív, negatív) rendelkezik (Allport, 2001). Az előítéletesség másik jellemzője, hogy a korábbi nézetek új ismeretek hatására sem változnak meg (Giddens, 1991).

A magyar fiatalok etnikai csoportokkal szembeni előítéleteségét tartalmi bontásban három egymástól elkülöníthető pillérre tudjuk szétválasztani (Csákó, 2007). Az első pillért a fiatalok cigányellenessége alkotja, mely az egész magyar társadalom neu-

ralgikus pontjának tekinthető. A második pillérben a „magyar nemzeti ellenérzésre” felépített etnikai, nemzeti előítéletesség jelenik meg, míg a harmadik pillért a „színes bőrűek elutasítása” jellemzi.

A cigánykérdés a magyar társadalmat évtizedek óta feszítő probléma. Az ifjúság romákkal szembeni toleranciáját vizsgáló korábbi kutatások is rámutattak, hogy a legfiatalabb korosztályok fogékonyabbak a romaellenes attitűdökre, különösen igaz ez a 18 év körüliekre, akiknek az előítéletessége magasabb fokú, mint az idősebb korosztályoké (Fábián, 1999). A cigányokkal szembeni fenntartások a fiatalok valamennyi állásfoglalásában visszatükröződtek egy másik kutatásban is (Horváth Á., 2000).

Az *Iskola és társadalom 2005*⁴ és *2008*⁵ kutatás is hasonló eredményekre jutott a fiatalok előítéletességét vizsgálva. 2005-ben a fiatalok 45 százaléka, 2008-ban a válaszadók 47 százaléka elutasította a cigány padtárs gondolatát. A válaszadók aránya szinte megegyezik két korábbi, egy 1996 és 1998-as kutatás (Szabó-Örkény, 1996,1998) adataival is. A két korábbi vizsgálat során a megkérdezettek 58 százaléka értett egyet a „*zavarna, ha padtársam cigány lenne*” kijelentéssel.

A fiatalok romákkal szembeni előítéletességének egyik érdekes tényezője, hogy a cigányellenességet, a cigányokkal szembeni erőszakot nem tekintik a fiatalok rasszizmusnak vagy faji megkülönböztetésnek (Garami, 2000). Az empirikus adatok alapján megállapítható, hogy a fiatalokat kifejezetten magas intenzitású ellenérzés jellemzi a romákkal szemben.

⁴ Vezette Csákó Mihály, a kutatásban részt vett az ELTE, DE, PTE Szociológia Tanszék, valamint az ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet, a Tábla és Penna Társadalomkutató Műhely és Kurt Lewin Alapítvány; Minta: 7000 fő, négy megye (Baranya, Fejér, Hajdú és Szabolcs) és Budapest

⁵ A 2005-ös kutatás azonos kérdőívekkel történt lekérdezése, a kutatást Csákó Mihály vezette, a résztvevők az ELTE, DE, PTE és SZTE Szociológia Tanszéke, az MTA Regionális Kutatóközpont, valamint az ECHO Survey Szociológiai Kutatóintézet voltak. A kutatás területe Csongrád megyével bővült. A közreműködő kutatók: Szabó Ildikó, Murányi István, Domokos Tamás, Kiss Mária Rita és Sik Domonkos voltak.

A „magyar nemzeti ellenérzés” pillérbe a horvát, orosz, román és szerb nemzetiségű csoportokhoz való viszony került. A történelmi hagyományokra „épülő” területi sovinizmussal és nacionalizmussal átszőtt előítéletesség a csoporton belül is változó intenzitású. Míg az *Iskola és társadalom 2005 és 2008* kutatás szerint a horvát nemzetiségű padtárs gondolatát a válaszadók 10, illetve 9 százaléka utasította el, addig ez a román nemzetiségre vonatkoztatva jóval magasabb, 30 és 33 százalék. A román nemzetiségűekkel szembeni előítéletesség két évtized alatt folyamatosan magas intenzitású. A válaszadók 40, illetve 39 százaléka már 1996-ban és 1998-ban is elutasította a román padtárs gondolatát. Az oroszokkal szembeni előítéletesség viszont a rendszerváltás óta eltelt időszakban folyamatosan csökkent, az 1996-os 35 százalékról 2008-ra 17 százalékos szintre. A „magyar nemzeti ellenérzés” ennek ellenére magas értéken rögzül, amely különösen szembetűnő a román nemzetiségűekkel szemben, akikkel minden harmadik magyar fiatal előítéletes.

A „színes bőrűek elutasítása” pillérbe az arab, kínai és kongói etnikai csoportokhoz való viszony került. Az empirikus adatok nem engednek messzemenő következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy a fiatalok körében jelenthet-e idegenellenességet, illetve rasszizmust a felsorolt etnikumokhoz való előítéletes viszony. Az adatok alapján ugyanakkor kijelenthető, hogy 1996 és 2008 között a fiatalok 17 és 29 százalékos arányban utasították el az egyes etnikai csoportokhoz tartozó padtárs gondolatát.

Autoriter „agresszió”

A tanulmányban autoriter agresszió alatt a konvencionális értékek megsértőinek elítélését értem, melynek egyik kifejeződése a magyar fiatal társadalomban a homofóbia jelensége. A homofóbia a homoszexuálisokkal szembeni ellenérzés, előítélet, félelem és idegenkedés és diszkrimináció jelensége.

Az autoriter „agresszió” bemutatását egy 2010. februárjában budapesti főiskolások körében végzett kutatás (Lányi, 2011) adatai teszik lehetővé.

A homoszexuálisokkal való együttélés különböző dimenziót⁶ vizsgáló kutatás alapvető tanulsága, hogy a nemek között jelentős különbségek figyelhetők meg, illetve a férfiak homofób attitűdjének intenzitása rendkívül magas. A kutatás eredményei alapján a nők szignifikánsan elfogadóbbak: míg a férfiak 48 százaléka teljesen elutasító volt, addig ez az arány a nők esetében csak 9 százalékos. A kutatásban részt vett férfiak 17 százaléka állt ki a teljes elfogadás mellett, míg ez az arány a nők esetében jóval magasabb, 66 százalék. A homoszexuálisokhoz való viszony összegző elfogadási skáláján (1-5) a nők 4,31-es, míg a férfiak 2,65-ös értéket „produkáltak”.

Demokratikus orientációk, normák, attitűdök a magyar fiatalok politikai nézeteiben

A demokrácia fogalma egyszerre rendelkezik leíró és előíró tartalommal (Sartori, 1999), valamint elmondható, hogy a demokrácia-elméletek a heterogenitás irányába hatnak (Simon, 1995). Éppen ezért a demokrácia normatív tartalmának definiálása kifejezetten nehézkes, mind a fogalom megközelítési módjában, mind tartalmi rendszerezésében releváns különbségek figyelhetők meg. A tanulmány a demokrácia fogalmát négy megközelítési módszer közül egy tipizálás „szemüvegén” keresztül vizsgálja. A négy rendszerezés a következő:

- *A demokrácia, mint jogállam:* jogszabályok által garantált demokratikus jogok, melyek demokratikus normákat rögzítenek;

⁶ A kérdések a következők voltak: hozzájárulna-e, hogy melegek éljenek Magyarországon? ; hozzájárulna-e, hogy melegek járjanak erre a főiskolára? ; hozzájárulna-e, hogy meleg lakótársa legyen albérlésben vagy kollégiumban? (Forrás: Lányi, 2011)

- *A demokrácia, mint pluralista verseny:* a pluralizmuson alapuló versengő politikai-társadalmi modell;
- *A demokrácia intézményi megközelítése:* a demokratikus intézmények megléte és működődése a demokrácia kritériuma;
- *Állampolgári megközelítés:* a demokrácia tudatos és aktív állampolgárok összessége, akik demokratikus attitűdökkel, normarendszerrel rendelkeznek.

Fontos kiemelni, hogy az egyes elméleti megközelítések nem zárják ki egymást, sőt kapcsolati-háló hozható létre közöttük, interdependens rendszert alkotnak. A tanulmány a demokratikus orientációk, normák értelmezésénél a demokrácia állampolgári megközelítését veszi alapul. Az interdependenciát mutatja, hogy a demokratikus jogállam kizárólag akkor működőképes, ha az állampolgárok ténylegesen értik a demokrácia legfontosabb alapelveit és azonosulnak velük. Az intézményes feltételek mellett pedig a demokrácia az azokat működtető polgárok értékrendjétől, normarendszerétől és attitűdjeitől is nagymértékben függ (Murányi, 2006). Az állampolgári megközelítést további három altémára tudjuk felosztani: a döntéshozatalban való részvételre, ellenőrzés és befolyásolás mechanizmusaira és normák, attitűdök rendszerére.

A polgárok demokrácia-felfogását több nemzetközi vizsgálat próbálta már feltérképezni. Robert Putnam a brit és olasz állampolgárok demokrácia-képének kutatásához ((Putnam, 1973), Franz Heimer portugáliai kutatásához hasonlóan 18 kategóriás módszertant hozott létre ((Heimer-Leite-Viegas-Nunez, Andrade, 1990). Montero a spanyol polgárok demokrácia-értelmezését nyolc tényezőn keresztül vizsgálta (Montero, 1992), Magyarországon pedig Simon János 7+1 kategóriás módszertant alkalmazott (Simon, 1995). A következőkben a módszertani kategóriák felhasználásával elemzem a felsorolt három témakör segítségével a magyar fiatalok demokratikus orientációit.

Normák, attitűdök

A demokratikus orientációk tipizálásánál, a demokrácia fogalmán belül, három elméleti megközelítést tudunk megkülönböztetni:

- *A demokrácia szociális értelmezése:* társadalmi igazságosság, társadalmi különbségek csökkentése, szolidaritás a rászorulókkal, társadalmi jólét, több munkahely
- *Politikai demokrácia:* törvény előtti egyenlőség, politikai választás lehetősége, beleszólás a politikába, többpárt-rendszer
- *Liberális, individuális demokrácia:* szólásszabadság, egyéni jogok (pl. jó hírnévhez való jog), magánélet tiszteletben tartása, vallásszabadság, erkölcsi és szexuális szabadság

A magyar rendszerváltást követően több empirikus elemzés is kimutatta, hogy a magyar társadalom demokrácia-értelmezésében kiemelkedő szerepet játszanak a materiális tényezők, a demokrácia szociális alapú megközelítése (Simon, 1995). A kutatások során jól elválasztható volt egymástól a magyar állampolgárokat jellemző szubsztanciális, formális és individuális demokrácia-felfogás. Az elemzések azt a tényt igazolták vissza, hogy a magyar közgondolkodásban az autoriter rendszerből a demokratikus rendszerbe való átmenet szorosan összekapcsolódott a kapitalista jólét megteremtődésével. A demokrácia első éveiben tehát „élénken élt” a Kádár-rendszer legitimációs eszköze, a politikai rendszer életszínvonal növelése által biztosított legitimációja.

Az újabb kutatások ugyanakkor szintén azt tapasztalták, hogy a fiatal nemzedék kormányzati tevékenységére vonatkozó alapigényei is jórészt a gazdasági-szociális szférával függnek össze (Laki-Szabó, 2012). A vizsgálatok azt a társadalmi valóság-felfogást tükrözik vissza, hogy a társadalom „fogyasztópolgárokból” állt és áll, akik mindössze gazdaságilag és szociálisan kötődnek az államhoz, és a politikai viszonyulást elhanyagolhatónak vélik (Fricz, 2006). A gazdasági kormányzás alacsony teljesítőké-

pessége a demokráciával kapcsolatban elégedetlenséget okoz, mely nem a politikai, hanem a gazdasági kiábrándulásból fakad (Körösényi, 1996). A rendszerváltást követően a demokráciával kapcsolatos elvárások „átfordultak” a létező demokrácia kritikai leírásába. A demokráciával kapcsolatos pozitív megállapítások száma folyamatosan csökkent (Farkas, 1996). Az *Iskola és társadalom 2005* eredményei is azt mutatták, hogy a fiatalok elsődlegesen személyes „védőpajzsként” tekintenek a demokráciára (Csákó, 2007).

A szociális reprezentáció mellett a demokrácia szabadságfelfogásának negatív percepciója érvényesül, az individuális szabadságjogok kerülnek előtérbe, mely összefüggésben áll a fiatal társadalom magas fokú atomizálódásával. Az egyéni, liberális demokrácia-felfogást jeleníti meg a magánélet tiszteletben tartásának kiemelt fontossága. A kollektív részvételen alapuló politikai demokrácia ugyanakkor háttérbe kerül, mind a politikába való beleszólás lehetősége, mint a többpártrendszer iránti igény alacsony intenzitással jelenik meg. A kisebbségi jogok elismerése a fiatalok demokrácia-képének „Achilles-sarka”, a kisebbségek jogait szinte elutasítással fogadják (Örkény-Szabó, 2002). A kisebbségek védelme, a kisebbségi jogok érvényesülése az *Iskola és társadalom 2005 és 2008* kutatásban is a legkevésbé fontos tényezőként jelenik meg a magyar fiatalok politikai nézeteiben. Annak ellenére, hogy empirikus bizonyíték nem áll rendelkezésre, mégis feltételezhető, hogy a kisebbségek jogainak elutasítása összekapcsolódik a magyar fiatalok cigányellenességével.

A demokratikus normák rendszerezése az *Iskola és társadalom 2008* empirikus adatai alapján lehetséges. A faktoranalízis során kétféle demokrácia-felfogás különíthető el (Murányi, 2010): a civil-demokrácia, mely a demokrácia társadalmi, szociális felfogását jelenti, valamint a politikai demokrácia, mely a politikai választás lehetőségét, a többpártrendszer igényét, illetve a politikába való beleszólását lehetőségét tartalmazza. Az eredmények azt mutatják, hogy a fiúk inkább a politikai, míg a lányok inkább a társadalmi elemeit hangsúlyozzák a demokráciának, illetve a

magasabb életkor a politikai demokrácia-felfogás nagyobb preferálásával jár együtt. A kutatás másik következtetése volt, hogy a rosszabb anyagi körülmények között élők a társadalmi felfogást, míg a jobb egzisztenciájú egyének a politikai demokrácia-felfogást hangsúlyozzák.

A statisztikai tipológia (Nyüsti, 2010) azt mutatja, hogy gyenge demokrácia-képpel a mintába bekerülő fiatalok 42 százaléka, míg erős demokrácia-felfogással 58 százalékuk rendelkezik. Az adatokat ugyanakkor óvatosan kell kezelnünk, hiszen a statisztikai tipológia ilyen jellegű megközelítése félrevezető lehet. Az adatokból ugyanakkor tisztán kivehető, hogy a fiatalok demokrácia-képében a kisebbségi jogok elismerése háttérbe szorul, a politikai demokrácia-kép elemei pedig szintén „gyenge lábakon állnak”. Az ifjúság politikai nézeteiben az egyéni jogok kiemelt szerepe figyelhető meg, amely elsősorban a magánélet tiszteletben tartását jelenti. A jelenség összefüggésben állhat a fiatal társadalom magas individualizációjával és atomizációjával, illetve a „kádári kispolgári-tudat” továbbélésével. Ennek értelmében valószínűleg nem demokratikus jogtudatosságról, hanem a magánélet depolitizálásának igényéről kell beszélnünk.

A döntéshozatalban való részvétel

A demokratikus államokban az átlagpolgárnak lehetősége van arra, hogy részt vegyen a politikai döntéshozatal folyamatában, álláspontjával befolyásolja az ügyek kimenetelét. A részvételi demokrácia eszményének érvényesülése esetén a demokrácia formális intézményeinél többre van szükség, hiszen azok etatista keretben is léteznek, igaz csak formálisan, nem funkcionálisan. A formális keretek meghaladása az állampolgári aktivitás meglétével és érvényesülésével válik lehetővé, ugyanakkor a demokráciát „megtanulni” attitűdök és érzelmek dolga (Almond-Verba, 1963). A demokratikus intézményeket az állampolgári részvétel, informáltság és felelősség tartja fenn. A tudatos és aktív állampolgár

tehát szükséges feltétele a demokrácia működésének, a kérdés az, hogy Magyarországon a fiatalok képesek-e megfelelni ennek az elvárásnak?

Tizenévesek állampolgári kultúráját vizsgáló kutatás (Örkény, 2000) már az évezred elején rámutatott, hogy a fiatalok körében az állampolgári magatartás megjelenése gyenge, a közéleti cselekvés iránt érdektelenség figyelhető meg. A kutatás eredményei alapján a fiatalok a politika világát ellenszenvvel fogadták, köreikben politikai apátia képe rajzolódott ki. A politikai érdeklődés alacsony intenzitása mellett mind az *Ifjúság2004* és *Ifjúság2008* kutatás eredményei szerint a szervezetekhez való kötődés mértéke is rendkívül gyenge, illetve a demokratikus intézményekkel szemben is bizalmi válság bontakozott ki. A közügyekben való részvétel elutasítása ugyanakkor a politikai elit teljesítőképességének színvonaltalanságára adott adekvát válaszként fogható fel (Zsolt, 2005). A fiatalok túlnyomó többsége apolitikus, politikai cselekvésre alig hajlandó, politikai aktivitásuk így szinte elhanyagolható, amit az *Ifjúság2008* eredményei egyértelműen alátámasztanak. Az empirikus adatok alapján kijelenthető, hogy a magyar fiatalok politikai érdeklődése és aktivitása az elmúlt két évtized során igen alacsony szinten rögzült (Szabó-Kern, 2011).

Ellenőrzés és befolyásolás

A bevezetőben már említésre került, hogy a modern demokratikus társadalmak fennmaradásának egyik legfontosabb tényezője az állampolgárok aktív szerepvállalása a közügyek intézésében (Kinyó, 2009). A politikai elitek ellenőrzése és a döntéshozatal befolyásolása összekapcsolódik a demokratikus részvétellel. Amennyiben az egyén képes a politikai elit ellenőrzésére, illetve a döntéshozatal befolyásolására, akkor politikailag kompetensnek tekintjük. Amennyiben az egyén úgy hiszi, hogy képes ilyen hatást kiváltani, akkor pedig szubjektív értelemben kompetens. A

szubjektív politikai kompetencia alacsony intenzitása a politikai részvétel csekély intenzitását vonja maga után, így minél inkább szubjektív értelemben inkompetens az egyén, annál kisebb az esély, hogy aktívan részt vesz a közügyekben (Almond-Verba, 1963). Az állampolgári aktivitás motivációs tényezője a hatékonyság érzet megléte, az állampolgár véleményének számítása, az érdemi beleszólási lehetősége, tehát az a tapasztalat, hogy a közéleti cselekvésnek van reális eredményessége (Gootman, 2002). A fiatalok szubjektív kompetenciája tehát választ adhat a köreikben megfigyelhető politikai apátia megjelenésére és az alacsony demokratikus részvételi szintjükre.

A szubjektív politikai kompetencia kifejeződése az *Ifjúság2008* kutatás eredményeiben is megjelenik. A beleszólás lehetőségét vizsgálva a fiatalok 84 százaléka vélekedik úgy, hogy nincs lehetősége az országos döntéshozatal befolyásolására. A helyi közügyek intézésében való részvételre pedig az ifjúság 78 százaléka nem lát esélyt.

A politikai elit ellenőrzését, illetve az állampolgár-döntéshozó reláció viszonyát mutatja be a fiatalok véleményének figyelembe vételére utaló kérdésfelvetés. Az ifjúság 78 százaléka szerint az országos politikusokat nem érdekli a fiatalok véleménye, míg a helyi politikusok esetében ez az arány 74 százalék.

A magyar fiatalok szubjektív politikai kompetenciája tehát kifejezetten alacsony, a közéleti cselekvés hatékonyságérzete hiányzik. A politikai alrendszer és az ifjúsági társadalom közötti kapcsolat a fiatalok érzete szerint nincs kiépülve, az érdekartikuláció így értelmetlen folyamatnak tűnik, valós eredmény nem érhető el (Szabó-Kern, 2011).

Konklúzió helyett

A magyar fiatalok demokrácia-képének megítélése a fent ismertetett adatok alapján rendkívül ambivalens következtetéseket von maga után. Összességében a következők fogalmazhatók meg:

- A fiatalok demokrácia-képében keverednek a demokratikus és antidemokratikus jegyek, politikai nézetrendszerük ugyanakkor nem koherens;
- A demokrácia-kép „Achilles-sarka” a kisebbségi jogok háttérbe szorulása, mely a fiatalok körében mérhető antiszemitizmussal, illetve cigányellenességgel áll összefüggésben;
- A fiatalok politikai nézeteiben a demokrácia szociális, társadalmi reprezentációja dominál szemben a politikai demokrácia-felfogással;
- A demokrácia társadalmi felfogása mellett a liberális, individuális demokratikus orientációk túlsúlya figyelhető meg, melynek alapvető megnyilvánulása a magánélet tiszteletben tartásának igénye;
- A demokrácia részvételi oldala kifejezetten gyenge a fiatalok körében, a demokratikus intézmények működtetését nem tekintik feladatuknak;
- A részvétellel kapcsolatban álló szubjektív politikai kompetencia is rendkívül alacsony, a fiatalok túlnyomó többségének véleménye az, hogy nem képesek a döntéshozatali folyamatokat érdemben befolyásolni.

20. SZÁZAD

CSEH DÁNIEL

A JAPÁN-AMERIKAI KITELEPÍTÉSE, 1942-1946: AZ ELLENSÉGES IDEGENEK INTEGRÁLÁSA AZ AMERIKAI DEMOKRÁCIÁBA?¹

Bevezetés

Az Egyesült Államokban a faji előítéleteknek köszönhetően a japán-amerikai közösség tagjait – az Egyesült Államokban született és így állampolgársággal rendelkező Nisei, és a japán bevándorló Issei generációt – másodrangú állampolgároknak tekintették.² A japán-amerikai közösségnek a II. világháborút megelőzően napi rendszerességgel kellett a társadalomban uralkodó faji előítéletekkel szembesülniük; a mindennapi élet részévé vált a diszkrimináció, jogaik és szabadságuk korlátozása. A Pearl Harbor elleni támadást követően háborús hisztéria és szorongás kerítette hatalmába az Egyesült Államokat. A japán-amerikaiakra ellenséges idegenekként tekintettek a bűnbakkeresés eredményeként; származásúkból adódóan ők testesítették meg kollektíven az ötödik hadoszlopot mely kémkedést és szabotázszt követne el, és egy esetleges invázió esetén az ellenséget támogatná. Geoffrey Perrett nézetei alapján – Eric J. Sundquist idézi tanulmányában – a japán-amerikaiak elleni fellépés egy rituális áldozás alkotóelemeit hordozta magában, ha figyelembe vesszük a társadalomban lappangó faji előítéletet, a Pearl Harbor elleni támadást, és az azt követő háborús hisztériát.³

¹ A szerző az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program doktorandusz hallgatója, témavezetője Prof. Dr. Frank Tibor.

² A japán-amerikai fogalom magába foglalja az Issei és a Nisei generációt; indokolt esetekben külön lesznek feltüntetve.

³ Eric J. SUNDQUIST: *The Japanese-American Internment: A Reappraisal. The American Scholar*, 1988/4. 529-547. itt: 533.

Az Egyesült Államok kormánya úgy vélte, hogy a japán származásúak kitelepítése és internálása egy demokratikus folyamat volt, amely megfelelt az amerikai elveknek. Ezt a nézetet képviselte Milton S. Eisenhower a Háborús Kitelepítési Hatóság (War Relocation Authority, továbbiakban WRA) igazgatója, és később az őt követő Dillon S. Myer igazgató. Az Egyesült Államok kormánya 1943-ban elkészítette a *Japanese Relocation* (Japánok kitelepítése) című propagandafilmet; a film narrátora a WRA igazgatója Milton S. Eisenhower volt és a nyugati partot potenciális katonai övezetnek minősítette, mivel a japán-amerikai közösség 2/3-a állampolgár volt, de az 1/3-a idegen. A japán-amerikai közösségről tudták, hogy a többsége hűséges, de bizonytalanok voltak afelől, hogy egy esetleges támadás vagy invázió esetén hogyan reagálnának. Ennek ellenére Milton S. Eisenhower úgy fogalmazott, hogy senki sem örült az ötletnek hogy egy közösséget kitelepítenek és internálnak, „így a katonai és civil szervezetek egyaránt elhatározták, hogy ezt a munkát a demokrácia elveinek megfelelően végzik el, valódi megfontolással az érintett személyek számára.”⁴ A film a kormány álláspontját támasztotta alá, kiemelve, hogy a lojális japán-amerikaiak úgy vélték, hogy ez egy szükséges áldozat, amelyet az amerikai háborús erőfeszítés érdekében meg kell hozniuk. Scott Kurashige tanulmányában Dillon S. Myer WRA igazgató érvelését ismerteti, aki a hatóság munkáját és magát az internálást úgy jellemezte, hogy az egy „...jótekonny törekvés volt összhangban a fejlődés és a faji integráció modernista elképzelésével.”⁵ A kitelepítés és internálás egy demokratikus módszer volt mely elősegítette a közösség integrálását, ezzel javítva az amerikai társadalomban betöltött szerepén. Dillon S. Myer továbbá úgy vélekedett, hogy például a közösség egy ré-

⁴ United States Government, Office of War Information, Bureau of Motion Pictures: *Japanese Relocation*, 1943.

⁵ Scott KURASHIGE: *From “Yellow Peril” to “Model Minority”: Japanese Americans and Racial Ideology in U.S. History*. *Rikkyo American Studies*, March 2011. 57-74. itt: 67.

szének, az Issei generáció felének „... soha nem volt olyan jó sora”, mint amikor internálták.”⁶ Ezzel megpróbálta csökkenteni a japán-amerikai közösség által elviselt szenvedést. A tanulmány ezekre a nézetekre fog reflektálni kiemelve, hogy a „demokratikus” folyamat hogyan valósult meg a politikai gyakorlatban, milyen hatással volt a közösségre és magára az egyénre.

A japán-amerikai kitelepítése és internálása

A háborút megelőzően az ellenséges idegeneknek vélt személyeket a Szövetségi Nyomozó Iroda (Federal Bureau of Investigation) már 1939 óta megfigyelte, és 1940-ben a külföldiek nyilvántartását elrendelő törvény (Alien Registration Act of 1940) arra utasította őket, hogy regisztrálják magukat; 91.858 japán idegen élt az Egyesült Államokban.⁷ Pearl Harbort követően Franklin D. Rooseveltnél a 2525-2527-es elnöki kiáltvánnyal (Presidential Proclamations No. 2525-2527) 1941. december 7-én és 8-án elrendelte a veszélyesnek vélt ellenséges idegenek letartóztatását; a kiáltvány alapján 11 ezer idegent vettek őrizetbe, amelyből 8 ezer volt japán és a japán idegenek 12%-át érintette.⁸ Az intézkedések ellenére az amerikai közeg, legfőképp a nyugati államok képviselői a japán-amerikai kitelepítést és internálását követelték. A nyugati államok kongresszusi delegációja 1942. február 13-án arra kérte fel az elnököt, hogy evakuálja a japán származásúakat és más idegeneket, állampolgárokat, akik veszélyt jelenthetnek az Egyesült Államok biztonságára.⁹ A fokozódó japánellenesség hatására a John L. DeWitt altábornagy 1942.

⁶ KURASHIGE 2011. 67-68.

⁷ Roger DANIELS: *Incarceration of the Japanese Americans: A Sixty-Year Perspective*. *The History Teacher*, May 2002. 297-310. itt: 300.

⁸ DANIELS 2002. 300.

⁹ United States Department of the Interior, War Relocation Authority: *Wartime Exile: The Exclusion of the Japanese Americans from the West Coast*, U.S.G.P.O., Washington, 1946. 128.

február 14-én engedélyt kért az ellenséges idegenek, és a japán származású amerikai állampolgárok kitelepítésére a katonai övezetekből.¹⁰ A kérését követően Franklin D. Rooseveltnél 1942. február 19-én aláírta a 9066-os elnöki rendeletet (Executive Order No. 9066), ezzel felhatalmazta Henry L. Stimson hadügyminisztert és a kijelölt katonai parancsnokot a katonai övezetek kijelölésére és bármely személy kitelepítésére. Henry L. Stimson hadügyminiszternek John L. DeWitt altábornagyra esett a választása mint kijelölt katonai parancsnokra. A japán származásúak kitelepítését katonai szükségszerűséggel és nemzetbiztonsági érdekekkel indokolták; féltek az inváziótól, kémkedéstől, és szabotázsztól. Ezt a félelmet azonban nem támasztja alá az a tény, hogy Hawaii japán-amerikai közössége – 150 ezer japán származású személy, akik a teljes lakosság 1/3-át tették ki – nem kerültek a nyugati parton élő társaik sorsára és tagjai közül csak 1500 személyt internáltak.¹¹ Számos beszámoló és jelentés közül csak néhányat szeretnék megemlíteni, melyek kiemelten foglalkoztak a japán származásúak asszimilációjával és amerikanizálódásával. Curtis Munson jelentése a külügyminisztériumtól 1941-ben a japánok lojalitásáról, és Kenneth Ringle ONI memoranduma 1942-ben a haditengerészeti hírszerzéstől (Office of Naval Intelligence, ONI) a japán-amerikaiak többségét hűségesnek találta, és csak 3%-a jelentett nemzetbiztonsági kockázatot.¹² A Nisei generáció sikeresen integrálódott az amerikai társadalomba és ezt szüleik támogatták, mivel úgy vélték, hogy gyermekeik a jövőjükre vonatkozó terveiket ebben az országban tudják megvalósítani. Az Egyesült Államok elnöke és a Hadügyminisztérium a jelentéseket nem vette figyelembe.

1942. március 2-án John L. DeWitt altábornagy kiáltványban kihirdette a katonai zónákat és kezdetét vette az önkéntes evaku-

¹⁰ United States Department of the Interior, War Relocation Authority: *Impounded People: Japanese Americans in the Relocation Centers*, U.S.G.P.O., Washington, 1946. 19.

¹¹ SUNDQUIST 1988. 540.

¹² Uo. 541-542.

álás a kijelölt katonai területekről a nyugati parton. Az önkéntes evakuálás során 9 ezer japán-amerikai hagyta el a kijelölt katonai zónákat.¹³ A nyugati partot elhagyni kívánó japán származású személyeket a szomszédos államokban feltartották, visszafordították. Ennek következtében március 27-én az önként evakuálást befejezték, a japán származásúaknak megtiltották az övezetek elhagyását, valamint bevezették az éjszakai kijárási tilalmat. A kijárási tilalmat és a katonai övezetek elhagyását megtiltó katonai utasításokat követően 1942. május 3-án John L. DeWitt altábornagy elrendelte a japán származásúak kitelepítését. A katonai utasítások megszegése szövetségi bűncselekménynek minősült, miután 1942. március 21-én hatályba lépett az 503-as közjogi törvény (Public Law 503).¹⁴ A törvény jogilag megerősítette a kormány intézkedéseit és nagy hatással volt a polgári szabadságra, mint azt a későbbi Legfelső Bíróság-i ügyek is bizonyították.

1943 áprilisában John L. DeWitt altábornagy végső beszámolójában (Final Report) újfent előtérbe helyezte a kémkedés és szabotázs kérdését, a katonai szükségszerűséget, azt hangsúlyozva, hogy az idő hiánya 1942 tavaszán nem játszott szerepet a japán-amerikaiak lojalitásának meghatározásában, így a közösség internalizálásában sem.¹⁵ A beszámoló Kenneth Ringle véleménye szerint fokozta a „japán problémát”, és így a japán-ellenességet.¹⁶ Maga John L. DeWitt úgy vélte, hogy amíg a japán-amerikai közösség 2/3-ára nem vonatkozik az ellenséges idegenek korlátozása, addig a nyugati part nem volt biztonságban.¹⁷ Összehasonlítva beszámolóját a korábban említett Munson jelentéssel és a Ringle memorandummal, John L. DeWitt az amerikai állampolgárokat is ellenséges idegenekként kezelte. A katonai utasításokat követve a

¹³ United States Department of the Interior: *Impounded People*, 1946. 20.

¹⁴ Robert A. LEVY – William MELLOR: *The Dirty Dozen: How Twelve Supreme Court Cases Radically Expanded Government and Eroded Freedom*, CATO Institute, Washington D.C., 2009. 132.

¹⁵ SUNDQUIST 1988. 543.

¹⁶ Uo.

¹⁷ United States Department of the Interior: *Impounded People*, 1946. 19.

faji kötelékre hivatkozva valamennyi japán származású személyt kitelepítették a nyugati partról, még azokat is, akiknek csak egy-tizenhatod részben folyt japán vér az ereikben, mivel a végső beszámoló alapján úgy vélték, hogy a faji kötelék nem hígult.¹⁸ Megközelítőleg 120 ezer embert kitelepítettek – 2/3 amerikai állampolgár volt – és internáltak a háború végéig.

A Háborús Kitelepítési Hatóság és internáló táborok Amerikában

A Háborús Kitelepítési Hatóságot 1942. március 18-án a 9102-es elnöki rendelet (Executive Order No. 9102) hozta létre és a program 1946. június 30-án ért véget; a hatóság élére Milton S. Eisenhowert jelölték ki, később Dillon S. Myer vette át az igazgatói pozíciót. A WRA célja az internáló táborok megfelelő vezetése volt, és a japán-amerikaiak áthelyezése a civil életbe, minél kisebb társadalmi és anyagi kárt okozva.¹⁹ Salt Lake Cityben konferenciát tartottak 1942. április 7-én, mely nagyban befolyásolta a WRA szerepköréről, funkciójáról, és a körülményekről alkotott elképzeléseket. A konferencián részt vettek az érintett államok, a WRA, és a kormány tisztviselői. A kormányzók aggódtak, hogy biztonsági kockázatot jelentenek a kitelepítendő japánok, ezért ellenezték elhelyezésüket az államaikban. A konferencián javasolta Karl R. Bendtsen ezredes, hogy a táborokat majd az Egyesült Államok hadserege fogja őrizni; azonban a hadsereg nem volt hajlandó erre a feladatra, ha a táborok létszáma nem érte el az 5 ezer főt.²⁰ A kormányzók az összes japán fogva tartását követelték, nem voltak hajlandóak a japánok jogait elismerni – még akkor

¹⁸ Morton GRODZINS: *Making Un-Americans. American Journal of Sociology*, May 1955. 570-582. itt: 570.

¹⁹ United States Department of the Interior, War Relocation Authority: *Administrative Highlights of the WRA Program*, U.S.G.P.O., Washington, 1946. 1.

²⁰ United State Department of the Interior, War Relocation Authority: *The Relocation Program*, U.S.G.P.O., Washington, 1946. 7.

sem, ha állampolgárok voltak –, és azt akarták, hogy a kormány távolítsa el a japánokat a háborút követően.²¹ A kormányzók ellenkezésének a mezőgazdasági lobbí vetett véget, mivel szükség volt idénymunkásokra. Ez azt eredményezte, hogy a nemzetbiztonsági érdekek és katonai szükségszerűség ellenére a WRA lehetővé tette a táborok elhagyását már 1942. július 20-án eltávozási engedéllyel; októberre már 10 ezer önkéntes jelentkezett idénymunkára.²² Az internáló táborok építésére 200 helyszínt vizsgáltak meg a hatóságok három hónap leforgása alatt, figyelembe véve a mezőgazdasági és foglalkoztatási lehetőségeket.²³ A WRA 10 internáló táborát alapított: Tule Lake és Manzanar Kaliforniában, Poston és Gila River Arizonában, Minidoka Idahóban, Heart Mountain Wyomingban, Topaz Utahban, Granada (más néven Amache) Coloradóban, Rohwer és Jerome Arkansas-ban. Közben a táborok épültek a japán-amerikaiakat 15 ideiglenes táborban helyezték el, amelyeket korábbi versenypályákra, és vásárok helyszínén építettek fel; az ideiglenes táborokban 6 hét és 6 hónap közötti időszakot töltöttek el.²⁴

Miután felépültek a japán-amerikaiakat átszállították a végleges internáló táborokba, melyek a japán-amerikaiak asszimilációját, amerikanizálódását, és integrálását tették lehetővé. Milton S. Eisenhower WRA igazgató lehetőséget látott abban, hogy a táborokban iskolákat építsenek, tanuljanak és dolgozzanak a japán-amerikaiak, létrehozzanak saját önkormányzatot a tábori közösségen belül. Eisenhower az amerikanizációról megjegyezte, hogy „Haladó amerikanizációs osztályt indítottak a főiskolai hallgatóknak, akik viszont majd a többi csoportot oktatják.”²⁵ A WRA által 1944-ben elkészített *A Challenge To Democracy* (A de-

²¹ United State Department of the Interior: *The Relocation Program*, 1946. 7.

²² Uo. 12, 15.

²³ United States Department of the Interior, War Relocation Authority: *WRA: A Story of Human Conservation*, U.S.G.P.O., Washington, 1946. 20.

²⁴ United States Department of the Interior: *WRA: A Story of Human Conservation*, 1946. 22-23.

²⁵ United States Government, Office of War Information: *Japanese Relocation*, 1943.

mokrácia kihívása) propagandafilm már sokkal inkább magára az internáló táborokra fókuszált, a tábori közösségre, annak élet-színvonalára, és a program céljaira. A *Challenge To Democracy* leírása alapján a táborokat drótkerítés vette körbe és fegyveres katonai rendőrök őrizték; a táborok 7 ezer és 18 ezer fő befogadására voltak alkalmasak és kialakították a szükséges létesítményeket az ellátásukra.²⁶ A táborok valójában barakk városoknak, közösségeknek feleltek meg, egy barakk épület egyágyas szobákra volt felosztva, és 12-14 ilyen épület alkotott egy tömböt. A tömbök rendelkeztek kantinnal, közösségi fürdővel, mosodával, rekreációs teremmel, és boltokkal hogy ellássák az adott tömb lakóit, akiknek a száma elérhette a 300 főt. A WRA *A Challenge To Democracy* által betekintést nyújt a mindennapi életbe, megemlítve, hogy a gyermekek oktatása a normál tantervnek megfelelően folytatódott a táborokban, a gimnáziumban már szakképzésben részesültek a diákok, a japán-amerikaiak táborokban istentiszteleltre jártak – a vallást nem korlátozták, kivéve a császár imádatot –, megalapították a táborokban a közösségi tanácsot, létrehozva az önkormányzást.²⁷ Ez egybevágott a WRA által meghatározott céllal, hogy elősegítsék a japán-amerikaiak integrálódását. A japán-amerikaiakat demoralizálták az átélt események, hiszen az Issei generáció már évtizedek óta élt az Egyesült Államokban, és a Nisei generáció amerikai állampolgársággal rendelkezett. A visszaemlékezéseikben kifejtett nézeteik alapján úgy érezték, hogy elárulták és bűnbakként kezelték őket, rabok voltak a táborokban. A kormány kész tények elé állította a japán-amerikaiakat és egy teljes közösséget büntetett, amely társadalmi, kulturális, és pszichológiai szenvedést okozott, valamint anyagi veszteséget.

²⁶ United States Government, War Relocation Authority, Office of War Information: *A Challenge to Democracy*, 1944.

²⁷ United States Government, War Relocation Authority: *A Challenge To Democracy*, 1944.

A japán-amerikai internálásának gazdasági tényezői

A Pearl Harbor-i támadás után az Issei generáció bankszámláit befagyasztották, a japán üzleti és vendéglátó létesítményeket bojkottálták, és sok japán-amerikait elbocsátottak a munkahelyükről. A japán családok szembesülve a bizonytalansággal, hogy tulajdonukat lefoglalhatják – anyagi forrás hiányában miután bankszámláikat befagyasztották – tulajdonukat áruba kellett bocsátaniuk, hogy kézpénzhez jussanak és eltartsák családjukat.²⁸ A japán-amerikai közösségnek nagy anyagi kárt okozott a pánik és a kormány intézkedése, mivel az Issei generáció testesítette meg a vezető szerepet mind a közösségben, mind otthon a családban. Az idegen tulajdont kezelő irodát (Office of Alien Property Custodian) 1942. március 11-én hozta létre a Franklin D. Roosevelt elnök által aláírt 9095-ös elnöki rendelet (Executive Order No. 9095), hogy az Egyesült Államok ellenségeinek a tulajdonát kezelje.²⁹ Az 1917. október 6-án életbelépett Kereskedelem az ellenséggel törvényt (Trading With The Enemy Act) követve az Egyesült Államok elnökének a hatáskörébe tartozott, hogy lefoglalja az Egyesült Államokban az ellenségnek nyilvánított személy tulajdonát, bármely tulajdont, ha azt az Egyesült Államokban vagy bármely ellenséges országban élő ellenséges személy tulajdonában volt és a javát szolgálta.³⁰ A japánok ellen a korlátozó törvényt 1941. július 26-án vezette be a kormány. A korábban jóváhagyott 9095-ös elnöki rendeletet 1942. július 6-án módosították és a 9193-as elnöki rendelet (Executive Order No. 9193) lehetővé tette az Egyesült Államokkal hadban álló országok tulajdonának a kezelését.³¹ Mindezekre az intézkedésekre azért volt szükség, mert a 9066-os elnöki rendelet nem biztosította az ellen-

²⁸ United States Department of the Interior, War Relocation Authority: *The War-time Handling of Evacuee Property*, U.S.G.P.O., Washington, 1946. 5-6.

²⁹ United States Department of the Interior: *The Wartime Handling of Evacuee Property*, 1946. 2.

³⁰ Uo. 1.

³¹ Uo. 2.

séges idegenek vagyonának a védelmét. Az evakuálásra a japán-amerikaiak csak egy hetet kaptak a felkészülésre – egyes esetekben csak 48 óra –; az idő hiánya azt eredményezte, hogy hatalmas anyagi kár érte őket, mivel tulajdonukat, amit nem vihettek magukkal és félték, hogy lefoglalják áron alul kellett eladniuk, vagy raktárakban kellett volna elhelyezniük.

A korábban ismertetett törvény adta lehetőségeket és felhatalmazást követve a WRA 1942 augusztusában létrehozta a kitelepített személyek tulajdonát kezelő osztályát (Evacuee Property Division). A WRA bérelőket biztosított a mezőgazdasági vagy üzleti ingatlanokra, vevőket szerzett az ingatlanra vagy ingóságokra, ellenőrizte a felszereléseket, és berendezéseket, és az ingóságok tárolását.³² A háború során megközelítőleg 200 millió dollár értékű ingatlant és ingóságot hagytak hátra a japán-amerikaiak. Több milliós kár érte őket, mivel a WRA-nak nem volt meg a hatásköre, hogy kárpótolja a károsultakat az elszenvedett veszteségért, és nem volt 1946-ban olyan szövetségi törvény, amely alapján benyújthatták volna a követeléseiket és őket az állam kárpótolhatta volna.³³ A károsultaknak követeléseikkel egészen 1948-ig kellett várniuk, amikor is Harry S. Truman elnök aláírta július 2-án az japán-amerikai követelési törvényt (Japanese-American Claims Act); a törvény 38 millió dollárt tett félre a követelések rendezésére, de ez nem volt elegendő.³⁴ A japán-amerikai közösség a jogorvoslati mozgalomnak köszönhetően 1988-ban érte el a jóvátételt. Az 1988-as polgárjogi törvény (Civil Liberties Act of 1988) a Kongresszus által létrehozott vizsgálóbizottság (Commission on Wartime Relocation and Internment of Civilians) 1983-as jelentése alapján 20 ezer dollár jóvátételt ítélt meg a még élő internált japán-amerikaiaknak, és egy hivatalos, az Egyesült Államok elnöke általi bocsánatkérést javasolt.³⁵

³² Uo. 46.

³³ Uo. 108.

³⁴ DANIELS 2002. 306.

³⁵ DANIELS 2002. 306.

A lojalitás megkérdőjelezése és a polgári szabadság kérdése

Az állampolgárság kérdése végigkísérte a japán-amerikaiakat történelmük során az Egyesült Államokban. A bevándorlás és japán-ellenes szervezetek megkérdőjelezték szerepüket az amerikai társadalomban, mivel sokan úgy vélték, hogy a japán származásúak nem testesítették meg az ideális amerikaiit, aki fehér volt, angolszász és protestáns. Az 1875-ös honosítási törvény (Naturalization Act of 1875) a szabad fehér idegenekre, az afrikai születésű idegenekre és az afrikai származásúakra vonatkozott.³⁶ Az ázsiaiak, és így a japán bevándorló Issei nemzedék nem volt jogosult az állampolgárságra; csak az Egyesült Államokban született Nisei gyermekeik kapták meg az állampolgárságot. 1922-ben az amerikai Legfelső Bíróság az *Ozawa kontra az Egyesült Államok* (*Ozawa v. United States*, 260 U.S. 178 [1922]) perben megerősítette – a korábbi törvényt jóváhagyva – a honosítás korlátozását, és állampolgárságra jogosulatlanak ítélte a japánokat.³⁷ A tényt, hogy a japán bevándorlók állampolgárságra jogosulatlanok voltak arra használták fel, hogy korlátozzák jogaikat és szabadságukat a társadalmi, gazdasági, és politikai szférában.

Francis Biddle igazságügyminiszter felhívta a figyelmet Pearl Harbor után arra, hogy nem szabad a japán-amerikaiakat bűnbakként kezelni. Megígérte, hogy az idegen közösségeket nem fogják kollektíven elítélni, azonban ezt az ígéretet csak is a német- és az olasz-amerikai közösségek esetében valósult meg.³⁸ Politikai képviselő hiányában a japán-amerikaiakat nem egyéni alapon ítélték meg, esetről-esetre, hanem kollektív bűnösség alapján. A Legfelső Bíróság 1898-ban kimondta, hogy az Egyesült Államok Alkotmányának Tizennegyedik Módosítása a keleti bevándorló szülők az Egyesült Államokban született gyermekeire is vonatko-

³⁶ Moritoshi FUKUDA: *Legal Problems of Japanese-Americans: Their History and Development in the United States*, Keio Tsushin, Tokyo, 1980. 6.

³⁷ FUKUDA 1980. 11, 14.

³⁸ United States Department of the Interior: *Impounded People*, 1946. 15.

zik, ezáltal állampolgárságra jogosultak.³⁹ Sokan úgy vélték, hogy mivel a Nisei csoport asszimilálódott és amerikanizálódott, állampolgársággal bírt, ők sokkal nagyobb veszélyt jelentettek az Egyesült Államokra. Az Issei szülők reménye, hogy állampolgársággal rendelkező gyermekeik nem kerülnek a sorsukra, szerte-foszlott.

Az Egyesült Államok kormánya nem volt biztos a japán-amerikaiak hűségében ezért a WRA, így John L. DeWitt altábornagy a táborok szegregációját sürgette. A japán-amerikaiakat 1943 januárjában arra kötelezte az Egyesült Államok kormánya, hogy kitöltsenek egy lojalitás kérdőívet (Loyalty Questionnaire), hogy felmérjék a japán származásúak hazafiasságát; ki kellett nyilvánítaniuk hűségüket Amerika iránt, bármely korábbi, a japán császár iránt hűségüket meg kellett tagadniuk, és kinyilvánítani, hogy hajlandóak-e szolgálni az Egyesült Államok hadseregében háború idején.⁴⁰ A nemleges válaszok alapján több mint 6 ezer japán-amerikait (Issei és Nisei) találtak hűtlennek. Tule Lake internáló táborba szállították őket, így szegregálva a hűtlenek csoportját a japán-amerikai közösségen belül. Mindamellet, a nemleges válaszok nem jelentették azt, hogy az adott személyek hűtlenek voltak az Egyesült Államokhoz. Morton Grodzins más szemszögből elemezte tanulmányában a nemleges válaszokat; úgy vélte, hogy a tiltakozás módszere volt, alkotmányos és állampolgári jogokat követelve a japán-amerikaiak számára, ezáltal bizonyítva annak akkulturációját.⁴¹

A tiltakozásnak más formája is volt, nem csak a lojalitás kérdőívben megadott nemleges válaszok. Egyes esetekben japán-amerikaiak megszegték a korábban említett katonai utasításokat – ezzel szövetségi bűncselekményt követtek el – más esetben megkérdőjelezték az internálást és ügyük egészen a Legfelső Bíróság

³⁹ United States Department of the Interior: WRA: *A Story of Human Conservation*, 1946. 2.

⁴⁰ GRODZINS 1955. 570, 572, 576.

⁴¹ Uo. 573-576.

gig jutott. Két esetet érdemes kiemelni, *Hirabayashi v. United States*, 320 U.S. 81 (1943), és *Korematsu v. United States*, 323 U.S. 214 (1944). Mind a két esetben a Legfelső Bíróság alkotmányosnak ítélte a kormány és a hadsereg intézkedéseit. Gordon *Hirabayashi* amerikai állampolgár volt és megszegte a kijárási tilalmat, mivel úgy vélte, hogy ha azt betartja, lemond állampolgári jogairól.⁴² A Legfelső Bíróság egyhangú ítéletet hozott 1943. június 21-én és fenntartotta a korábbi ítéletet azzal érvelve, hogy az elnöknek és a Kongresszusnak a hatáskörébe tartozott a kijárási tilalom, hogy sikeresen hadat viseljen. A Legfelső Bíróság elnöke, Harlan F. Stone érvelésében kitért arra, hogy háború esetén nemzetvédelmi érdekből egyes állampolgárokat származásuk alapján más kategóriába sorolhatnak; ezzel a bíróság elfogadta a faji alapú megkülönböztetést a kijárási tilalomban.⁴³

Fred Korematsu a kitelepítést és internálását elrendelő katonai utasítást szegte meg, és a Legfelső Bíróság 1944. december 18-án hozott döntésében hat a három ellenében fenntartotta a korábbi ítéletet. Korematsu úgy vélte, hogy a kitelepítés és az internálás sértette az Egyesült Államok Alkotmányának Ötödik Módosítása által biztosított jogait, a tisztességes eljárást.⁴⁴ Tekintettel a tisztességes eljárás záradékra a japán-amerikaiakat tulajdonuktól, szabadságuktól és jogaiktól megfosztották meghallgatás, bírósági tárgyalás, és ítélet nélkül; felmerül a faji alapú megkülönböztetés problémája, a kollektív bűnösség elve. Fred Korematsu megszegte a katonai utasítást és az 503-as közjogi törvény értelmében szövetségi bűncselekményt követett el. A Legfelső Bíróság elnöke Hugo Black többségi döntésében kijelentette, hogy a Kongresszus és a kormány végrehajtói ágazatának hatáskörébe tartozik a japán származású személyek kitelepítése, hogy megakadályozzák a kémkedés és szabotázs lehetőségét; kitért arra is, hogy nem volt kollektív bűnösség. Korematsut nem

⁴² Kermit L. HALL: *The Oxford Companion To The Supreme Court of The United States*, Oxford University Press, New York, 1992. 371.

⁴³ HALL 1992. 371.

⁴⁴ LEVY 2009. 128.

származás miatt telepítették ki, hanem azért mert az Egyesült Államok hadban állt Japánnal.⁴⁵ A Legfelső Bíróság mind a két esetben alkotmányosnak ítélte a kormány intézkedéseit katonai szükségszerűségeire hivatkozva, ezzel támogatva a háborús erőfeszítéseket.

Konklúzió

A 9066-os elnöki rendeletet 1945. január 2-án vonták vissza és a japán-amerikaiak elhagyhatták a táborokat. A táborok elhagyását követően számos problémával kellett szembesülniük (például a korábban említett faji előítélet, diszkrimináció, erőszak, lakás- és ingatlanhiány). Tekintettel a problémákra könnyebben értelmezhető, hogy 1945 augusztusát megelőzően nem hagyták el nagy arányban a japán-amerikaiak az internáló táborokat; augusztus és november között azonban már 45 ezer személy élt a lehetőséggel.⁴⁶ A kitelepítés és az internálás nagy hatással volt a japán származásúakra az Egyesült Államokban. Három tényezőt érdemes megemlíteni: fogvatartás, csoportos megbélyegzés, kormányzati ellenőrzés.⁴⁷ A WRA *A Challenge To Democracy* című propagandafilmjében kiemelte, hogy a japán-amerikaiak nem voltak gyanúsítottak, sem rabok, sem internált személyek, „ők csupán elmozdított emberek, a háború sértetlen áldozatai”.⁴⁸ A japán származásúak nem voltak sértetlenek. Kollektíven, faji származás alapján kitelepítették a közösséget és internáló táborokban lettek elhelyezve a háború végéig, nemzetbiztonsági érdekre hivatkozva. A japán-amerikaiak jogait és szabadságát korlátozták, ami

⁴⁵ Uo. 136.

⁴⁶ United States Department of the Interior: *Administrative Highlights of the WRA Program*, 1946. 14.

⁴⁷ United States Department of the Interior: *WRA: A Story of Human Conservation*, 1946. 184.

⁴⁸ United States Government, War Relocation Authority: *A Challenge to Democracy*, 1944.

nem felel meg a törekvésnek, hogy integrálják őket az amerikai társadalomba és demokráciába, sem a faji integrálásnak, hiszen származásuk miatt a bűnbak szerepét töltötték be. A 9066-os elnöki rendeletnek számos politikai következménye volt, és a japán-amerikaiaknak szenvedést, valamint anyagi veszteséget okozott.

GYÖRGY SÁNDOR

AZ ÉSZAKÍR ELLENÁLLÁS 1969-2005 KÖZÖTT

Bevezetés

Az északír kérdés a 20. századi európai történelem és politika egyik legsúlyosabb – és napjainkig elhúzódó – konfliktusát vonta maga után.

A hagyományosnak tekinthető angol-ír ellentét egy közel negyven éven át húzódó gerillaháborúban csúcsosodott ki; a harcok hivatalosan 2005-ben véget értek ugyan, de korántsem biztos, hogy a helyzet véglegesen rendeződött (lásd: belfasti zavargások 2012 decemberében).

A kora-újkorban alakult ki a máig létező észak-dél felosztás, illetve nyert vallási és polgárháborús színezetet is az addigi „egyszerű”, britek elleni küzdelem.¹

Az újabb háború 1969-ben kezdődött; kirobbanásáért a katolikus és protestáns szélsőségesek egyaránt felelősek voltak; magatartásuk lehetetlenné tette politikai kompromisszum létrejöttét, előre vetítve a hosszas szembenállás lehetőségét, ugyanakkor eleinte évtizedekig elhúzódó konfliktussal egyik fél sem számolt.

Maga a konfliktus is, és a felek által alkalmazott módszerek is hagyományosnak tekinthetők (aszimmetrikus hadviselés, merényletek, internálások), ami újat jelentett, az az ír ellenállás maga: a számos, egymással is háborúzó csoport nagyrészt baloldali, szocialista ideológiát vallott, ugyanakkor egyértelműen nacionalista célokért harcolt, így nem sorolhatóak be a kor többi, marxista elveket hirdetői és a Szovjetunió támogatását élvező gerilla- és terrorszervezetek közé.

¹ Írország történetéről bővebben lásd: T. W. MOODY – F. X. MARTIN (szerk.): *Írország története*. Cork 1994.

A másik kérdés maga a terrorizmus. Az Ír Köztársasági Hadsereget (IRA) természetesen mindenhol terrorszervezetként tartják számon, ugyanakkor módszereit tekintve nem egyértelműen tekinthető annak. A terroristák általában nem rendelkeznek világos politikai elképzeléssel, céljuk a félelemkeltés, célpontjaik pedig csak nagy vonalakban körvonalazottak (adott területen belül, például Egyesült Államok, mindenki potenciális áldozat). Az IRA ezzel ellentétben javarészt brit és északír katonai és rendőri egységek ellen hajtotta végre akcióit egy egyértelműen körülhatárolt cél (brit csapatkivonás, egyesült Írország) elérése érdekében. Így inkább tekinthetők gerillaszervezetnek, akik a terrorizmus eszközeit alkalmazzák, illetve részben szabadságharcosoknak is (a brit csapatok bevonulása után). A gerilla és a terrorista között természetesen nem húzható éles határvonal, megítélésük függ az adott célpontoktól, illetve a végrehajtás módjától is. A terrorszervezetekkel ellentétben az IRA mindig igyekezett minimalizálni a civil áldozatok számát.

Az ellenállók magukat – érthető módon – sosem definiálták terroristának, inkább a „szabadságharcos”, „önkéntes” vagy „ellenálló” megnevezést használták, céljukat nemesnek, szándékait tisztának állították be. Kapcsolataikat a szervezett bűnözéssel (fegyvercsempészet) és köztörvényes bűncselekményeiket (bankrablások) természetesen „szükséges rossz”-ként definiálták.

Az ellenállás példátlanul hosszú ideig tartott, így az ellenállóknak lehetősége volt saját ifjúsági szervezet, sajtó² stb. kiépítésére is.

Jelen tanulmányban az 1969-ben újjászervezett ellenállás társadalmi hátterét, internacionalizálódási törekvéseit, illetve a bri-

² Az írek nem számíthattak a hivatalos brit sajtóra. Az angol titkosszolgálat hatalmas nyomást gyakorolt a BBC-re, meghatározta a lehozható anyagokat (kizárólag a merényletek áldozatai szerepelhettek), betiltotta a nem elég hazafias filmeket, riportokat, illetve eltávolította a nem megfelelő gondolkodású alkalmazottakat. IRA-tagok vagy szimpatizánsok egyáltalán nem kerülhettek a sajtóba. A témával kapcsolatban bővebben lásd John David VIERA: *Terrorism at the BBC: the IRA on British Television. Journal of Film and Video*, 1988 ősz. 28-36.

tek reakcióit mutatom be. Arra keresem a választ, hogy egy viszonylag kis létszámú és kérdéses megítélésű (terrorista vagy szabadságharcos) szervezet hogy volt képes majdnem negyven éven keresztül ellenállni a hanyatló, de még mindig hatalmas erőfölényben levő Nagy-Britanniának, mennyire volt képes megvalósítani céljait, illetve milyen nemzetközi támogatást sikerült szereznie. A kérdést tovább bonyolítja az IRA megosztottsága, szakadásai, tagjainak eltérő politikai koncepciói.

Az 1969-es „zavargások”

Az 1969-ben bekövetkezett események – melyeket a britek leki-csinylően csak „a Zavargások” néven emlegetnek – évtizedekig meghatározták a brit-ír viszonyt és jelentős nemzetközi visszhangot is kiváltottak. Az események, és az azt követő gerillaháború az északír katolikusok Észak-Írországi Polgárjogi Szövetség (Northern Ireland Civil Rights Association) „folytatásának” tekinthető: a szervezet 1967-ben alakult, céljai közt szerepelt a katolikusokkal szembeni diszkrimináció felszámolása és a jogegyenlőség megteremtése. Eszközeik eleinte békések voltak, 1968 augusztusától tüntetéseket, tömegdemonstrációkat szerveztek. A megmozdulásokat kezdettől fogva igyekeztek megzavarni a protestáns szélsőségesek (Ian Paisley tiszteletes vezetésével), illetve azokat a rendőrség is kegyetlenül szétkergette.

A rendszeressé váló összecsapások, sztrájkok miatt az északír rendőrség 1969 augusztusára alkalmatlanná vált feladatának ellátására, a parlament (Stormont) intézkedett a brit csapatok behívásáról, melyet eleinte a katolikusok is örömmel fogadtak. Azt remélték, hogy a britek segítenek problémáik megoldásában és „féken tartják” a szélsőséges protestánsokat.³

³ Elsősorban az UDA (Ulster Defense Association – Ulsteri Védelmi Szövetség) tagjait. A britek hivatalosan garantálták, hogy Észak-Írország minden lakosának „ugyanolyan joga van az egyenlő bánásmódra és diszkrimináció-mentességre, mint az Egyesült Királyság területén bárkinek.” Írország története 301.

Megállapítható tehát, hogy a „Zavargások” kirobbanásáért a katolikusok mellett legalább ugyanakkora mértékben felelősek a protestánsok, ugyanakkor az év végéig volt esély a konfliktus békés rendezésére. Később a katolikusok ellenállása egyre növekedett, sűrűsödtek az összecsapások a hadsereggel, az IRA önkéntesek toborzásába kezdett; a brit hatóságok válaszul az inter-nálás jól bevált eszközéhez folyamodtak (akárcsak korábban), mely azonban kizárólag katolikusokat, és többnyire ártatlanokat érintett.

A következő fordulópont 1972. január 30-a, a „véres vasárnap” volt: a brit hadsereg tüzet nyitott a Londonderryben felvonulókra, 13 fegyvertelen civilt megölve⁴, többeket megsebesítve. Válaszul három nappal később ír szélsőségesek felgyújtották a dublini brit követséget. Nagy-Britannia ekkor közvetlen kormányzást vezetett be.

A viszonylag békés helyzetből (a felszín alatt azért végig parázslottak az ellentétek) néhány év leforgása alatt totális káosz, az északír kormányzat csődje, lényegében hadiállapot alakult ki Európa egyik legfejlettebb államában. A konfliktus évtizedeken át tartó hadiállapotot, kisebb-nagyobb intenzitással zajló gerillaháborút eredményezett; a „frontvonalak” megmerevedtek, a felek elzárkóztak a megegyezéstől.⁵

Az IRA-szakadás

A már ismertetett 1969-es események vezettek a szervezet első komolyabb szakadásához. Az IRA (OIRA: Official IRA⁶; Hivatalos IRA) a zavargások kirobbanásáig megtúrt szervezetként mű-

⁴ Az esemény „ihlette” többek között Seamus Heaney *Casualty* című versét és az U2 együttes *Sunday, Bloody Sunday* című számát is

⁵ J. H. WHYTE: *Írország 1966-1982 között*. In: *Írország története* 232-236.

⁶ Az OIRA hivatalosan 1972-ig folytatott akciókat a britek ellen; az utolsó robbantásukra 1973-ban került sor. Azóta csak belvillongásokban és politikai gyilkosságokban szerepelt, főleg a PIRA ellen; 2009-ben szüntette be tevékenységét

ködött Észak-Írországban, noha célja az állam teljes felszámolása volt, erőszakos eszközökkel, azonban aktivitása minimális volt. Az IRA 1969-re fegyvereinek nagy részétől megszabadult, nem vállalt nyílt küzdelmet a hatóságokkal; a polgárjogi aktivisták mégis tőlük reméltek segítséget a protestáns szélsőségesek ellen (a zavargások kezdetekor nem létezett szervezett ellenállás).⁷ Mind az IRA, mind a politikai erőt képviselő Sinn Féin vezetése megosztott volt a kérdésben⁸ és a megosztottságot tovább növelte a kommunista eszmék megjelenése; a zömében katolikus írek elvetették ezen eszméket és féltek a szovjet befolyás növekedésétől is. A kommunisták megerősödése és az „öregebb” vezetők motiválatlansága, tehetetlensége eredményezte 1970 januárjában néhány radikálisabb tag kiválását, akik megalakították a PIRA (Provisional IRA, Ideiglenes IRA, a továbbiakban ez a szervezet szerepel IRA néven) nevű szervezetüket, melynek jelszava az „Egyesítés, erővel!” lett. Mivel csak kézfegyverekkel és robbanóanyagokkal rendelkeztek (melyeket gyomirtókból, műtrágyából állítottak elő), nyílt összecsapásra nem vállalkoztak a reguláris csapatokkal; céljuk a britek közti zavarkeltés, kifárasztás volt, ennek érdekében eleinte csak katonai és rendőri célpontokat támadtak (ennek ellenére számos ártatlan áldozat is akadt). Hatékonyságukat jellemzi, hogy az 1974 folyamán végrehajtott 71914 brit razzia ellenére a tervezett 3500 akciójuk felét sikerrel végre tudták hajtani. Akárcsak 1921-1922-ben, brit területeken is aktívak voltak, számos robbantást hajtottak végre angol iparvárosokban is.

Anyagi szükségleteiket főleg az Egyesült Államokból (nem hivatalosan) érkező évi 500 ezer dollár fedezte; emellett a dublini

⁷ Kiss Álmós Péter: *Átvihetők-e az aszimmetrikus hadviselés tapasztalatai?* 11-13. (PDF formátumban a szerző birtokában)

⁸ A Provisional IRA mellett létrejött a Provisional Sinn Féin is; az IRA e pártnak volt lényegében a katonai szárnya. *Írország története* 301. A párt ma is létezik, vezetője Gerry Adams. (<http://www.sinnfein.org/>, letöltés: 2011. december 05.) Az eredeti Sinn Féin ma Ír Munkáspárt néven működik.

Sinn Féin iroda is támogatta, illetve bankrablásokból is jelentős összegekre tettek szert.

A PIRA előnye volt, hogy múltjukat nem misztifikálták és nem vallottak marxista nézeteket (annak ellenére, hogy magukat szocialistának tartották), ugyanakkor a megosztottság, a besúgók jelenléte csökkentette hatékonyságukat. Jelentős volt lakossági támogatásuk: az állandó brit razziák és a romló életkörülmények miatt sok civil támogatta az ellenállást; más eszközök hiányában az IRA-ban látták az egyetlen lehetséges megoldást, vagy a kisebb rosszat.

Az ellenállás: célok, hadjáratok, módszerek, támogatók

A britek nem voltak felkészülve ilyen mértékű (és ilyen gyorsan szerveződő) ellenállásra: csapataik nem voltak kiképezve aszimmetrikus hadviselésre városi körülmények között, nem volt megfelelő hírszerzésük, hagyományos módszereik (internálások, razziák, erődemonstráció) pedig alkalmatlanok voltak a helyzet kezelésére. Nem rendelkeztek helyismerettel sem és az őket fogadó kezdeti lelkesedés is hamar ellenállásba ment át.⁹ Az írek célja a katolikus magántulajdon védelme és a brit haderő lekötése volt; kis, egymást nem ismerő sejtekben működtek, így az internálás és az elfogottakból esetlegesen kicsikart vallomás sem jelentett végzetes veszélyt. A lakosság egyezményes jelekkel, a csatlakozni vonakodó szomszédok „meggyőzésével” is támogatta az IRA-tagokat.

A britek ugyanazzal szembesültek, mint az angol–ír háború során: az ellenség nem ismerte a „fair play háború”¹⁰ fogalmát, ott

⁹ Ezt jól mutatja az, hogy az IRA 1969-ben Belfastban 40 taggal rendelkezett, de néhány év múlva már 1900 harcos állt a vezetők rendelkezésére.

¹⁰ Az Amerikai Nemzetvédelmi Egyetem 1998-ig az „unfair” meghatározást alkalmazta aszimmetrikus konfliktusok megnevezésére, az „aszimmetrikus háború vagy konfliktus” megnevezés 2001. szeptember 11. után vált ismertté. KRAJNC

csapott le, ahol a legkevésbé várták; megszűnt a front-hátország megoszlás mind Észak-Írország, mind Nagy-Britannia területén. A britek ugyanakkor nem vonulhattak ki: ekkora presztízavesztést nem engedhettek meg maguknak, illetve nem hagyhattak egy hivatalosan semleges (de lényegében ellenséges) államot a hátuk mögött, mely egyfajta „európai Kubaként” bázisul szolgálhatott volna a Szovjetuniónak.¹¹

Az IRA ezek mellett jó propagandával is rendelkezett; szabadságharcosoknak, az összes ír képviselőinek nevezték magukat, nagy hatást gyakorolva ezzel elsősorban a fiatalabbakra, akik nem rendelkeztek kellő ismeretekkel és veszélyérzettel. Az IRA hivatalos szóhasználatára szerint mozgalmuk csak válasz volt az állami szervek terrorjára; amíg csak ír területen tevékenykedtek, a szabadságharcos meghatározás többé-kevésbé helytállóan volt tekinthető, de Angliai tevékenységük terrorizmusnak¹² volt minősíthető.

Ugyanakkor lélektani szempontból érthetőek az angliai merényletek („Egy bomba Londonban annyi, mint ötven Belfastban”); hagyományos eszközökkel az íreknek esélye sem lett volna a britek ellen.

Az IRA növekvő létszáma maga után vonta merényletei számának növekedését; a legvéresebb év 1972 volt. Történtek kísérletek tárgyalásos megoldásra is, az 1973-ban megkötött sunningdale-i egyezmény hivatalosan elismerte az északír katoli-

Zoltán: *Az aszimmetrikus hadviselés, fenyegetés alapkérdései. Repüléstudományi Közlemények*, Különszám 2008. április 11. 2.

¹¹ Michael COX: *Bringing in the International: the IRA ceasefire and the end of Cold War. International Affairs* (Royal Institute of International Affairs), 1992. október. 671-693. itt: 674.

¹² Jelen esetben a transznacionális terrorizmus (államhatárokon túlnyúló, de nem kormányzervek által végzett akciók jellemzik) fogalmát használnám (PORKOLÁB Imre: *Aszimmetrikus hadviselés: az ortodox és gerilla hadikultúrák összecsapásai* 6-7. (PDF formátumban a szerző birtokában) Igaz, hivatalosan az Egyesült Királyság területén történtek a merényletek, azonban a kulturális és felfogásbeli különbségek miatt joggal beszélhetünk két nemzetről.

kusokat tárgyalópartnerként, hosszú távú megegyezést azonban nem sikerült létrehozni.

Az ír ellenállás ismét képtelen volt egységes fellépésre, ezzel is hátráltatva céljainak megvalósulását; a különböző politikai csoportok mellett az IRA-n belül is eltérő koncepciókat vallottak; erősödött az a nézet, mely szerint a két ír állam helyett egy decentralizált föderatív állam létrehozása oldaná meg a problémát.¹³

Az IRA hosszú háborúra rendezkedett be, céljuk a britek kiűzése volt; remélték, hogy az okozott veszteségek hatására végül elrendelik a kivonást. Tagjai nem politizáltak (sőt, az OIRA vezetését „túl politikusnak” tartották), céljuk kizárólag a felszabadítás volt. Többségük elutasította a forradalmi marxista eszmét; *„Nem kell nekünk Che Guevara vagy Ho Si Minh, van nekünk Wolfe Tone-unk, O'Donovan Rossánk, Robert Emmettünk és még sokan mások.”*¹⁴

A fegyveres ellenállás viszonylagos sikere (céljukat nem érték el, de az ellenfél sem) ellenére az IRA, de még inkább a Sinn Féin (mely ekkor egy kis párt volt, szerepe csak a későbbiekben, a koncepcióváltás során, az amerikai támogatásnak köszönhetően nőtt meg) vezetői belátták, hogy a gerillaháború önmagában nem vezet sikerre. Céljukat 1981 folyamán a letartóztatott IRA- és Sinn Féin-tagok éhségsztrájkjával próbálták elérni: a mozgalmat számos ellenállási kísérlet előzte meg a börtönökön belül, azonban sem ezek, sem az éhségsztrájkok nem jártak eredménnyel. Az ír ellenállás ezzel igyekezett elnyerni a nemzetközi közvélemény szimpátiáját és tárgyalási alaphoz jutni a britekkel szemben, azonban a konzervatív kormányzat elutasító álláspontja végig

¹³ Gerry Adams New Ireland (Új Írország) programja, melyet természetesen egyik fél sem támogatott.

¹⁴ Ruairi O'Bradaigh Sinn Féin vezetőt idézi COX 1992, 679. A politikus egyértelműen nemzeti felszabadításra gondol, nem tartja szükségesnek az „internacionalista segítséget”. Az idézetben szereplő nevek az ír ellenállás 18-19. századi nagy alakjai.

megmaradt.¹⁵ Az éhségsztrájk hét hónapja alatt tovább folyt az erőszakos ellenállás is, mely az időszakban 15 északír rendőr, 8 brit katona és 14 civil halálát követelte. Az ellenállás ekkortól kezdett a fegyveres harc mellett más, békésebb eszközöket bevetni; a Sinn Féin egyre inkább a politikára helyezte a hangsúlyt. Új stratégiájuk a „géppisztoly és szavazócédula¹⁶” nevet viselte; megszületése jelezte a mozgalom kifulladását és a politikai koncepcióváltást (egyre erősödött az amerikai nyomás). A későbbiekben a Sinn Féin vezette politikai vonal szerzett előnyt, részben külföldi támogatóinak, részben annak a ténynek köszönhetően, hogy őket nem minősítették terrorszervezetnek. A koncepcióváltást indokolta az IRA akciók csökkenő hatékonysága is:¹⁷ A brit fegyveres erők is tapasztalatot szereztek az aszimmetrikus hadviselés terén, így a siker nagyobb esélyével szállhattak szembe az ellenállókkal és a lassan két évtizede tartó hadiállapotba a lakosság is belefáradt. A változást jelezte az 1985. november 15-én megkötött angol-ír egyezmény is, melyben a felek kijelentették, hogy változásokat csak Észak-Írország lakosságának többségi szavazata esetén fogadnak el.¹⁸

A megváltozott európai politikai helyzet, a külföldi (USA) nyomás, a fegyveres ellenállás sikertelensége és a társadalom fásultsága vezetett az ellenállás koncepcióváltásához, és végül az 1994-es tűzszünethez. Igaz, fegyveres akciók továbbra is történtek, ezek sikere azonban messze elmaradt a várttól. Az IRA támadások java részét ezek után a többi ellenálló csoport elleni küzdelem indokolta.

¹⁵ A Thatcher kormányzat álláspontja az 1984. október 12-i brightoni merénylet után még elutasítóbbá vált. A merényletben, mely a konzervatív párt kongresszusán következett be a miniszterelnök is kis híján életét veszítette. *Írország története* 307.

¹⁶ Angolul „Armalite and ballot box”, előbbi az IRA tagok közt népszerű, amerikai gyártmányú Armalite AR 16-os gépkarabélyra utalt.

¹⁷ Richard ENGLISH: *Armed Struggle. The History of the IRA*. Pan Books, h. n., 2004. 124.

¹⁸ Az egyezmény elismerte az Ír Köztársaság közvetítő szerepét is. Richard ENGLISH: *Írország 1982-1994 között*. In: *Írország története* 245-257., 246.

Noha széles társadalmi támogatottsággal bírt, az IRA összesen „csak” mintegy 10.000 aktív harcossal rendelkezett a több, mint 30 év alatt. Veszteségeik nagyjából 400 főre tehető (ebből csaknem 300 fő a „Zavargások” alatt veszítette életét), áldozataik száma 1700-1800 között mozgott, közülük 1100 volt a brit hadsereg vagy az északír rendőrség tagja.¹⁹

Az ellenállók fő céljukat nem érték el, tevékenységük részben sikeresnek minősíthető, bár megítélésük kétséges. Tárgyalóasztal mellé tudták kényszeríteni a briteket, ugyanakkor nem „feszítették túl a húrt”; képesek voltak kompromisszumokra (további szakadások árán is) és arra, hogy a fegyveres ellenállás értelmetlenné válása után politikai eszközökkel (Sinn Féin) folytassák küzdelmüket. Sikerükhöz nagyban hozzájárultak külföldi támogatóik és nagyon jól szervezett társadalmi bázisuk, mely a „hosszú háború” alatt végig biztosította az utánpótlást, ugyanakkor a későbbi kudarchoz is hozzájárult.

a) Külföldi támogatók

Ahogy történelmük során számos esetben, az írek most is igyekeztek nemzetközi segítséget szerezni ügyüknek; ezt indokolták egyrészt szűkös anyagi lehetőségeik, másrészt az a tény, hogy ezzel is elismerést, legitimitációt szereznek ügyüknek és szervezüknek. A helyzetet bonyolította a hidegháborúnak nevezett csaknem fél évszázados kelet–nyugati szembenállás. A baloldali alapokon álló, de katolikus és nacionalista írek túlnyomó része nem csatlakozott a Szovjetunió által erkölcsileg és anyagilag támogatott világforradalomhoz, noha az anyagi segítséget szívesen fogadták. Egyes források szerint az IRA kisebb fegyverszállítmányokat kapott a Szovjetunióból, fegyverzetének és robbanóanyagainak nagy részét azonban Líbián, kisebb részben pedig a Pa-

¹⁹ KISS 13.

lesztin Felszabadítási Szervezeten keresztül szerezte be. Utóbbi szervezet tagjai az IRA harcosok kiképzését is segítették.²⁰

Noha tagjai részben szimpatizáltak a forradalmi eszmékkel,²¹ az IRA-t nem lehet besorolni a főként Afrikában és Ázsiában működő egyértelműen marxista gerillaszervezetek közé.

A szovjet kapcsolat miatt az északír konfliktus a britek számára is igen kósnak bizonyult; stratégiai védelmi és birodalmi érdekekkel magyarázták írországi jelenlétüket.

Az IRA és a Sinn Féin legjelentősebb támogatója azonban az Amerikai Egyesült Államok voltak, elsősorban az ottani ír kolónia.

A változás kezdete az 1980-as évek második felére tehető; a hidegháborús szembenállás enyhülése és az ír ellenállási mozgalom kifáradása nagyjából egy időben kezdődött; az 1990 után létrejött új Európa kialakításában az USA kulcsszerepet játszott; az ír kérdés megoldása pedig prioritást élvezett, elsősorban Bill Clinton elnöksége alatt.²² Az IRA vezetők szemléletváltására a hivatalos amerikai ráhatás mellett nagy hatással volt az amerikai írek befolyásának csökkenése is; az erőszak helyett előtérbe került a „soft power”²³ alkalmazása.

Jelentős volt Edward Kennedy szenátor szerepe, aki már 1971-ben követelte a szenátusban a brit csapatok kivonását, igaz eredmény nélkül. Az 1970-es évek végétől mind az amerikai, mind az ír-amerikai, mind az ír vezetők célja a nacionalizmus és

²⁰ Feargal COCHRANE: *Irish America and the end of the IRA's Armed Struggle and the Utility of 'Soft Power'*. *Journal of Peace Research*, 2007. március. 215-231., 220.

²¹ Richard English monográfiája 70 volt IRA ellenállóval közöl interjúkat, melyeket hely hiányában nem állt módomban részletezni, azonban kiválóan megvilágítják az ellenállók motivációját és az ellenállás módszereit.

²² Személyes véleményem, hogy a hidegháború alatt az USA érdeke volt, hogy az északír helyzet segítségével sakkban tarthassa legfontosabb európai szövetségését, úgy hogy az azért ne kerüljön katonailag tarthatatlan helyzetbe; hivatalos úton azonban ez nem volt lehetséges, így maradt a „második vonal” és a befolyásos ír lobbitevékenysége.

²³ Szó szerinti fordításban lágy vagy puha erő, lényegében az erőszak nélküli meggyőzést, szimpátia kivívását takarja.

a terrorizmus szétválasztása volt. Az ír lobbi sürgette az amerikai beavatkozást, de az kizárólag alkotmányos nacionalizmus eszközeivel, nem támogatták az egységes Írország létrehozását.²⁴

A hivatalos amerikai politika 1977-től érdeklődött az ír kérdés iránt: Észak-Írországot az Egyesült Királyság részének tekintette, de külön diplomáciai egységnek ismerte el, ezzel vált a konfliktus brit belügből nemzetközivé.

A Reagan adminisztráció alatt háttérbe került az ír kérdés, a hivatalos kormányzat inkább a szintén konzervatív brit kormányzatot támogatta. A hidegháború lezárulásával megváltoztak az erőviszonyok és a politikai helyzet; az Egyesült Államok ugyanakkor elzárkózott az egyoldalú beavatkozástól, mindenképp be akarta vonni Londont a konfliktus rendezésébe.

Az amerikai–ír kapcsolatok csúcsa Clinton elnöksége idejére esett; az amerikai politika nagy szerepet játszott az 1994-es tűzszünet megkötésében és nyomást gyakorolt a kiegyezést nem támogató unionista szervezetekre is, ugyanakkor fenntartotta a semlegesség látszatát, nehogy konfliktusba kerüljön a britekkel.

A hidegháború végére az amerikai írek érdeklődése is csökkent az „otthoniak” ügye iránt, ezek ellenére az amerikai ír kolónia szerepe mind az IRA fegyveres harcának támogatásában, mind a későbbi szemléletváltás utáni politikában és a békefolyamat előkészítésében kulcsfontosságú volt.²⁵ Az amerikai–északír kapcsolatok csak 2001. szeptember 11. után romlottak meg, főleg a terrorizmus ellen meghirdetett háború okán.

b) Társadalmi bázis

A terrorista szervezetekkel ellentétben a gerillamozgalmak nem létezhetnek társadalmi támogatás nélkül; az IRA is élvezte az északír katolikus lakosság döntő többségének szimpátiáját, amely

²⁴ COCHRANE 2007. 220-223.

²⁵ Uo. 224-229.

aktívan vagy passzívan támogatta az ellenállást. A helyismeret és az információs fölény így egyértelműen az írek oldalán volt. A britek törvénytelen módszerei is az ellenállók iránti szimpátiát növelték.²⁶ Később a britek fejlesztették módszereiket: kisebb alakulatokat vetettek be, könnyű fegyverzettel és a letartóztatásoknál is figyeltek a törvényességre. Megszűntek a hatalmas razziák, melyek jóformán csak a britek elleni gyűlölet szítására voltak alkalmasak.

Az IRA összlakossághoz képest elenyésző aktív létszáma mellett tehát számtalan szimpatizánssal rendelkezett; a lakosság sokszor környezetére is rákényszerítette az „IRA-szimpátiát”. Miután világossá vált, hogy „hosszú háborúra” kell berendezkedniük, az ellenállók megkezdték egy „árnyéktársadalom” kiépítését; katonai kiképzőtáboraik mellett ifjúsági szervezetet hoztak létre, ügyeltek a közbiztonságra (ezt elsősorban protestáns szélsőségesek fenyegették), létrehozták sajtóirodájukat, önképzőköreket szerveztek (ahol természetesen nacionalista szellemű oktatás folyt,²⁷ illetve Mao Ce-Tung és Che Guevara gerillahadviseléssel kapcsolatos írásait ismertették), nagyszabású temetéseket rendeztek elesett tagjaiknak, kialakították „saját” hőseik és elődeik kultuszát.²⁸

Megfigyelhető, hogy az 1970-es években számtalan fiatal, javarészt 20 év alatti fiatal csatlakozott a szervezethez;²⁹ őket részben a családi háttér, részben a helyzet, részben pedig a kalandvágy és a veszélyérzet hiánya motiválta. Sokan közülük később

²⁶ Egy volt IRA tag visszaemlékezése szerint, amikor szóvá tették a letartóztatottakat kísérő brit katonáknak, hogy az internáltak 60%-a ártatlan, azt a választ kapták, hogy „*de 40%-uk bűnös*”. ENGLISH 2004. 31. A hatóságok az Emberi Jogok Európai Bizottsága által tiltott módszereket alkalmaztak vallomások kicsikarásához. ENGLISH 2004.34.

²⁷ lásd.: *Questions of History* (A történelem kérdései) című Sinn Féin által kiadott történelemkönyv

²⁸ ENGLISH 2004. 7-10.

²⁹ 1975-ben a szervezet tagságának 70%-a volt 21 évnél fiatalabb, 65% volt 17-21 év közötti, 1979-re a 21 év alattiak aránya 53%-ra esett vissza, de továbbra is számottevő volt a 21-25 év közöttiek aránya. ENGLISH 2004. 9.

megbánták a csatlakozást, vagy idegileg nem bírták a harcot.³⁰ (A fiatalabb korosztályok részvétele forradalmakban, felkelésekben mindig hasonló arányt mutatott). Az 1980-as évek végére, a mozgalom kifulladásában ezen korosztály „kiöregedése”, kifejlődött kompromisszumkészsége is jelentős szerepet játszott a nemzetközi politikai tényezők mellett.³¹

Megállapítható, hogy az IRA sikeresen állította maga mögé az északír katolikus közösséget (noha egységes ellenállásról nem lehetett beszélni); a lakosság és az ellenállók is példátlanul hosszú ideig tűrték a kisebb-nagyobb megszakításokkal fenntartott hadiállapotot.

A hidegháború után – 9/11 előtt

A hidegháború befejező szakasza gyökeres változással járt az IRA számára; a lakosság egyre inkább belefáradt a hadiállapotba, többször merült fel a kérdés, hogy vége lesz-e valaha az ellenállásnak.³² Sokan úgy vélték, hogy a közel-keleti helyzet előbb fog rendeződni, mint a Nagy-Britannia számára nemzetközileg igen kellemetlen ír kérdés. Az IRA természetesen erkölcsileg jogosnak tartotta harcát (az 1969-es események alapján ebben van azért igazság), hivatkozott részleges sikerére (az Ír Köztársaság kivívása), illetve azzal érvelt, hogy őket csak rákényszerítették a fegyveres ellenállásra.

Végül hosszas közeledés és jelentős nemzetközi nyomás hatására lépett életbe 1994. augusztus 31-én, két évtized után az első

³⁰ Szintén English említ egy „Bobby” nevű, 1973-ban 14 éves IRA-tagot, aki azután lépett ki a szervezetből, hogy végignézte az általa megölt 19 éves brit katona haláltusáját. ENGLISH 2004. 70.

³¹ ENGLISH 2004. 11-79.

³² „*Sosem lesz vége, amíg itt vannak a britek. Nem leszünk újra rabszolgák!*” – nyilatkozta Martin McGuinness ír vezető 1984-ben. COX 1992. 671-693., 680-682. Érdekes módon James Glover tábornok, a brit haderő ottani egyik parancsnoka is egyetértett ezzel az állásponttal. Egy IRA által megszerzett 1979-es titkos katonai dokumentumban található nyilatkozat, idézi COX 1992. 674.

tűzszünet; hivatalos egyezmény nem született, de az IRA garantálta fegyveres cselekményeinek felfüggesztését, melyhez hamarosan csatlakoztak a protestáns erőszakszervezetek is. Az IRA lépését mozgalmának kifulladására (25 éves küzdelem, lényegi eredmények nélkül), a hidegháború után kialakult új európai rend, ezen belül az amerikai–brit kapcsolatok válsága, az amerikai nyomás és a Sinn Féin választási kudarca indokolta. Jelentős volt az új vezetők kevésbé konzervatív, kompromisszumkészebb, nemzetközibb szemlélete is. A Szovjetunió széthullásával az ellenállás elvesztette egyik ideológiai bázisát (mely szerint nem csak saját céljaikért, hanem egy világmozgalom keretében harcolnak), igaz a világ egypólusúvá válása anyagilag nem jelentett veszteséget; az IRA fegyverutánpótlását Kadhafi ezredes Líbiájából szerezte meg.

Az 1990-es évek elejére ezek miatt az IRA új stratégiához folyamodott, a britek jelenlétének jogosságát kérdőjelezte meg. A britek saját állításuk szerint stratégiai, vallási és gazdasági okokból voltak jelen; az ellenállás ezeket igyekezett megcáfolni. A stratégiai ok a Szovjetunió felbomlásával megszűnt, gazdasági okaik sem lehettek,³³ ugyanis az északír helyzet hatalmas anyagi ráfordítással járt; a presztízs, történelmi és vallási okok emlegetése a britek számára volt hátrányos; teljes mértékben szemben állt a kialakult új Európa elveivel.

Mindezek ellenére az IRA képtelen volt a megújulásra, így hajlandónak mutatkozott a megegyezésre;³⁴ sokak szerint ezzel az ellenállás „önkéntes vereségbe” hajszolta magát (azzal, hogy céljai elérése előtt bocsátkozott a tárgyalásokba). Noha az ellenállás

³³ 1990 novemberében Peter Brooke, az északír ügyekért felelős államtitkár kijelentette, hogy Nagy-Britanniát „semmilyen önző stratégiai vagy gazdasági érdek nem fűzi Észak-Írországhoz”. Ezt a kijelentést szó szerint ismételték meg az 1993-as Downing Street-i Nyilatkozatban, jelezve a brit–ír kapcsolatok új fejezetét. COX 1992. 684–685.

³⁴ Ezek ellenére az IRA még jelentős akciókra volt képes, 1991. február 17-én például aknavetővel lőtték a Downing Street 10.-et, a brit miniszterelnök rezidenciáját Londonban. *Írország története* 308.

vezetői egyre kevésbé ragaszkodtak a fegyveres harchoz, tovább folytak utcai összecsapások és a lakosság is bizalmatlan volt a britekkel; a megegyezés ellen az unionisták is tiltakoztak, illetve a konzervatív párt tagjai sem értettek egyet vele. A hidegháború utáni megváltozott helyzet tehát csak közvetett hatással bírt az ír ellenállásra; nagyobb szerepet játszott a már említett ír–amerikai lobb, illetve később a hivatalos amerikai kormányzat nyomásgyakorlása. A britek természetesen nehezményezték különleges szövetségesük eljárását, de lényegében tehetetlenek voltak az amerikaiakkal szemben.

Az 1994-es tűzszünet, noha csak két évig volt érvényben, mérföldkőnek bizonyult; bebizonyosodott, hogy a konfliktus rendezhető békés eszközökkel, nemzetközi segítséggel. A britek is elérték céljukat; a mérsékeltebb Sinn Féin és IRA vezetők megnyerésével (melyben nekik volt a legkisebb részük) tovább osztották a mozgalmat, illetve leválasztották azt társadalmi bázisáról. Ennek köszönhetően az 1996-ban indított IRA hadjárat már képtelen volt jelentős sikereket felmutatni.³⁵

A következő sarokpont az 1998 nagypéntekén megkötött Nagypénteki, vagy Belfasti Egyezmény volt; ez, akárcsak 1973-as elődje, egyenlő feleknek ismerte el a résztvevőket és igyekezett békés megoldást találni a konfliktusra, ugyanakkor jelentős mértékben megosztotta az ellenállási mozgalmat.³⁶ Az IRA hivatalosan elfogadta a TUAS-t (Totally Unarmed Strategy – Teljes Fegyvertelenség Stratégia), megkezdte önlefgyverzését (nemzetközi bizottság előtt), a britek ugyanakkor garantálták az egyenlő bánásmódot a katolikusok számára; a békefolyamat, több évtized után látszólag elérte célját.³⁷

³⁵ COX 1992. 674.

³⁶ Egy magát megnevezni nem kívánt IRA-gerilla szavaival élve: „Ezért ültem 20 évig börtönben? Ezért harcoltam?” ENGLISH 2004. 68.

³⁷ ENGLISH 2004. 165-166.

2001. szeptember 11. hatása és a fegyveres harc vége

Az Amerikai Egyesült Államokat ért terrortámadás újabb fordulóponthoz jelentett az amerikai-ír és brit-ír kapcsolatok történetében.

A terrrorszervezetek irányába mutatott „zéró tolerancia” zavart okozott a békefolyamatban, ugyanakkor meg is gyorsította a lefegyverzést; az IRA mozgásterét jelentősen leszűkült és a Sinn Féin sem kívánta maga ellen fordítani legnagyobb külföldi támogatóját. Ez vezetett végleges szakadásukhoz is, a politikusok már „nem szívesen közösködtek” egy terrrorszervezetnek kikiáltott csoporttal.³⁸

A teljes önlefejezést 2005. július 28-án jelentették be,³⁹ a folyamat hivatalosan szeptemberre ért véget. Közel negyven év harc után látszólag lezárult az északír katolikusok fegyveres ellenállása, azonban a mai napig sokan kételkednek abban, hogy az IRA az összes fegyverétől megszabadult és befejezte gerillái kiképzését is.

Összegzés

A fegyveres küzdelem közel negyven év után zárult le (legalább is ideiglenesen). Mindkét fél győztesnek tartotta magát: az ellenállók azért, mert sikerült megegyezésre bírni a briteket (katonai és politikai módszerekkel vegyesen), a britek pedig azért, mert megakadályozták a két ír állam egyesülését és véget vetettek a gerillaháborúnak.

³⁸ COCHRANE 2007. 225-227.

³⁹ Az IRA hivatalos nyilatkozata megtalálható a <http://cain.ulst.ac.uk/othelem/organ/ira/ira280705.htm> címen [letöltés: 2011. december 7.]. A szervezet ebben hivatalosan is befejezettnek nyilvánítja fegyveres küzdelmét. A lefegyverzési folyamatot lezáró szeptember 26-i nyilatkozat a <http://cain.ulst.ac.uk/othelem/organ/ira/ira260905.htm> címen érhető el. [letöltés: 2011. december 7.]

Az ellenállás koncepciója és a britek hozzáállása is változott az évek során; a fegyveres ellenállás mellett megjelent egy meg-egyezést kereső csoport, akik a konfliktus „nemzetközivé tételével” („bringing in the international”) igyekeztek azt megoldani. Az ellenállás vezetői az 1980-as évek közepére belátták, hogy mozgalmuk kifulladásban van (a társadalom belefáradt a harcba) és a nemzetközi helyzet változása sem érinti kedvezően mozgalmukat, ezért igyekeztek új utakat keresni és új (amerikai) kapcsolataikat kihasználni. A katonailag sikeres ellenállás után politikai téren is értek el sikereket, elsősorban az Egyesült Államok támogatásának köszönhetően, ugyanakkor mindez kevés volt végső céljuk eléréséhez.

Egy egyesült, szocialista (nem a szó marxista értelmében) Írország létrejöttét nem engedhette meg sem Nagy-Britannia, sem az Egyesült Államok, még a hidegháború lezárulta után sem. Az 1980-as évek végére azonban a britek is belátták, hogy a konfliktus Európa egyik legfontosabb kérdése, és korábbi merev, elutasító álláspontjukat feladva politikai megoldást kerestek. A brit szemléletváltást a súlyos emberi és anyagi áldozatok mellett reálpolitikai szempontok is indokolták; egyrészt a növekvő amerikai nyomás, másrészt pedig a hagyományos „divide et impera” elv; minden megállapodás, szerződés szakadást és belső viszályokat váltott ki az ellenállók között.

Az északír ellenállást tehát részben sikeresnek tekinthetjük: példátlanul hosszú ideig képesek voltak harcolni, mindössze néhány ezer fegyveressel, külső támogatókat szereztek, eközben kiépítették saját „árnyéktársadalmukat”, ugyanakkor célkitűzéseiket nem érhették el, részben külső, részben belső okok miatt (egységes ellenállás sosem alakult ki a britekkel szemben, az egymással rivalizáló csoportok szabályos gerilla-polgárháborút vívtak egymással).

Az északír konfliktus, noha jelenleg a helyzet békésnek tekinthető, nem oldódott meg: a több száz éves történelmi és vallási szembenállás ugyanúgy megmaradt a britek és az írek, valamint

az ír katolikusok és protestánsok között. Hogy megoldódik-e valaha a helyzet, esetleg újabb polgárháború tör ki, nem tudható. Egy azonban biztos: az évtizedekig tartó (bár alacsony intenzitású) harc vesztesei egyedül a területen lakó írek voltak.

FILM

PUSZTAI BEÁTA

**JÚLIA, AZ UTOLSÓ SZAMURÁJ:
JAPÁN HARCOS NEMESSÉGÉNEK REPREZENTÁCIÓJA
A KORTÁRS ANIMÉBEN**

„»A szamurájok országa« – rég elmúlt már az idő, mikor így nevezték hazánkat...” – szól a *Gintama* (2006–2010, 2011–2013) című rajzfilmsorozat prologusa. A szamurájos-fantasztikus anime-vígjáték a rá jellemző ironiával, elnéző mosollyal, ám annál érzékenyebben tapint a japán lélek sajgó sebére: az önkeresés örök kudarcára, a japán-lét megragadhatatlanságára. Az évszázadok során felhalmozódott, különféle (kiváltképp kínai, amerikai és európai) eredetű kulturális hatások kavalkádjában valóban hiábavalónak tűnhet a „tisztá” japán(os)ság esszenciáját keresni – s talán éppen ez a kevert, belső ellentmondásoktól sem mentes, a japán nép kollektív tudatát szinte szétfeszítő létállapot a japánság magva: Joseph J. Tobin szavaival élve, „A japánok zsenialitása nem a feltalálásban, hanem az adaptálásban” – vagyis a hatások integrálásában – „rejlik...”.¹ Millie R. Creighton rámutat, hogy „A japán (*va*) és a nyugati (*jó*) szembeállítás régtől fogva alapvető fontosságú a japán „én” („self”) megkonstruálásának folyamatában. A japán identitás meghatározása jelentős részben ellentételezéseken alapul.”² A japánok hajlamosak saját énjüket, így a „japán(os)ság” fogalmát, kritériumait (ennek tudománya a *nihondzsín-ron*, azaz a „japánember-elmélet”) a kulturális „felsőbbrendűséggel” felruházott, domináns „Másik”, a történelmi

¹ Joseph J. TOBIN: *Introduction: Domesticating the West*. In: Joseph J. Tobin (szerk.): *Re-Made in Japan: Everyday Life and Consumer Taste in a Changing Society*. Yale University Press, New Haven, 1992. 3.

² Millie R. CREIGHTON: *The Depāto*. In: TOBIN 1992. 55.

időkben Kína,³ a jelenkorban pedig a „Nyugat” szemén, illetve azon keresztül meghatározni, hogy mit gondolnak ők maguk a Nyugatról és a Nyugat tekintetéről; azt vizsgálva, miben különböznek a Nyugattól – legyen az a *busidó*, a szamuráj-erkölcs (Ruth Benedict: *Krizantém és kard*, 1946), a teaceremónia (Okakura Kakuzó: *Teáskönyv*, 1904) vagy akár a rizstermesztés (Emiko Ohnuki-Tierney: *Rice as Self*, 1993). Ez a szemléletmód egy sajátos tudatállapotot szül, amelyben állandó „harcot vív egymással modernizáció és nosztalgia”,⁴ s e fúzió éppúgy hathat megtermékenyítően mindkét összetevőjére, ahogyan szét is rombolhatja azokat – ezt a permanens identitásválságot nevezi Dani Cavallaro „kulturális skizofréniának” (*cultural schizoidism*).⁵ A hasonlat érzékletes, hiszen itt a nemzeti öntudatnak egy bizonyos értelemben „kóros” állapotáról van szó, amennyiben a külső hatások interiorizálásával a belső értékrend elbizonytalanodik, a nyugatiasodás és a hagyományőrzés/-képzés dialektikájában „a Nyugat domesztikálására” irányuló törekvések maguk után vonják a tradíciók, a japán-lét „ön-egzotizációját”; vagyis az idegen megszelídítésével párhuzamosan az ismerős idegenné válik.⁶ Ez a kettős elidegenítés a szamuráj-rajzfilmekben (pl. *Gintama*; *Ruróni Kensin*, 1996–1998; *Hakuóki Sinszengumi kitan*, 2010, 2012) egyrészt a nyugatias külsőt öltő szamuráj-figurákban mint az elfogadás (vagy csupán a belenyugvás, mint a *Ruróni* Szaitója esetében), a haladás hírnökeiben, másrészt a hagyományos japán harcos emberfeletti erővel való felruházásában (előbbieket mellett pl. *Szengoku baszara*, 2009–2010) tükröződik.

A szamuráj karaktere ennek az önkeresésnek egyszerre alanya és tárgya. A mai japán ember annak a Szató Kendzsi tanúsá-

³ Emiko OHNUKI-TIERNEY: *Rice as Self: Japanese Identities Through Time*, Princeton University Press, Princeton, 1993, 8. (kivonata, azonos címmel: *Education About Asia*, 2004 tél. 9.)

⁴ TOBIN 1992. 28.

⁵ Dani CAVALLARO: *Japanese Aesthetics and the Anime: The Influence of Tradition*, McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson, 2013. 11.

⁶ TOBIN 1992. 27–28.

ga szerint a nyugatiasodás háromlépcsős, a japánság „öngyűlöletéhez” vezető útjának a végpontján áll, amely folyamatot a Meidzsi-restauráció (1868–1912) indított el, majd a második világháborús nacionalista propaganda és a háborút követő Szövetséges megszállás (1945–1952) gerjesztett tovább, végül az 1990-es évek gazdasági-morális válsága (a buborék szétpukkanása, az Aum Sinrikjó szekta merénylete stb.) tetőzött be a szamuráj- és néplélekben.⁷ A szamuráj tehát nemcsak történeti (a közel hét évszázados *sóguni* uralom) és eszmei, eszmetörténeti („a” japánság mindenkori ideái, a *busidó* és a *jamato-damasí*, az ősi „japánlélek”) jelentősége révén válik napjaink japán emberének adekvát metaforájává, hanem a két korszak léthelyzetének és életérzésének hasonlósága teremti meg az analógiás gondolkodás alapját. Míg a Meidzsi-korszak a *buke*, a szamurájok osztályának eltűnését hozta, addig az ezredfordulóra már egyenesen a japánok *busidó*ba, a szamurájok erkölcsébe vetett hite – amelyet a Meidzsi-kormány sem tudott kigyomlálni a közemberekből (ezért inkább felhasználta), akik azt a harcos nemesség hanyatlásával párhuzamosan magukévá tették – kérdőjeleződött meg: Japán a kardviseelés 1876-os betiltásától (*haitórei*) a mai napig „a *rónin*ok, a gázdátlan szamurájok országa”. E kulturális feszültség levezetésének, vagy legalábbis a legfrissebb, a nemzeti gyökerek és hagyományok megtagadásához vezető trauma feldolgozási kísérletének egyik lehetséges terepe a tömegkultúra. Ily módon a szamurájhősöket szerepeltető, „kiútkereső” animék XX. század végi feltűnését és 2000-es évekbeli elszaporodását tekinthetjük a probléma felerősödése egyik szimptomájának – s egyúttal a gyógyír kutatásának. Az ilyen típusú rajzfilmek jórészt *rónin*- vagy szamurájhősöket léptetnek fel, egy fiktív Meidzsi-korszakban (vagy közvetlenül előtte) játszódnak, s azon gondolkodnak, mit tehetett, és mit tehetett *volna* a szamuráj – mint a japán lelkület megtestesülése – egy hasonló krízishelyzetben.

⁷ SZATÓ Kendzsi: „More animated than Life”, *Kyoto Journal* 41. 1999.

A már említett *Gintama* – komikus-ironikus hangneme és laza cselekményszövése ellenére – a történelmi analógia (egyszersmind paródiájának) gyönyörű példája: mind a fikciós Edo miliője, mind a karakterek a japán(os) és a nyugati(as) kettősségének elvén szerveződnek. A japán faházak sorai a város közepén egy felhőkarcoló-komplexumban futnak össze (ennek stratégiai ellenpontja a dombon magasodó *sóguni* kastély), amelynek középpontjában a földönkívüliek által épített űrhajóállomás, a Terminál tör az ég felé – ami tökéletesen megfelel a *vakon-jószai* („japán lélek, nyugati vívmányok”), a nyugati technológia és a japán tudat összehangolása ideológiájának. A nyugati típusú modernizáció az anakronisztikus motívumok használatában is megjelenik (pl. televízió, autó, motor), míg annak japán – és nem utolsósorban jellegzetesen animés – átlelkesítése a gépek futurisztikus továbbfejlesztésében (pl. repülő autó, emberszabású robot) érhető tetten. Az anakronizmus emellett gesztusértékű az alkotók részéről, amennyiben megnyitja a diegézisen kívüli jelenhez, a néző világához vezető utat, közvetlenebb kapcsolatot teremtve közönsségével, ezáltal is rájátszva a két univerzum közötti párhuzamokra (pl. motort idéző, kipufogócsövekkel felszerszámozott lovak a *Szengoku baszarában*). A cselekményvilág nemcsak a valós jelenhez, hanem a történelmi múlthoz is kötődik azáltal, hogy valós történelmi tényeket és személyeket (és karikatúráikat) is magába épít: a főhős, Szakata Gintoki azért visel oldalán fakardot, mert a *haitórei* rendelet értelmében csak a rendfenntartó erőknek áll jogukban kardot hordani – ezen a ponton a nosztalgia „felülírja” az objektív történelmet, mivel „összezsúszik” két korszak, hiszen a *sógun* és a *Sinszengumi* hatalma még a Tokugava-kor végét idézi, s így paradox módon vannak olyan szamurájok, akiknek megadatik, hogy legalább egyik kardjuk megtartásával szamurájként élhessenek tovább (figyelemre méltó, hogy még a harcosból rég a fogyasztói társadalom közemberévé puhult Gintoki is szükségét érzi annak, hogy egykori pengéjének „képmását”, helyettesítőjét magánál tartsa – ahogyan a mai japánság is a szamuráj-erkölcs „utódját”, pótlékát keresi lelkében). A külföldiek ábrázolásmódját

idegen mivoltuk nyomatékosítása (földönkívüliekként első pillantásra is kirínak a tömegből) mellett a kulturális kölcsönzés kétirányú természetének hangsúlyozása jellemzi: megjelenik a japánokat „majmoló” külföldi turista. Mint a *bakufu* védelmezőinek, a Sinszengumi tagjainak nyugatias külseje is sugallja, a szamuráj számára az egyetlen járható út az elfogadás, a változásokhoz való alkalmazkodás; ami Gintoki megjelenésében (*kimonót* és testhez álló inget, nadrágot visel), eszközhasználatában (*katanát* mintázó fakardot forgat, motoron jár, tévét néz, és *mangát* olvas) és élet-szemléletében is leképeződik: az idegenek ellen vívott harc (*dzsói*) kifulladás, a szamuráj feladata már se nem hűbérura, se nem a császár vagy hazája szolgálata, hanem az, hogy a múlt dicsőségét emlékeiben megőrizze, s annak erőnyeire építve a jövőbe tekintsen, és csupán a közvetlen környezetében élőkért vállaljon felelősséget – mondhatni, a szamuráj individualizálódását láthatjuk, ami megint csak közelebb hozza napjaink japán emberéhez.

Oizaki Fumitosi 2007-es *Romeo x Juliet* című rajzfilmsorozata ezzel szemben a szamuráj-animének egy elvontabb értelmezését kínálja azáltal, hogy William Shakespeare tragédiáját egy jellegzetesen japán történelmi allegóriává lényegíti át.⁸ Az analógiás olvasat a néző elidegenítése révén nyer érvényt, amit a cselekményvilág fantasztikus színezete (Neo Verona egy levegőben úszó sziget, amelyet az Escalus óriásfa táplál, az arisztokrácia pegazusok hátán röpköd stb.), egzotizációja (a város szerkezete, szűk csatornáival és hidacskáival és a kosztümök mind-mind a reneszánsz Velence atmoszféráját idézik) és fiktív, bizonytalan tér-idő-viszonyai teremtenek meg. A japán nézőt így nem érinti kényelmetlenül a tépődő szamurájokkal – akik első pillantásra nem is tűnnek szamurájoknak – való azonosulás, hanem „biztonságos távoból” szemlélheti mind a történeti, mind a kortárs társadalmi-vallási-morális kritikákat. A Japán és Neo Verona közti

⁸ A rajzfilm tökéletesen leképezi a fentebb említett Japán-Nyugat dichotómiát; a shakespeare-i eredetihez való kapcsolódásról bővebben: PUSZTAI Beáta: *Távol, és mégis közel – Az interkulturális adaptáció problémája a Romeo x Juliet (2007) című japán rajzfilmsorozatban. Filmszem*, 2012/4. 36–50.

történelmi párhuzamot a következő négy aspektusból vizsgálhatjuk: 1.) a rajzfilm cselekményének ideje és helyszíne, 2.) a rajzfilm egyes, virtuálisan szamurájokként tételezhető karakterei, 3.) a rajzfilmben felvázolt három hatalmi-társadalmi berendezkedés, valamint 4.) a rajzfilm által tematizált „haladás vagy maradás” dilemma alapján.

Oizaki „retro-futurisztikus Neo Veronája”⁹ egy krízis, egy változás pillanatában játszódik, egy elképzelt, távoli múltban. Az égen lebegő szigetre lakói a *szekai* szóval egyenesen mint „világ-mindenségre” utalnak, nem tudván (és rá sem kérdezvén), léteznek-e még a felhők között más kontinensek. Ugyanilyen tudatlanságban élhetett az egyszerű ember, s nőhetett fel több nemzedék a Tokugava-sógunátus *szakoku*, vagyis „zárt ország” politikájának közel kétszáz éve alatt (1633–1853). Az animében a változást nem egy külső erő, hanem az emberek bűneit magára vevő Escalus óriásfa elsovadása indítja el, egyrészt azt állítva ezzel, hogy az ország megnyitása (*kaikoku*) elkerülhetetlen volt, előbb-utóbb Perry admirális hajói nélkül is bekövetkezett volna, hiszen egy sziget természetes állapotában a tengeren lebeg, társai között – ahogy a rajzfilm zárlatában is a sziget vízre szállásával áll helyre a világrend, s kezdődik meg egy új éra, amit a Meidzsi-restauráció és a Japán előtt álló harmadik évezred metaforájaként egyaránt felfoghatunk.¹⁰ Másrészt azt üzeni ezzel kortárs nézőinek az anime, hogy a válság okát is, megoldását is magukban kell keresniük. Összefoglalva, a lebegő Neo Veronát a „zárt or-

⁹ Dani CAVALLARO: *Romance Meets Revolution*. In: Cavallaro Dani: *Anime and the Art of Adaptation: Eight Famous Works from Page to Screen*, McFarland & Company, Inc., Publishers, Jefferson, 2010. 108.

¹⁰ Elkerülhetetlen, ha nem egyenesen „megváltás” – gondoljunk csak az elbeszélésben Júlia és Jézus Krisztus alakja között tételezett, következetesen végigvezetett bibliai párhuzamra: a hősnőt üldöző hatalom összegyűjt minden Júliával egykorú lányt; miután Júlia megtudja, hogy fel kell áldoznia magát az „emberiségért”, kivonul a közösségből (hogy elhatározását megérlelje, megerősítse); az utolsó epizódban Ophelia markába került, a levegőben karját (és szárnyait/leveleit) kitaró, ájult Júlia vizuálisan is a megfeszített Krisztust mintázza; végül önként vállalja a halált, népe megmentéséért.

szág”, a széthulló, végső, elkeseredett küzdelmét vívó égi szigetet a *bakumacu* (a sóguni kormányzás utóvédharca), a vízre hulló, új, virágzó Neo Veronát pedig a korai, reményekkel teli Meidzsi-korszak/XXI. század megfelelőjeként értelmezhetjük.

A *Romeo x Juliet*ben „metaforikus szamurájnak” tekinthetjük (a felszínen) azt a figurát, aki kardot, kiváltképp *katanát*, egyélű japán kardot forgat – ezáltal birtokolja a harcos osztály jelképét, amely egy spirituálisabb szemlélet szerint a szamuráj „lelkének” egy darabja (*tamasi*) – és/vagy (egy mélyebb, lelki síkon) azt, aki a *busidó* előírásai szerint cselekszik. *Katanát* Tybalt és a hősöket a tisztáson megtámadó útonállók viselnek, ami jelzi, a *katana* itt nem annak a múltnak darabja, amely fölött a szerző nosztalgiát érez, hanem amelyet mint idejét múlt, maradi életstratégiát, elítél. „A” japán kard azon szamurájok jelölője, akiket felemésztt a múlt, ezért nem tudják kezükbe venni saját sorsukat (noha Júlia hatására Tybalt némileg fejlődik a történet során). A szamurájok erkölcsi kódexe megköveteli a harcostól, hogy ura felé feltétlen hűséget és odaadást tanúsítson, akár saját élete árán is megvédje, vagy halálát tisztességgel megbosszulja – a hűség és a csoportos bosszúállás motívumai, amelyek Conradot, az agg Capulet-csatlóst, és a köréje gyűlő Capulet-párti zendülőket motiválják,¹¹ megidézik A *negyvenhét hűséges rónin* legendává színeződött történetét. Az útonállókkal ellentétben, a Capulet-róninokat az anime nem ítéli el, hanem pozitív példaként állítja őket szembe a gazdájukat vesztett, kallódó szamurájokkal. Mindazonáltal Conrad, az utolsó igazi szamuráj tragédiája éppen abban rejlik, hogy egy olyan korban akar szamurájként gondolkodni és cselekedni (és kényszerítene erre Júliát is), ahol (már) nincsen szükség szamurájokra. Bosszújának beteljesítését ura örökösétől, Júliától várná, ő azonban felismeri, hogy a személyes bosszúk (*adaucsi*) kora már véget

¹¹ Bár a szamurájok emblematisztikus fegyvere a kard, a *busi* más fegyvereket, többek között íjat is használtak; ily módon Francisco, Júlia másikt védelmezője is metaforikus szamurájnak tekinthető. A szamuráj fegyverhasználatáról bővebben: Catharina BLOMBERG: *Szamurájok. Japán harcos nemességének történelmi és vallási háttere*. Szenzár Kiadó, Budapest, 2004.

ért, s az össznépi forradalmat (*kakumei*) szít a zsarnok megdöntésére.

A Kelet-Nyugat, hagyomány-haladás, és az (egy idealizált múlt–(illúzióvesztett) jelen dichotómiák és a cavallaro-i „kulturális skizofrénia” jelensége Júlia „hasadt személyiségében” – amely személyiségrétegek vizuálisan is jól elkülönülnek egymástól – képeződnek le a legárnyaltabban. „Júlia” az örök nő ideája, egy vágyott, ám csak a kedvessel töltött rövid, boldog időszakokban valósulhat meg, valamint halálában válhat Júlia végleg „Júliává”. Három további, valóságos „alteregója” viszont egytől-egyig maszkulin jellegű: Odin, a szeleburdi ifjú arra a célra találtatott ki, hogy elfedje a Júliára veszélyt jelentő másik ént, a Capulet-lányt („Capulet no muszume”), a bosszúálló trónkövetelőt – Júlia szamuráj-énjét, és amely elfojtó, a lelket szinte szétfeszítő tudatállapotból (Odin szerepéből) a kitörés Akai Kazében (nevének jelentése: „vörös/bíbor szél”), a bajbajutott hölgyeket mentő álarcos hősben ölt testet. Odin egyfajta „mediátor”, aki krízishelyzetben, amikor a személyiségek közti egyensúly meginog (pl. Akai Kaze „halálakor”, amikor egy hű barát, a beszélő nevű Lancelot feláldozza magát Akai Kaze-Júlia helyett [5. rész]), közvetít az alteregók között, így Júlia „valódi” identitásának keresésében segít, míg ő maga egy kényelmetlen, hosszú távon tarthatatlan köztes lelkiállapotot jelöl – napjaink japán emberének lelkiállapotát. A valódi konfliktus a Capulet-sarj és Akai Kaze között bontakozik ki. A Capulet-lány én – ellentétben Odinnal és Akai Kazével – születésétől fogva Júlia része, akit Conrad szamurájmódra nevelt; a négy én-réteg közül egyedül neki van családneve, sőt mint szamuráj, egyenesen családneve által definiálódik – az új korszak azonban kiveti magából a vértől, bosszútól és haláltól szennyes szamurájt, ezért Júliának alternatív megoldást kell találnia: a Capulet-lány helyét Akai Kaze foglalja el, akinek se érdekei, se múltja, se családneve, nem köti származása, nem tartozik egy klánnak sem hűséggel, mi több, az *ie*-rendszeren („háztartás”, a szolganépre is kiterjesztett nagycsalád), a hagyományos japán társadalmi hierarchia egészen kívül, annak fölötté áll. Jóllehet a

Capulet-lány és Akai Kaze mint a múltban gyökerező, visszahúzó, regresszív és a jövőbe tekintő, haladó, progresszív erők feszülnek egymásnak, a különféle személyiségrétegek között tételvezhető egyfajta kontinuitás (lásd az átváltozást a sorozat főcímében), amennyiben a belső ellentmondások ellenére egyik alteregó sem létezhet a másik nélkül – ahogy a japán lélekben is egy-szerre van jelen a két ellentétes húzóerő.

A rajzfilm az *iéről*, a szamuráj-társadalom gazdasági-szociális-vallási alapegységéről, annak helyes működéséről is elmélkedik a benne megjelenő négy hierarchikus hatalmi struktúrán keresztül: 1.) Capulet igazságos kormányzása egy nosztalgikus múltat, az *ie* ideális, már-már idealizált képét festi – egy aranykorét, legyen az akár a császárok ősi uralma (gondoljunk a Capulet-család kapcsolatára az Escalusszal, a transzcendenssel, ami a császári család isteni leszármazása mitológiájával hozható párhuzamba), akár a *bakufuk* kora (Júlia atyja Conrad, a szamuráj hűbérura). 2.) A jelenre Montague vergődő önkényuralma, az *ie* torzképe nyomja rá bélyegét – alapja, az *ie* félreértelmezése hasonlatos a világháborúk idejének nacionalista ideológiájához, miszerint az egész japán nép egy fiktív, nagy *iét* alkot, amelynek feje a császár maga, vagyis a császár iránti hűség mindenek előtt való (ezt a hasonlatot maga Montague, a zsarnok fejt ki a 6. részben). 3–4.) A jövő két alternatíváját adja Júlia és Rómeó útja: előbbi Francisco, Júlia egyik védelmezőjének kormányzását, egy második aranykor eljövételét hozza, amelynek letéteményesei az egykori *buke* (Francisco és tanácsadója, Conrad és halálában Júlia) tagjai, immáron díszes ruhát öltve, ám lelkükben megőrizve a szamuráj értékeit – a modernizáció, a változások máig csupán vágyott konszolidációja kezdődik meg, amelynek sorsáról már nem szól, s nem is szólhat a fáma. Júlia és Rómeó ugyanabban az epizódban (19.) fogalmazzák meg saját „programjukat” a megújulásra: Júlia szerint tehát az országot, a japánságot csakis a szamurájok erkölcsi szilárdságának (bár ennek birtokosai már nem – és nem is lehetnek – ténylegesen szamurájok) a haladó szellemiséggel való ötvözése révén lehet újjáépíteni; ugyanakkor Rómeó

rabtársaival Neo Verona peremterületein, a civilizáción, a korrumpálódott *ién* kívül alapított földművelő közössége képében megjelenik a tradíciókra építve történő fontolva haladás alternatívája, a teljes revízió, a tiszta, ősi japán gyökerekhez való visszatérés. A *Romeo x Juliet* ezáltal megidéz egy másik, szintén az elmúlt másfél évtizedben népszerűvé vált (noha a szamuráj-animéknél jelentősen kisebb) tematikus anime-csoportot, amely a vidékre való visszatérés vágyát, és ott a nemzeti-közösségi-privát múlttal – és gyakorta a földöntúlival – történő találkozást tematizálja (pl. *Omoide poroporo*, 1991; *Mijori no mori*, 2007; *Kappa no Kú to nacujaszumi*, 2007; *Summer Wars*, 2009; *Karigurasi no Arietty*, 2010; *Momo e no tegami*, 2011; *Ókami kodomo: Ame to Juki*, 2012).

Az eddigieket összegezve elmondhatjuk, hogy a kortárs népszerű japán rajzfilmben megfigyelhető egy tendencia, miszerint a szerzők a szamuráj vagy a szamuráj-erkölcsöt (*busidó*), valamint a japán lelkületet (*jamato-damasí*) birtokló karakter vívódásain keresztül napjaink japán emberének, a mai Japánnak a világban elfoglalt, elfoglalandó helyéről értekeznek. Az analógiás gondolkodás alapját a globalizálódó világban helyét kereső ember bizonytalan életérzésének és a szamuráj öntudatában a közel hét évszázados *sóguni* kormányzás (Minamoto no Joritomo, 1192–1867, Tokugava Josinobu) megszűnése és a nyugatbarát Meidzsi-politika okozta törés egymásra rímeltetése adja.

BOROS GÁBOR

**„EGY FORRADALMI ÉRME KÉT OLDALA”
IFJ. MARTIN LUTHER KING ÉS MALCOLM X**

Az 1950-es évekbeli Egyesült Államokban az afrikai-amerikai közösség jelentős társadalmi és gazdasági problémákkal küzdött. Ezek közé tartoztak az északi iparvárosok egyre szaporodó nyomornegyedeinek rossz lakáskörülményei, a körükben tapasztalható alacsony foglalkoztatottság, az átlagnál alacsonyabb bérezés és a fekete férfiak felülreprezentáltsága a büntetés végrehajtásban. Az amerikai polgárháborút követő radikális rekonstrukció kudarca nyomán az 1880-as években a déli államokban megszülettek az úgynevezett „Jim Crow-törvények”. Ezek a városi, vagy állami rendelkezések alapvetően diszkriminatívak voltak az afroamerikaiakkal szemben, lehetőséget biztosítottak az egykori rabszolgatartó elit számára, hogy sikerrel folytassa a feketék elnyomását és elzárja előlük a hosszú távú fejlődés lehetőségét. Alkalmazásuk lényegében a faji alapú szegregáció társadalmi gyakorlatát jelentette, amely alapvetően sértette az afrikai-amerikaiak alapvető polgárjogait és emberségét.¹

Ezen rendelkezések értelmében nem vehettek igénybe bizonyos szolgáltatásokat (az egyes üzletek, éttermek és egyéb vendéglátó egységek leggyakrabban a *white only* kifejezéssel jelezték bejáratukon, hogy kizárólag fehér fogyasztókat hajlandók kiszolgálni), kötelezték őket, hogy elkülönített helyeken utazzanak a vasúton, a helyi- és helyközi buszjáratokon, gyermekeik külön iskolába járjanak, sőt a templomokban is elkülönített padosorokban foglaljanak helyet. Maga a kifejezés egy 1830-as években országos sikert elért táncos-komikus produkciójának refrénjéből származik. Thomas Dartmouth Rice fehér színész feketére masz-

¹ Robert C. SMITH: *Encyclopedia of African American Politics*. Facts On File, Inc., New York, 2003. 189.

kírozva – úgynevezett *black face*-t viselve – adta elő egy táncoló fekete rabszolgát karikírozó előadását. A Dartmouth által énekelt refrén egyik sora így hangzott: „Jump Jim Crow!” („Ugorj Varjú Jim!”) A színész előadásának sikerét és a hozzá kapcsolódó negatív attitűdöt jól jelzi, hogy 1838-ban Massachusetts államban már „Jim Crow car”-nak („Varjú Jim kocsí”) nevezték a vasúti közlekedésben használt mocskos, huzatos, rendezetlen vagonokat, ahová a részeg, a legszegényebb fehér és az afroamerikai utasok szállhattak.² 1955. december 1-én az Alabama állambeli Montgomeryben a „Jim Crow-törvények” közé sorolható rendelkezés miatt került sor egy „sorsdöntő letartóztatásra”, amelynek keretében a köztisztelőben álló afrikai-amerikai varrónőt, Rosa Parksot két rendőr vette őrizetbe. Parks asszony nem volt hajlandó átadni helyét a felszálló fehér utasoknak a helyi buszközlekedésben résztvevő 2857. számú járaton, a sofőr James F. Blake többszöri felszólítására sem. A szegregációs törvények megsértésében néhány nappal később bűnösnek találták, tíz dollár bírság, valamint négy dollár perköltség megfizetésére kötelezték.³ Tette és annak következményei a 381 napon át tartó, sikerrel záruló, a helyi buszközlekedésben a faji alapú szegregáció felszámolásához vezető Montgomery buszbojkott kiváltó okaivá váltak, városát pedig az afrikai-amerikai polgárjogi mozgalom bölcsőjévé avatták.

Az afroamerikaiak 1955-ben útjára induló polgárjogi mozgalma nem csupán saját közösségük életét alakította át gyökeresen, hanem az Egyesült Államok 20. századi történelmében is kitörölhetetlen nyomokat hagyott. A mozgalom vezető személyisége Ifj. Martin Luther King (1929-1968) volt. Fáradhatatlan aktivista, kitűnő szónok, tevékenységéért Nobel-békedíjjal kitüntetett baptista lelkész. A Montgomeryi Jobbító Célú Társaság, majd a Southern Christian Leadership Conference (Déli Keresztény Vezetők

² Leslie M. ALEXANDER, Walter C. RUCKER (szerk.): *Encyclopedia of African American History*. ABC-Clío, Santa Barbara, 2010. 829.

³ Uo. 956.

Konferenciája – SCLC) vezetőjeként az erőszakmentes ellenállást (*nonviolent protest*) tette meg a mozgalom ideológiai alapjává. Ideológiája három forrásból táplálkozott: Még főiskolai tanulmányai alatt az atlantai Morehouse College diájaként ismerkedett meg Henry David Thoreau, *A polgári engedetlenség iránti kötelességről* című munkájával.⁴ Faji kérdésekben korábban radikálisabb elképzeléseket vallott, de végül Gandhi politikájának alapos tanulmányozása meggyőzte az erőszakmentesség működőképességéről, lenyűgözte mily mértékű politikai hatalom szerezhető általa.⁵ Harmadik sarokpontját az általa képviselt erőszakmentes filozófiának Reinhold Niebuhr pacifizmuskritikája képezte. Híveit nem csupán a fizikai, de a lelki erőszaktól való tartózkodásra is felszólította, önmaga helyes példával előljáró vezetőként az ott-hona ellen első ízben 1956-ban elkövetett merényletet követően eladta a tulajdonában lévő egyetlen lőfegyvert is.⁶ Mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a montgomery-i integrált buszközlekedés bevezetéséig csupán hetek vannak hátra, az erőszakmentesség gyakorlati felhasználását oktató kurzusokat indított, amelynek keretében elsősorban közép- és főiskolai diákok részvételével játszottak el egy szegregáció mentes busz utat. Évekkel később tevékenységük elsődleges eredményét abban látta, hogy a bojkott sikere nemcsak a polgárjogi mozgalom elindításához járult hozzá, hanem az erőszakmentes ellenállás működőképességének bizonyítékát is jelentette. Ezen túl gyűlölködés nélkül szüntette meg a feketék passzivitását, az elmúlt évek változási folyamataiban pedig kiegészítette, és nem helyettesítette a törvényes út felhasználását.⁷

Malcolm Little (1925-1965) vagy, ahogy kisstílu bűnözői karrierje során nevezte magát „Detroit Red”, vagy, ahogy néhány évvel később a börtönben fennhangon hangoztatott ateizmus miatt rabtársai hívták „Sátán”. Országos ismertségre már a

⁴ Martin Luther KING: *Nem hallgathattam*. Gondolat, Budapest, 1973. 69.

⁵ Roger BURNS: *Martin Luther King, Jr. A biography*. Greenwood Press, Westport, 2006. 19.

⁶ KING 1973. 111.

⁷ Uo. 157.

Nation of Islam fekete nacionalista szekta szónokaként Malcolm X néven tesz szert. 1965. február 21-én bekövetkezett meggyilkolásakor, mekkai zarándokútját követően már az El-Hajj Malik El-Shabazz nevet viseli, ekkor a Newsweek így írt róla: „egy nép-ámító, aki lelkesítette a szegény feketéket és megrémítette a fehéreket”.⁸ Politikai gondolatainak sokszínűségét, azok továbbélését a hatvanas évek második felének és hetvenes évek afrikai-amerikai radikalizmusában figyelembe véve kétségkívül a legnagyobb hatású fekete nacionalista politikus az Egyesült Államok történetében. Határozott kritikát fogalmazott meg a polgárjogi mozgalom erőszakmentességével szemben.⁹ Úgy vélte az afroamerikai közösség problémáit kizárólag erőszakmentes eszközökkel nem lehet megoldani. Az Ifj. Martin Luther King vezetete törekvés így eredeti céljaival ellentétben éppen a fekete közösséget érintő problémákat állandósítja. A Nation of Islam szónvivői székéből szókimondó kritikát fogalmazott meg a polgárjogi mozgalomhoz kapcsolódó liberális fehér támogatással és az 1963. augusztus 28-án megtartott washingtoni menettel kapcsolatban egyaránt. Politikai elképzeléseinek összességét legegyszerűbben – utalva egyik leghíresebb frázisára – a „minden lehetséges eszközzel” (*any means necessary*) filozófiájának nevezhetjük. Mozgalmának céljait a következő képen foglalta össze: „küzdjön a közös ellenség ellen, ... küzdjön bárki is kerüljön az útjába, hogy elhozza a teljes szabadságot az afrikai-származású embereknek a nyugati féltéken és elsőként itt az Egyesült Államokban és szabadságot hozzon ezeknek az embereknek minden lehetséges eszközzel.”¹⁰

Személyében eszményképévé és archetipusává vált a fekete radikalizmus következő generációinak, politikai gondolatait pedig a hatvanas évek közepén kibontakozó Black Power (Fekete

⁸ William L. Van DEBURG: *New Day In Babylon. The Black Power Movement and American Culture, 1965-1975*. The University Of Chicago Press, Chicago, 1992. 1.

⁹ Eugene Victor WOLFENSTEIN: *The Victims of Democracy. Malcolm X and the Black Revolution*. The Guilford Press, New York, 1993. 5.

¹⁰ George BREITMAN (szerk.): *By Any Means Necessary: Speeches, Interviews and a Letter by Malcolm X*. Pathfinder, New York, 1970. 37.

Hatalom) éra szervezetei tették magukévá. (Malcolm X meggyilkolása óriási lökést adott a fekete nacionalista szervezetek fejlődésének, sőt több korábban mérsékelt politikai aktivistát is a radikalizmus irányába fordított, köztük a fekete kulturális nacionalizmus egyik legmarkánsabb képviselőjét LeRoi Jones-t is.) Maga a Black Power kifejezés Richard Wright költeményének címéből származik, de politikai agitációra első alkalommal Stokely Carmichael, a Students Nonviolent Coordinating Committee (Diákok Erőszakmentes Koordináló Bizottsága - SNCC) vezetője használta először 1966-ban az Alabama állambeli Greenwoodban megtartott polgárjogi tiltakozáson.¹¹ Ifj. Martin Luther King saját szervezetének élén szintén részt vett ezen az eseményen, és azonnal kérte a fogalom alkalmazásának elhagyását. A közös tiltakozás idejére tudta azonban csak a kifejezés terjedését megállítani, a megszülető Black Power mozgalommal szemben már csak kritikával élhetett. „Kevés olyan eszme van a világon, ami ennyire távol esne a valóságtól. A néger számára az elszigetelődésben nincs megváltás.” – írja, a Fekete Hatalom integráció ellenességére válaszul.¹² A mozgalomban résztvevő szervezetek, bár sok esetben rendkívül eltérő politikai koncepciót képviseltek, mind valamiféle afrikai-amerikai autonómia elérésére törekedtek. Ifj. Martin Luther King határozott kritikáját a Black Power mozgalommal kapcsolatosan egyértelműen felfoghatjuk a Malcolm X-i elvek kritikájaként. A fekete nacionalista politikus sok esetben dühös, előítéletektől túlfűtött beszédeiről – amelyek jelentős média érdeklődést vontak maguk után – kijelentette: „nyomorúságot hoznak a négerekre”.

A két ideológus közt számos kapcsolatfelvételi kísérlet létezett. Malcolm X 1957-től kezdve szólította meg sajtónyilatkozataiban, írásaiban Ifj. Martin Luther Kinget, az 1960-as évek első felétől kezdve pedig több tömegrendezvényre szóló invitálást is küldött irodájába. (Ezek közül a legismertebb az 1963. augusztus

¹¹ KING 1973. 247.

¹² KING 1973. 253.

5-én keltezett meghívó, amelyet a Nation of Islam hetes számú mecsetéből adott fel, és egy a szervezet által New Yorkban megtartandó demonstrációra invitálja Dr. Kinget, követőivel együtt. A meghívás jelentőségét csökkenti, hogy számos afrikai-amerikai szervezet vezetője kapott hasonlót a fekete muzulmánok ezen rendezvényére.) King tiszteletes azonban sohasem reagált személyesen ezekre a megnyilvánulásokra, meghívásokra. A Malcolm X-szel való kommunikációt munkatársára, a montgomery-i buszbojkott óta alkalmazott Maude Balloura hagyta. A két aktívista egyetlen találkozására 1964. március 26-án került sor Washingtonban, ahová mindketten a polgárjogi törvény capitoliumi vitájára érkeztek. A két sajtótájékoztató közt, a folyosón bekövetkezett véletlen találkozás csupán néhány percig tartott, érdemi kérdéseket érintő, jelentős diskurzusra nem nyújtott lehetőséget, ugyanakkor szimbolikus jelentőséggel bírt. Nem csupán a 20. század második felének legnagyobb hatású afrikai-amerikai ideológusainak találkozója volt ez, két ellenállási tradícióé is egyben.¹³ A Malcolm X halálát megelőző hónapokban egyfajta közlelés volt megfigyelhető kettejük közt. „Belehelyezem magam a polgárjogi küzdelem szívébe és mostantól ott is leszek.” – mondta a fekete nacionalizmus emblematikus alakja, mielőtt Washingtonba utazott 1964 tavaszán. Az önéletrajzát - amely később afrikai-amerikai politikai aktivisták generációit inspirálta - könyvé szerkesztő Alex Haley pedig arról számolt be, hogy Ifj. Martin Luther King érdeklődve hallgatta Malcolm X-ről, és kevésbé ismert viselt dolgairól szóló beszámolóját, mikor újságíróként interjút készített vele. Továbbá azt is kijelentette egy alkalommal szívesen találkozna vele. (Haley interjúja 1964. március 26. előtt készült.) A hetvenes években Gyökerek című dokumentum regényével világhírűvé váló író/újságíró Haley 1964-ben már szoros barátságot ápolt Malcolm X-szel, így hihetünk annak a politikus

¹³ James H. CONE: *Martin & Malcolm & America: A Dream or a Nightmare*. Orbis Books, Maryknoll, 1992. 3.

önéletrajzában tett kijelentésének, miszerint: „lényegében [Malcolm X] ha nem is túl határozottan, de csodálja Dr. Kinget”.¹⁴

1965. február 5-én Malcolm X felkereste egy személyes találkozó keretében Coretta Scott Kinget, Ifj. Martin Luther King feleségét az Alabama állambeli Selmában. King tiszteletes ezekben a napokban letartóztatás alatt állt. Feleségének emlékiratai szerint Malcolm X nem bonyolítani kívánta férje helyzetét a hatóságokkal, éppen azt megkönnyítendő érkezett a városba, ahol börtönbe került. Beszámol továbbá arról, hogy a politikus közeledni kíván az erőszakmentes mozgalomhoz, de jelenleg még nem kész az erőszak alkalmazását is helyeslő politika feladására.¹⁵ Hasonló közeledésről beszélt Ifj. Martin Luther King Malcolm X meggyilkolása utáni sajtónyilatkozataiban, az eseményt tragédiának nevezi, és így fogalmaz március 13-án megjelent cikkében: a merénylet elvett „a világtól egy nagyszerű vezetőt”.¹⁶ 1965. február 26-án özvegyének, Betty Shabazznak küldött telegramjában pedig arról ír, hogy nagy hatással volt rá az elhunyt aktivista, nagyszerű szónoknak tartotta, és hogy bár nem értettek egyet az afrikai-amerikai közösség problémáinak megoldási lehetőségeit illetően Malcolm X kitűnően látta azokat.

A kortárs afrikai-amerikai kultúrában számos olyan példát találunk, amely Ifj. Martin Luther King és Malcolm X egymáshoz való viszonyát vizsgálja, annak mibenlétét, természetét dolgozza fel, adott esetben kettejük ideológiájának hasonlóságait, vagy különbségeit mutatja be. Ezen alkotások közül kiemelkedik az 1989-ben készült *Do The Right Thing* (Szemet szemért) című játékfilm. A film író/rendezője a kortárs afrikai-amerikai filmművészet egyik legnagyobb hatású alkotója, a fekete közösség elsőszámú filmes reprezentánsa, Spike Lee. A televíziós-, dokumen-

¹⁴ MALCOLM X: *Önéletrajz*. (Alex Haley közreműködésével). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1969.

¹⁵ Coretta Scott KING: *My Life with Martin Luther King, Jr.* Holt, Rinehart & Winston, New York, 1969. 256.

¹⁶ Ifj. Martin Luther KING: *The Nightmare of Violence*. New York Amsterdam News, 1965. március 13.

tum- és játékfilmes sikereket egyaránt magáénak tudó Lee az afroamerikai társadalom sajátos problémáit, belső viszonyrendszerét, múltját és jelenét egyaránt bemutatta már munkáiban. Az általa feldolgozott témák közt megtaláljuk a fekete közösséget sújtó drogproblémákat, a csonka családok magas arányát, az AIDS terjedését ugyanúgy, mint egy fekete főiskola belső viszonyait, vagy a fekete sportolók helyzetének bemutatását. Faji kérdések tekintetében azonban a *Do The Right Thing* a rendező legösszetettebb műve. A film központi témáját egy pizzeria sajátos bojkottja kapcsán kirobbanó erőszak képezi, a faji alapú feszültség alapvetően olasz-amerikaiak és afrikai-amerikaiak közt indul ki. Rögtön a nyitó képsorok egyikén feltűnik Smiley alakja. A szellemi és testi fogyatékkal küzdő szereplő Ifj. Martin Luther King és Malcolm X barátságos kézszorításáról készült fotóval járja Brooklyn utcáit és próbálja meg két dollárért árusítani azokat. A két politikus alakja végig kíséri a filmet és mintegy keretezi is azt. Smiley karaktere nem szerepelt az eredeti forgatókönyvben. Az őt megformáló Richard Guenveur Smith saját ötlete alapján került be a filmbe.¹⁷ Az afrikai-amerikai filmgyártás egyik mérföldkövévé váló, világsikert elért alkotás egyik legnagyobb erénye Smith szerint az, hogy a korábban a nagyközönség előtt ismeretlen fotót, amely a két ideológus egymással szembeni kölcsönös tisztelőt mutatja ismertté tetté az Egyesült Államokban. A számos nyolcvanas évekbeli közszereplőt – Jesse Jackson, Louis Farrakhan – közéleti eseményt – Howard Beach incidens, a Tawana Brawley ügy, Michael Stewart meggyilkolása – bemutató és feldolgozó filmet az alábbi idézetekkel zárták az alkotók.

„Az erőszak, mint a faji igazságtétel eszköze célszerűtlen és erkölcstelen. Célszerűtlen, mert lefelé irányuló spirálként a totális pusztuláshoz vezet. A szemet-szemért törvénye szerint mindenki megvakul. Erkölcstelen, mert az ellenfél megalázására törekszik, nem pedig egyetértésének elnyerésére. A megsemmisítés a célja a

¹⁷ Spike LEE, Kaleem AFTAB: *Spike Lee: that's my story and I'm sticking to it / as told to Kaleem Aftab*. W.W. Norton & Company, New York. 2005. 83.

meggyőzés helyett. Az erőszak erkölcstelen, mert a gyűlöletből és nem a szeretetből táplálkozik. Elpusztítja a közösséget és lehetetlenné teszi az együttélést. A monológot teszi uralkodóvá a társadalomban a párbeszéd helyett. Az erőszak kudarcra ítéltetett. Keserúséget hagy a túlélőkben és kegyetlenséget a pusztítókban.” – olvasható Ifj. Martin Luther Kingtől, majd közvetlenül utána Malcolm X-től a következő sorok: „Én azt hiszem, sok jó ember él Amerikában, ahogyan sok rossz ember is. De úgy tűnik, a rosszak kezében van minden hatalom és azok a pozíciók, amelyekkel meg tudják akadályozni, hogy te és én hozzá jussunk ahhoz, amire szükségünk van. Ilyen körülmények között neked és nekem jogunkban áll véget vetni ennek a helyzetnek. Ez nem azt jelenti, hogy én támogatom az erőszakot, de ugyanakkor nem is ellenzem, amennyiben az önvédelem. Még csak nem is nevezem erőszaknak, ha az önvédelem, intelligenciának nevezem.” Visszaemlékezéseikben a filmkészítők nem adnak választ arra, hogy alkotóként hogyan viszonyulnak a fenti idézetekhez, mit gondolnak a két idézet egymáshoz való viszonyáról. Arról azonban beszámolnak, hogy a korabeli sajtó rögtön a franciaországi premier után faji alapú lázongásokat vizionált a filmszínházakban, és jelentősen eltúlozta Malcolm X gondolatainak gyújtó hangvételét.¹⁸

Az 1960-as években az Egyesült Államokbeli sajtó sajátos képet alakított ki Ifj. Martin Luther King és Malcolm X viszonyáról. Ebben a két politikus egymás tökéletes ellenpontjaiként értelmezhetők. Politikai ellenfelekként, akiknek ideológiai szöges ellentétben állnak egymással. Napjainkban az amerikai történettudományban sokkal inkább az a nézet kezd elterjedni, miszerint Martin Luther King és Malcolm X ideológiája számos ponton rokonítható egymással. Erre utal az a tény is, hogy a Yale Egyetem önálló kurzust szentelt a kérdés feltárásának. A két afrikai-amerikai aktivista kapcsolatát pedig a kutatás aktuális álláspontja szerint – elsősorban 1963-tól kezdve – legalább annyira jellemezte a másik

¹⁸ Spike LEE, Jason MATLOFF: *Do The Right Thing*. Ammo Books, Pasadena, 2010. 37.

kölcsönös tisztelete, munkájának, szónoki képességeinek elismerése, mint annak tudata, hogy a fekete közösség problémáira eltérő megoldási stratégiákat dolgoztak ki.

BERTA JÁNOS¹

DOKUMENTUMFILM ÉS POLITIKA
A MAGYAR DOKUMENTUMFILM POZÍCIÓJA, SZEREPE
A POLITIKAI MEZŐBEN A HETVENES ÉVEK ELEJÉN²

„A dokumentumfilm alapvetően politikus műfaj”³ – állítja Szemes Marianne filmrendező 1969-ben egy interjú során. Ebben a félmondatban összesűrűsödik az a filmkészítői hozzáállás, amely meghatározza a ’60-as, ’70-es évek fordulója után a magyar dokumentumfilm-készítést. „A politikusság ebben az értelemben nem kizárólag az aktuális politikai események tárgyalását, vagy a hatalmi elittel való direkt polémiaát jelenti elsősorban, hanem sokkal inkább a társadalmi problémák filmes megismeréséből, feltárásából és az ezekről való beszédből fakadó attitűdöt. Ez a hozzáállás jellemzi a ’70-es évek elején kibontakozó, a szociológia szemlélete és módszertana által inspirált filmkészítést. A társadalmi problémákra való rákérdezéssel, illetve a filmek nézőpontjának a mindennapokhoz, az egyedi esetekhez való igazításával hipotézisem szerint a dokumentumfilm tényleges politikai aspektussal telítődik.

Dolgozatomban két kérdésről kívánok elgondolkodni. Egyfelől a dokumentumfilm-készítés pozíciójának leírása és interpretálása mentén a filmkészítés politikai aspektusait kívánom körüljárni. Másfelől pedig az izgat, hogy a szociológiai nézőpont mentén készült dokumentumfilmek miként használják fel a minden-

¹ A tanulmány írásakor a szerző az OTKA K81120 sz. (Egyén és közösség változó terekben...) program résztvevőjeként kutatási támogatásban részesült.

² A kutatás a TÁMOP 4.2.4. A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

³ BERNÁTH László: *Betölti-e hivatását a mai dokumentumfilm? Filmkultúra*, 1969/5. 5-11. itt: 9.

napokat politikai véleményük megfogalmazására, és ennek milyen társadalomtörténeti hozadéka lehetnek.

A '70-es évek elejét meghatározó szociológiai filmkészítés alapvonása, hogy társadalomtudományos szemléletmód, elsősorban az akkorra újjáéledt szociológia keretei mentén képzelik el a filmkészítők az alkotások létrehozását. Programadó kiáltványukban, a *Szociológiai filmsoportot!*⁴ című rövid írásban az alkotók megfogalmazzák, hogy a filmkészítésnek egyfelől a szociológia módszertanát és fogalmi készletét kell használnia, másfelől pedig a társadalmi életet, a „valóságot” jellemző kérdések analitikus vizsgálatára kell szorítkoznia. A kiáltvány szellemiségében készült filmek sajátossága a korszak fontosnak tűnő jelenségeinek leírása, a társadalmi kérdésekről való gondolkodás megindítása. Ebben a filmkészítői hozzáállásban két meghatározó aspektus figyelhető meg: egyrészt a társadalmi állapotok filmmel történő megismerésének kitüntetett pozíciója, másrészt pedig az ilyen típusú megismerés politikai aktusként történő értelmezése, amelynek következtében a társadalom bemutatása, illetve bizonyos kérdésekről való beszéd a rendszer működésének jellemzését, adott esetben kritikáját jelenti.

„A rövidfilm mindig a társadalmi kérdések iránt érzékeny rétegekhez szól”⁵ – jegyzi meg Magyar József 1971-ben. A dokumentumfilm-készítéshez a társadalmi kérdések feltárása, megismerése társult elsődleges feladatként. A rendezők a valóság kamerával történő felfedezését tűzték ki célul, amelynek eredményeképp a társadalmi problémák filmes feldolgozása, megismerése valósulna meg. Abban a filmkészítők megnyilatkozásai alapján biztosak lehetünk, hogy egyrészt a társadalmi viszonyokat mindenki elemzésre, a problémák tárgyalására alkalmasnak tartotta: „minden társadalmi szituáció alkalmas arra, hogy filmet készítsenek és vitatkozzanak róla. A mostani helyzetünk kifejezetten

⁴ Szociológiai filmsoportot! *Filmkultúra*, 1969/3. 96.

⁵ BERNÁTH 1969. 7.

megköveteli az aktív és politikus filmeket”⁶ – mondja Gazdag Gyula. Ezek alapján a filmkészítés olyan társadalmi helyzettel találkozik a hetvenes évek elején, amikor is sok fontos kérdés tárgyalására nyílhat lehetőség, mert a korszak társadalmi viszonyai magukban rejtik a változást, és a társadalmilag fontos kérdések előtérbe kerülhetnek. A filmkészítés révén pedig egy olyan módszer és médium adódik az alkotók és a befogadók számára, amely természetéből fakadóan alkalmas a valóság megismerésére, feltárására. A dokumentumfilm mint forma felértékelődik ebben a megközelítésben, hiszen (az alkotók véleménye alapján) egyfelől a médium sajátossága az, hogy természetes módon, magától értetődőnek tűnően⁷ jelennek meg a valóság folyamatai a filmben, és a dokumentumfilm feladata a rögzítés, a megfigyelés: „a filmben a valóság játssza el, tárja fel önmagát a maga megszokott kelléktárával és mozgásformái szerint.”⁸ – olvasható a Balázs Béla Stúdió (BBS) vezetésével folytatott beszélgetésben. Ez a film mint művészet, mint kifejezőeszköz kiemelt pozícióját tükrözi (és némiképp elfeledkezik arról, hogy a dokumentumfilm is ábrázolás), amennyiben a társadalmi problémák a film által írhatók le, ismerhetők meg leginkább. „A dokumentumfilm számunkra nem stílust, nem fogalmazási módszert jelent, hanem a valóság képi megismerését”⁹ – deklarálják szintén a BBS vezetői. Ez az alkotói hozzáállás (egyfelől legitimációs szándékkal, másfelől pedig igazodva a szocialista kultúrpolitika meghatározó elképzeléseihez) a filmet más típusú megismerési módok felett állónak gondolja. Részben innen is ered az a befogadói illúzió, hogy a dokumentumfilm a társadalmi megismerés legigazabb,

⁶ Uo. 11.

⁷ Ennek a kérdésnek a részletes tárgyalása nem képezi jelen szöveg feladatát, így csak utalok arra, hogy a dokumentumfilm ábrázolást ezek az alkotók sok esetben a felvételek dokumentumértékéből kiindulva jellemzik. A dokumentumfilm kortárs elmélete alapján ez a megállapítás megkérdőjelezhető, azonban fontos hangsúlyozni, hogy az ilyen típusú elvárás a '70-es évek elejének filmkészítői attitűdjének kiemelkedő eleme.

⁸ *Társadalmi folyamatok láthatóvá tétele. Filmkultúra*, 1971/5. 20-24., 21.

⁹ Uo. 21.

leghitelesebb formája, és más megismerési formáknál pontosabb képét adja az adott témának.

A kérdések filmes tárgyalásának további politikai aspektusai is vannak. A társadalmi jelenségekről való beszéd egyrészt figyelemfelkeltő hatású, másrészt a problémák körüljárása, filmnyelven történő elemzése tovább is mutat a bemutatáson és leíráson az elemzés felé, és a megoldás irányába mutató cselekvésre buzdít. Az egyes kérdések dokumentumfilm-feldolgozása az alkotói intenció szerint túlmutat az egyszerű témaismertetésen: „nem az a cél, hogy ezek a filmek felhívják egy problémára a figyelmet, hanem az, hogy kimerítően bemutassák a valóságos folyamatokat”¹⁰ – állítja a BBS vezetősége. Ebben az értelemben a dokumentumfilm-készítés tényleges elemzést jelent a rendezők célja szerint.¹¹ Ugyanakkor az effajta alkotói hozzáállás folyamánya, hogy (szintén intenciózusan) a kérdések elemzésével a filmek révén a problémák megoldása kerül előtérbe. Ezzel egyfajta társadalmi részvételt sürgetnek, illetve segítenek elő ezek a filmek az alkotók szerint: „a dokumentumfilm alapvető feladata, hogy a társadalmi cselekvést inspirálja”¹² – fogalmazza meg a gondolatot Gyarmathy Livia tömören. A célkitűzés végeredménye komoly kérdőjelek között írható csak le – sok esetben a társadalmi cselekvés, aktivitás elmaradni látszik. Ennek okai (hipotetikus megfigyeléseim szerint) egyrészt a korszak kultúrpolitikájában (egyreszint a filmek vetítésének korlátozása), illetve a társadalom politikával szembeni ambivalens viszonyában keresendők. Az mindenesetre elvitathatatlan, hogy a társadalmi cselekvést serkentő alkotói hozzáállás fontos politikai aspektussal telíti ezeket a filmeket. Így

¹⁰ Uo. 22.

¹¹ Más kérdés, hogy az elkészült filmek, a jelenből visszatekintve kevés esetben tudják megvalósítani ezt a célkitűzést. Sok esetben az elmélyült elemzés helyett csak kérdésfelvetésekkel találkozunk, melynek okai a médium formájában, a filmkészítő társadalmi pozíciójában, illetve a célkitűzés túl idealisztikus voltában keresendők.

¹² ZSUGÁN István: *Változott-e és miért a dokumentumfilm az elmúlt évtizedben? Film-kultúra*, 1972/4. 5-11. itt: 10.

a megismerés, illetve a társadalmi cselekvésre ösztönző célkitűzés kitüntetett pozícióba helyezi a dokumentumfilm-készítést – legyen szó kritikusabb hangvételű, vagy leíró jellegű dokumentumfilmről.

A fenti gondolatmenet egyfajta összegzéseként megállapíthatjuk, hogy az ilyen elvek mentén elképzelt filmkészítés a filmes valóságfeltárást a leghitelesebb megismerési formának tartja, továbbá a jelenségek leírásával, illetve a cselekvésre buzdító filmkészítéssel a politikai mező aktív résztvevőinek tekinthetők az alkotók. Ahogy Hammer Ferenc fogalmaz, ezek a filmek kettős ideológiai szerepet kapnak: az alkotók egyrészt „a valóság objektív feltárását annak lefilmezésével tartották megvalósíthatónak”, és erre a megvalósításra egyfajta kötelességként is tekintettek, másfelől ezt a valóságfeltárást politikai aktusként is értelmezhetjük: „a kamera objektív tekintete segítségével leleplezi a mindennapok megszokásából származó hazugságokat és az érdekek elnyomó apparátusát”.¹³ Ebben a gondolatban egy harmadik aspektus is megfigyelhető, amely kifejezetten a rendszerrel szemben kritikát megfogalmazó filmek kapcsán kerülhet előtérbe. Ugyanis ez esetben a kamerához, illetve a filmkészítéshez kapcsolt objektivitás a rendszer hibás működési mechanizmusainak a leleplezésének lehetőségét adja. A filmkészítés így mindennapok szintjén megfigyeli és rögzíti a hatalmi mechanizmusok antidemokratikus működési rendszerét, tágabb kontextusban pedig a társadalmi-politikai állapotok egészéről fogalmaz meg markáns véleményt. „A tipikus BBS-dokumentumfilm a szocialista modernizáció üzemzavarait leplezi le.”¹⁴ Az ilyen kondíciók mentén megvalósuló dokumentumfilm-készítés az objektív valóságfeltárás ideáján keresztül átpolitizálódik – legyen szó kritikus vagy inkább csak problémáismertető filmről.

¹³ HAMMER Ferenc: *A megismerés szerkezetei, stratégiái és poétikái. Szocio-doku a BBS-ben.* In: Gelencsér Gábor (szerk.): *BBS 50. A Balázs Béla Stúdió 50 éve. Műcsarnok – Balázs Béla Stúdió, Budapest, 2009.* 263–273., 264.

¹⁴ HAVASRÉTI József: *„És mindig csak képeket hagyunk magunk után...” Diskurzusok a BBS körül a hetvenes-nyolcvanas években.* In: GELENCSÉR 2009. 29–46., 29.

Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy nagy társadalmi tablók-kal, alapvető kérdésekhez széles perspektívából közelítő, nagy volumenű filmekkel találkozhatunk leginkább a hetvenes évek elején. Azonban nem ez a helyzet, hanem a kérdéseket egy-egy példán, esettanulmányon keresztül tárgyalják a filmek. Hogy miért? „Az embert kell felfedezni a dokumentumfilm eszközeivel”¹⁵ – mondja Garai Erzszi, a Híradó és Dokumentumfilm Stúdió vezetője. Ugyanis a film témája akkor válik átélhetővé a befogadó számára, ha személyes, egyéni perspektívából történik a kérdés tárgyalása. Ez az egyéni perspektíva pedig szinte minden esetben egyfelől mikroperspektívát, másfelől pedig a hétköznapiak, mindennapok terepét jelenti. Így a mindennapok fogalma értelmezési segítséget nyújthat ezekhez a filmekhez. De miként viszonyulnak ezek a filmek a mindennapok (társadalomtörténeti) fogalmához?

A tendencia, hogy a művészi igényű dokumentumfilm elhagyja az ismeretterjesztés és a tablószerűség terepét, a magyar dokumentumfilm-történetben a hatvanas évek során jelenik meg, és az ember, illetve a szubjektív nézőpont kerül előtérbe a filmekben. A '60-as évek végének szociológiai fordulata sem változtat ezen a nézőpontváltáson, de a társadalomtudomány analitikus szemléletét, illetve az egyes esetek empirikus alátámasztását emeli be a filmkészítés folyamatába. Továbbra is a hétköznapi történések, a mindennapok terepe lesz a filmek tárgya. Az egyedi példák azonban általános jelentéssel bővülnek, némiképp elszakadva a szubjektív elbeszélői pozíciótól. A mindennapi történések helyébe az értelmezés során általánosabb jelentések lépnek. Ezért is szokás a filmek kapcsán egyfajta modell-helyzetről beszélni. A filmek konkrét, hétköznapi eseteket, eseményeket tárgyalnak, és a film során ez a konkrét eset válik egy nagyobb volumenű társadalmi jelenség modelljévé, vagy egy mikroszintű közeg (egy iskola, egy tévesz, egy gyár stb.) egy országos szervezet modelljévé. Ez a megoldás a legélesebb, legszembeötlőbb eredménnyel azokban az esetekben szolgál, amikor a rendszer működ-

¹⁵ *Mit tehetünk a dokumentumfilm felzárkóztatásáért?* Filmkultúra, 1969/6. 5-9. itt: 7.

désének kritikáját adják a filmek. Leginkább azért, mert kritikus véleménynyilvánításra általánosságban nem nyílt lehetőség, de a mindennapi mechanizmusok, illetve a hatalom tevékenységének mikroszintű bírálata révén általánosabb gondolatok megfogalmazására nyílik mód. „A lényeg [...] az volt, hogy amit mutattak, a vásznon megjelenő mindennapi élet, – nos, az volt maga a botrány.”¹⁶ Mindemellett kétségtelen, hogy a kevésbé kritikus hangvételű dokumentumfilmek esetében is meghatározó ez a modell-szerű, behelyettesítést alkalmazó ábrázolástechnika.

A filmek, illetve a megoldás társadalomtörténeti értékét az adhatja, hogy egyrészt a makrofolyamatok mikroszinten történő megfigyelésére nyílik lehetőségünk, másfelől pedig a szocialista társadalmak történetének azon hozzáállását látjuk ebben a megoldásban, hogy a társadalom vizsgálata alulról szervezve, a mindennapi gyakorlatokat, mechanizmusokat megismerve és elemezve válik lehetővé. Hiszen „a szocializmus mindennapi gyakorlatok által igazolt rendszer volt”,¹⁷ és a mindennapok filmezése a rendszer legitim gyakorlatainak ábrázolásával magát a rendszer működését jellemzi. A kortárs társadalomtörténet a szocialista időszak elemzésekor alapvetően olyan kérdéseket helyez a vizsgálat középpontjába, amelyen keresztül elsősorban nem a nagy politikatörténeti narratívák és összefüggések, hanem a szocialista társadalmak működése érthető meg, és hogy a szocializmus ideáltipikus elképzelése miként valósult meg a konkrét mindennapok során, „hogyan volt alkalmazható a társadalmi szerkezetből, illetve a mindennapi élet hagyományából adódó helyi kontextusokban.”¹⁸ Ebben az összefüggésben a hetvenes évek elején készült dokumentumfilmek egyfelől tökéletes forrásnak tűnnek, hiszen a filmek is ezt a perspektívát választják az ábrázo-

¹⁶ Vö. ZALÁN Vince: *Krónikások árnyékában*. In: Kisfaludy András (szerk.): *Rejtőzködő történelem*. Magyar Dokumentumfilm-rendezők Egyesülete, Budapest, 2003. 111–118. itt: 114.

¹⁷ APOR Péter: *A mindennapi élet öröme*. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 13–49. itt: 37.

¹⁸ Uo. 23.

lás folyamán, ugyanakkor ez a perspektíva, a kortárs politikai viszonyokat, illetve a fenti gondolatmenetet is figyelembe véve politikai attitűdtől nem mentes, ami tovább cizellálja a filmek forrásértékét, használhatóságát.

A társadalomtörténet kurrens perspektívái során hangsúlyeltolódások figyelhetők meg a nagy társadalmi kategóriák (munkásság, parasztság, polgárság stb.) társadalomtörténetétől az egyes esetekből induktívan felfejthető társadalomtörténet-írás felé. „A hétköznapiok történésze ilyenformán a történelmi aktoroknak a mindennapiság nyelvén előadott történeteit ismeri el, ismeri fel históriaként”,¹⁹ állítja Gyáni Gábor, utalva ezzel egyrészt a folyamatra, másrészt arra, hogy a korábban perifériusnak tekintett történetek kerülhetnek központi pozícióba – nem kiszorítva az eddigi narratívákat, hanem átértelmezve, tovább gazdagítva azokat. Kérdésfeltevésünk felől nézve ennek a hozzáállásnak annyiban lehet jelentősége, hogy a dokumentumfilmek módszertana is ezt a nézőpontot sajátítja ki, illetve erősíti fel. A modell-megoldás következtében elszakadnak a filmek a nagy narratíváktól, és az egyedi esetek a mindennapok történetéből építkezve fogalmazzák meg mondanivalójuk – ebben az értelemben a dokumentumfilmek szinkron idejű megoldásai párhuzamba állíthatók a társadalomtörténet perspektívájával.

A kortárs társadalomtörténeti vizsgálatokban a tapasztalat fogalma kerül előtérbe, amely a mindennapok története révén ragadható meg. „A szocializmus új társadalomtörténetészei számára a „tapasztalat” lett az a fogalom, mely a múlt jelentését autentikus módon képes közvetíteni, a mindennapi gyakorlatok vizsgálata pedig az a terep, ahol a tapasztalat működése hitelesen ábrázolható.”²⁰ A ’70-es évek dokumentumfilmjei szempontjából ez a megfigyelés azért tűnhet jelentőségteljesnek, mert a mindennapi gyakorlatok a filmekben keresztül könnyen befogadható és

¹⁹ GYÁNI Gábor: *A mindennapi élet mint analitikus kategória. Történelmi szemle*, 2009/2. 259-274. itt: 261.

²⁰ APOR 2008. 21.

plasztikus formában érhetőek tetten. Hiszen ezek a dokumentumfilmek a hétköznapi történetek, pillanatok rögzítése és ábrázolása révén képzelik el a társadalom, a társadalmi problémák megismerését, ezáltal a korszakhoz a filmeken keresztül közelítő kutatónak úgy tűnhet, hogy a szocialista mindennapok a filmekben keresztül kiválóan megérthetők, illetve elemezhetők. A korszak dokumentumfilmjei, úgy tűnik, ugyanazt az aspektust valószínűsítik meg, amelyet a kortárs jelenkortörténeti kutatások is: a nagy narratívákat kiegészítve a mikroszintű elemzéssel, a mindennapi cselekedetek és a hétköznapi szituációk ábrázolásával jellemzik a szocialista Magyarországot.

De mi köze van a filmek és a társadalomtörténet-írás mindennapok-fogalmának közös nevezőre hozásának bármiféle politikai gyakorlathoz?

Egyfelől, mint totalitárius politikai rendszer, a kádárizmus a politikai gyakorlatok felől értelmezhető. A legújabb történeti kutatások és narratívák alapján a kelet-európai szocialista rendszerek a mindennapi élet hatalommal összefüggő gyakorlatainak tekinthetők, legyen szó a hatalmi mechanizmusok lokális szinten történő működéséről, a mindennapi rutincselekvések rendszer-újratelátó aspektusáról, vagy a privát szférában a rendszerrel való szembehelyezkedés különböző formáiról. Ezek révén tárul fel az a tapasztalat, amely „a politikai hatalomhoz való viszonyulás lehetőségeinek a lenyomata”.²¹ Ebben az értelemben a hétköznapi rutincselekvések újratelátóknak egyfajta politikai cselekvést és attitűdöt, még akkor is, ha ezt az attitűdöt a depolitizáltsággal, a politikamentességgel szokás jellemezni. „A szocializmus nem egyszerűen intézményrendszer, hanem habitus, attitűd és a források szintjén elsősorban nyelvhasználat”, világítja meg az kérdés aspektusait Stephen Kotkin.²² Úgy tűnik, hogy a mindennapok közege – részben a rendszer sajátosságának, részben pedig az

²¹ Uo. 29.

²² Idézi: HORVÁTH Sándor: *A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Századvég*, 2006/2. 3-30. itt: 23.

emberek politikához való viszonyának köszönhetően – átpolitizálódott, vagy legalábbis a politikához, a hatalomhoz való, a mindennapi gyakorlatokban tetten érhető, rutinszerű viszony mentén írható le.

Amennyiben helyes korábbi, kissé hipotetikus megállapításunk, és figyelembe vesszük, hogy a '70-es évek dokumentumfilmje a mindennapok közegéből építkezik, akkor további összefüggésekre figyelhetünk fel a dokumentumfilm és a politika összefonódását illetően. Hiszen az átpolitizált mindennapok, vagy a hatalmi mechanizmusok hétköznapiok szférájában történő megjelenése, vagy az erre adott reakciók dokumentumfilmes rögzítése önkéntelenül is magával hozza a dokumentumfilmek politikai aspektusának hangsúlyozását, illetve elemzését. Nem csupán arról az egyébként meglehetősen fontos aspektusról van szó, hogy a hatalmi mechanizmusok vizsgálatára Foucault szerint a periférián, ha tetszik, lokális, hétköznapi közegben nyílik igazán lehetőségünk,²³ és erre egyes filmek kiváló lehetőséget nyújtanak, hanem arról is, hogy egy, a politika mindennapi gyakorlatai által elemzett és leírt társadalmat kutató dokumentumfilm-készítés önmagában is politikai aktusnak tekinthető. Vagyis úgy tűnik, hogy hármas „átpolitizálódásról” beszélhetünk: a mindennapi gyakorlatokként megjelenő politika, a hatalmi mechanizmusok hétköznapi formáinak ábrázolása a filmkészítés fentebb elemzett politikai aktusának, célkitűzéseinek a tükrében értelmezendő.

Ezt egészíti ki a korszak dokumentumfilmjének erősen idealisztikus, ugyanakkor hangsúlyos aspektusa, a társadalmi részvételt illetően. A '70-es évek dokumentumfilmje a filmes megismerést összekapcsolja a társadalmi kérdések megoldásában való részvétellel, és így a dokumentumfilm idézőjelben értett „politikája” a társadalmi részvétel szempontjából tovább cizellálódik. Mindez akkor válik igazán érdekfeszítővé, amikor azokat a fil-

²³ Vö. Michel FOUCAULT: *A hatalom mikrofizikája*. In: uő. (Sutyák Tibor szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, Debrecen 2000. 301-331. 321-323.

meket vesszük számításba, amelyek kifejezetten rendszerkritikus attitűddel készültek. Ezek esetében ugyanis a mindennapok átpolitizáltsága nem csupán a rendszer identikus jegyeként értelmezhető, hanem a filmkészítéssel véghezvitt bíráló politikai aktusként történő megjelenése és értelmezése egy újabb réteggel látja el a filmek értelmezését.

A közéletben, de a történettudományban is uralkodó narratíva a kádárizmus kapcsán a társadalom politikától való távolmaradása, depolitizáltsága. Ez a jellemzés a dokumentumfilmek egyik társadalomtörténeti tanulsága alapján megkérdőjelezhető. A dokumentum-filmkészítés társadalmi szerepvállalása is politikai aktusnak számít, ugyanakkor (és ez tűnik fontosabb megfigyelésnek) a filmek a társadalom hétköznapi közegét a hatalom, a politika által meghatározott, és ezáltal leírható színtérnek mutatják be – ha nem is aktuálpolitikai aspektusról és mindennapi politikai szerepvállalásról van szó, hanem inkább a hatalmi, politikai viszonyok hétköznapi gyakorlatokként történő megjelenéséről. Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól a tényről és annak következményétől, hogy a dokumentumfilmek a filmkészítést politikai cselekvést előidéző politikai aktusként értelmezték. Ennél fogva akarva-akaratlanul olyan területeit és eseteit filmezték a kádárizmus valóságának (sokszor csupán ösztönösen ráérezve az események alakulására), amelyek – inherensen – magukban hordozzák a politikához való (kritikus) viszonyt.²⁴ Ennél fogva a filmeket elemző, azokról történeti tanulságot, következtetést levonni szándékozó kutatónak tisztában kell lennie azzal, hogy a politikus filmkészítés szinte minden esetben politikus szituációk ábrázolásával valósítja meg a társadalmi megismerést. Ennek függvénye, hogy a kádárizmus társadalmának depolitizáltságát a dokumentumfilmek alapján megkérdőjelező hozzáállás további megfontolásokat igényel.

²⁴ Ilyen szituáció lehet egy tévesz, egy KISZ-bizottság munkájának ábrázolása, vagy egy fiatal munkás párttagsági kérelmének elbírálása.

Az érett kádárizmus dokumentumfilmjeire tehát többszörös rétegben rakódott rá a politikai értelmezés lehetősége és kénysze-re, amely (megfigyeléseim szerint) elsődlegesen a filmek saját maguk által kijelölt politikus szerepében, a témául felhasznált mindennapok politizáltságában, illetve a mindennapok fogalmá-nak társadalomtörténeti relációjában keresendő.

PROPAGANDA

SZABÓ VIKTOR

MŰVÉSZEK A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG PROPAGANDÁJÁBAN¹

A Magyarországi Tanácsköztársaság rövid fennállását a politikai propaganda szempontjából nézve egy rendkívül intenzív időszaknak nevezhetjük. Ez tulajdonképpen érthető is, hiszen a Tanácsköztársaság vezetői egy merőben új társadalmi rendszert akartak megvalósítani, melyhez a tömegeket (köztük a munkás-ságnak is a jelentős részét²) meg kellett nyerniük. A propaganda esetében is elmondható az a közhelyszerű alapigazság, hogy az eredményesség nagyban függ attól, hogy az egy tevékenységet művelők mennyire alkalmasak, mennyire felkészültek, rátermettek az adott feladatra. Ebből a megállapításból a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsán két kérdés következik. Az első, hogy mennyire tekinthető eredményesnek a Tanácsköztársaság propagandája? A második, hogy kik vettek részt, mennyire felkészült személyek vállaltak szerepet ebben a tevékenységben?

Az első kérdésre, könnyen rávágathatnánk azt a választ, hogy semennyire, hiszen a kommün röpké négy és fél hónapos fennállás után megbukott. Azonban én úgy gondolom – mintegy megfordítva a dolgot –, abban, hogy a Tanácsköztársaság négy és fél

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

² Arról a kérdésről, hogy miért kellett egyáltalán a munkásosztály hatalmát hirdető proletárdiktatúra támogatásáról magukat a munkásokat meggyőzni részletebben: SZABÓ Viktor: *Az értelmiség szerepvállalása a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában*. In: Konferenciák, műhelybeszélgetések VII. – Doktorandusz hallgatók I. konferenciája 2012. május 9. Szerk.: Ballabás Dániel. Líceum Kiadó, Eger. 2013. 7.

hónapig is fennmaradhatott – több más tényező mellett – fontos szerepe volt a propagandának is.

Egy rövid példa, hogy mire is gondolok: 1919. április végén a román, majd a csehszlovák támadás megindulását követően úgy tűnt, hogy a Tanácsköztársaságnak vége. Még a vezetői közül is néhányan így látták a dolgot. De a Forradalmi Kormányzótanács úgy döntött, hogy nem mond le, nem adja fel a harcot, hanem megpróbálja mozgósítani az embereket (elsősorban a munkásságot) és szembeszáll a benyomuló ellenséges hadseregekkel.³ Ahhoz azonban, hogy ez az elhatározás megvalósulhasson, ezt az információt valamilyen módon a tömegek felé is közvetíteni kellett. Ezt a szerepet hivatott betölteni a propaganda. Ebben az esetben tehát a propagandának jelentős szerepe volt abban, hogy sikerült az embereket mozgósítani és a Tanácsköztársaság ekkor még fenn tudott maradni.

Tehát a kommunizmus időtartamának meghosszabbításában a propaganda fontos – de nem kizárólagos – tényező volt, és ebből a szempontból nevezhetjük azt részben sikeresnek, annak ellenére, hogy maga a kommunista kísérlet végül is kudarcot vallott.

Ehhez kapcsolódóan a második kérdés, melyet korábban feltettünk, hogy kik is vettek részt ebben a propagandatevékenységben? Ezt a kérdést ebben az előadásban csak részben fogom megválaszolni, hiszen a propagandában szerepet vállaló személyek csak egy bizonyos csoportjáról fogok beszélni. Ebbe a csoportba azonban olyan személyek tartoznak, akik kulcsszereplői voltak ennek a tevékenységnek, hiszen jellemző módon ők állították elő a propagandának azokat a végtermékeit, melyekkel az utca embere közvetlenül találkozott. Ez a csoport: a művészek.

Először is mivel a „művészek” egy elég tág gyűjtőfogalom, ezért röviden azt szeretném tisztázni, hogy ezen belül kikről is

³ *A Forradalmi Kormányzótanács ülése, május 2.* In: *A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei.* Szerk.: Imre Magda – Szűcs László – Varga János. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986. 377-383. – Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben.* Verlag für Kulturpolitik, München. 1923. 320-321.

fogok szót ejteni. Elsősorban grafikusok, festőművészek, szobrá-
szok (röviden képzőművészek), zenészek és zeneszerzők, vala-
mint a filmművészethez és a színházhoz köthető személyek azok,
akikről a következőkben beszélni fogok.⁴

De ebben az esetben is óvakodnunk kell az általánosítástól,
hiszen nyilvánvaló, hogy nem vett részt Magyarország összes
művésze a Tanácsköztársaság propagandájában. Tehát meg kell
próbálnunk behatárolni, hogy a művészvilágon belül kik voltak
azok, akik a legaktívabbak voltak ebben a tevékenységben. Eddi-
gi kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy elsősorban az úgynevezett
haladó, progresszív szellemiségű művészeti irányzatokhoz tarto-
zó személyek, illetve a baloldali elkötelezettségű, vagy világszem-
léletű művészek voltak azok, akik a legnagyobb szerepet vállal-
ták. Az előbbi irányzatra példaként említhetném az úgynevezett
Nyolcak csoportjához tartozó festőművészeket, vagy a Kassák
Lajos nevével fémjelzett Ma című folyóirat köréhez tartozó művé-
szeket. A baloldali elkötelezettségre pedig megemlíthetjük példá-
ul Bíró Mihály festőművészt, Horváth Jenő zenészt, vagy Szilágyi
Jolán grafikust. Persze voltak olyanok is, akik egyik irányzathoz
sem sorolhatóak, mégis részt vettek a propagandában. Például
ilyen volt Zala György szobrász, aki inkább a konzervatívabb
művészeti irányvonalat képviselte.

A következő felmerülő kérdés, hogy hogyan, milyen módon
tevékenykedtek ezek az emberek. Azt hiszem, nem okozok nagy
meglepetést, ha azt mondom, hogy nem kellett gyökeresen más-
t csinálniuk mint addig, tehát gyakorlatilag ugyanazt a művészeti
tevékenységet folytatták, mint korábban. Persze itt is voltak kivé-
telek, akik a szervező tevékenységben is részt vettek – például
Reinitz Béla zeneszerző, aki a Közoktatásügyi Népbiztosság Ze-
nei Osztályának volt a vezetője, és ennek kapcsán került kapcso-

⁴ Jelen munkában nem fogok szót ejteni a „szavak művészeiről” – a költőkről, írókról
– egyszerűen azért, mert ez egy olyan nagy csoport, hogy a kutatásom során őket
külön kezeltem, külön vizsgáltam.

latba a propagandával⁵ – de alapvetően nem ez volt a jellemző. Tehát a művészeti tevékenység jellege nem változott, de a tartalma igen. Ugyanis a Tanácsköztársaság propagandája által létrejött alkotások az úgynevezett alkalmazott művészetek körébe tartoznak. Mi is jelent ez a fogalom? Röviden egy mondatban úgy határozhatnánk meg, hogy alkalmazott művészet alatt azon alkotásokat értjük, amelyek művészi igények kielégítésén túl konkrét és behatárolt gyakorlati funkcióval is rendelkeznek.⁶ Talán érdemes tisztázni, hogy mi a különbség az autonóm művészet és az alkalmazott művészet között. Az autonóm művészet esetében a művész egy „ihlet” hatására létrehoz egy tetszőleges tartalmú és formátumú művészi alkotást, mely szerencsés esetben másoknak is elnyeri a tetszését. Ennek következtében igény támad erre az alkotásra és a művész akár értékesíteni is tudja azt.

Az alkalmazott művészet esetében éppen fordított a helyzet. Tehát először létrejön egy meghatározott tartalmú igény, egy meghatározott formátumú alkotásra, és a művész ezt az igényt megpróbálja kielégíteni, amelyért aztán valamilyen honoráriumot kap.

Egy rövid példán keresztül szeretném bemutatni, hogy a Tanácsköztársaság esetében ez hogyan nézett ki a gyakorlatban. A Közoktatásügyi Népbiztosság Szocializmus Állami Propagandája elnevezésű csoportjának Hadsereg-propagandaosztálya döntést hoz arról, hogy a hadseregszervezés érdekében szükség van toborzóplakátokra, toborzódalokra és toborzórendezvényekre. Vagyis létrejött egy igény. Ezt az igényt valamilyen módon közvetíteni kellett az érintettek felé. Ez több csatornán is megvalósulhatott. Egyrészt az adott propagandaosztály közvetlenül is megbíz-

⁵ Reinitz Tanácsköztársaság alatti szerepéről és a propagandával való kapcsolatáról: FLÓRIÁN László – VAJDA János: *Reinitz Béla*. Zeneműkiadó, Budapest. 1978. 60-103.

⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/Alkalmazott_grafika [Letöltés: 2013. április 15.] Bár az itt található definíció az alkalmazott grafika fogalmát határozza meg, ám én úgy gondolom, hogy ez a meghatározás adja vissza a legtömörebben a szélesebb értelemben vett alkalmazott művészetek lényegét is.

hatott művészeket,⁷ másrészt különböző szervezeteken keresztül is továbbíthatta ezt az igényt⁸ (az egyes művészeti területek direktóriumain, vagy a Népbiztosság más osztályain, vagy az egyes szakszervezeteken keresztül), harmadrészt informális úton. Ez utóbbi nem közvetlen megbízást jelentett, és nem is közvetett, valamely szervezeten keresztüli megbízást. Ezt körülbelül úgy kell elképzelnünk, hogy miután egy adott művész valamely módon tudomást szerzett erről az igényről, létrehozott egy művészeti alkotást, amit aztán mintegy felajánlott a propagandaosztály számára.⁹

Magukról az alkotásokról szólva – bár tudom, hogy manapság nem illik a Tanácsköztársaságról túl sok jót mondani –, de a tárgyilagosság kedvéért el kell ismernünk, hogy ezek többsége bizony magas színvonalú alkotás volt. Például a Tanácsköztársaság plakátjait több külföldi szerző is a modern plakátművészet

⁷ Példaként említhetők a dr. Molnár Géza zeneakadémiai tanárnak a Tanácsköztársaságot követő fegyelmi eljárása során elhangzottak: „Ezután elnök kérésére dr. Conlegner József tag bemutatja a Molnárhoz intézett felszólító levélhez hasonló tartalmú és szellemű felszólító levelek kópiáit. A tudományos propaganda ügyosztály likvidálását vezető dr. Steinecke miniszteri biztos szerint több száz ilyen felszólító levél ment ki annak idején [...] A bemutatott öt hasonló felszólító levél felolvasása után kiderül, hogy e levelek rendkívül udvariasak, tartalmukból megállapítható, hogy akikhez intézték, előbb személyesen fentjártak a tud. propaganda ügyosztályban és a levél határozottan megjelöli a munka célját, hogy t.i. propaganda célokra alkalmas legyen.” *A Zeneművészeti Főiskolai tanárok fegyelmi ügye*. In: Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből. Szerk.: UJFALUSSY József. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1973. 506-507.

⁸ Jellemző példa erre Fedák Sári, a korszak ismert és népszerű színésznőjének az esete, akinek egy alkalommal egy toborzórendezvényen kellett részt vennie. Mikor a kommun bukását követően ellene indított per során számon kérték tőle, hogy miért tette, a következőket nyilatkozta: „1919. március 21-én vette át a kommun a hatalmat. Április 6-án, vasárnap úgynevezett toborzónapot rendeztek, amelyre a budapesti színészek színe-javával együtt engem is kirendeltek.” Idézi: Geréb Anna: Fedák, a proletárlány.

<http://www.filmkultura.hu/regi/2002/articles/essays/fedak.html> [Letöltés: 2012. augusztus. 30.]

⁹ Például így történt Szentmártoni István: Proletár-riadó című dala esetében is. UJFALUSSY 1973. 421.

kiemelkedő teljesítményének tartja.¹⁰ 2011-ben a New York-i Museum of Modern Art kiállítást rendezett Bíró Mihály, Bortnyik Sándor és Pór Bertalan 1919-es plakátjaiból. A kiállítás katalógusa kiemeli, hogy a Budapesten összpontosuló kiadói, hír- és filmipar az avantgárd dinamikus és expresszív figuráin keresztül gyakorolta a közvéleményre hatását, valamint, hogy Bíró vörös kalapácsos munkásalakja a kor és Közép-Európa politikai ikonográfiájának meghatározó műve volt.¹¹ Sőt néhány éve Uitz Béla egyik plakátját 3,6 millió forintnak megfelelő összegért vásárolták meg egy aukción.¹² Vagy, hogy más művészeti ágról is szóljunk, megemlíthetjük Horváth Jenő „Gyere vár a hadsereg” című toborzódalát, melyet az 1920-as évek végén egy amerikai vállalat reklámenéjéül választott (persze más szöveggel).¹³ Vagy beszélhetünk Kertész Mihály „Jön az öcsém” című (Farkas Antal azonos című verse alapján forgatott) 1919-es propagandaфильmjéről,¹⁴ mely érdekes kombinációja az agitációs és a művészi elemeknek.¹⁵

Tehát láthatjuk, hogy a propagandában szerepet vállaló művészek többsége nem lelkes dilettáns, hanem tehetséges, a maga területén jól képzett „szakember” volt.

¹⁰ Harald OLBRIICH: *Proletarische Kunst im Werden*. Dietz Verlag, Berlin, 1986. 138. – Irene NIERHAUS: *Kunst am Bau – im Wiener kommunalen Wohnbau der fünfziger Jahre*. Böhlau Verlag, Wien, 1993. 68.

¹¹ Seeing Red: Hungarian Revolutionary Posters, 1919.

<http://www.moma.org/visit/calendar/exhibitions/1133> [Letöltés: 2013. április 05.]

¹² Leütötték a kalapácsos embert is – Sikeres volt a Központi Antikvárium Mikulás-napi árverése. http://nol.hu/kult/leutottek_a_kalapacsosembert_is [Letöltés: 2012. november. 26.]

¹³ A dal 1919 utáni „karrierjéről”: SZEKERES Géza: *Egy elfeledett forradalmár*. Szolnok. 1989. 29-30. – Szentí Pál: Magyar sláger – Világsláger. *Majosházi Híradó*, 2012. április 19.

¹⁴ Ez a Kertész Mihály ugyanaz a személy, aki az USA-ban 1944-ben, akkor már Michael Curtiz néven, a Casablanca című filmért megkapta a legjobb rendezőnek járó Oscar-díjat.

¹⁵ Kertész filmjének részletes ismertetése: GARAI Erzsi: *A magyar film a Tanácsköztársaság idején*. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest, 1969. 251-257.

Mindezek után joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy ezek az emberek egyáltalán miért vállaltak szerepet a Tanácsköztársaság propaganda-tevékenységében. Amikor arra teszünk kísérletet, hogy bizonyos személyek cselekedeteinek motivációját felderítsük és ebből egy általános következtetést levonjunk, mindig ingoványos talajra lépünk. Hiszen ahány ember annyiféle társadalmi-, családi háttér, annyiféle személyiségvonás, annyiféle személyes történet – mondhatnánk – annyiféle motiváció. Mégis, ahhoz, hogy át tudjuk tekinteni ezt a kérdést, muszáj valamilyen módon kategóriákba sorolni ezeket a személyeket. Ez azonban nem könnyű feladat, sőt a Tanácsköztársaság propagandájával kapcsolatos kutatásaim során ez jelentette/jelenti a legnagyobb kihívást. Röviden szeretném ismertetni, hogy milyen szempontok alapján próbáltam/próbálok meghatározni a propagandában részt vett személyek motivációit, melyek azok a tényezők, amik alapul szolgáltak az egyes kategóriák meghatározásánál. Az elsődleges szempont az adott személy Tanácsköztársaság alatti megnyilvánulásai, a végzett tevékenysége, annak aktivitása, illetve hogy ez a közműn mely időszakára esett. Ehhez forrásként a korabeli újságokat, kiadványokat, propaganda-anyagokat, illetve az esetleges felelősségre vonással kapcsolatos dokumentumokat használtam fel. Másodlagos szempont, hogy az adott személy hogyan határozta meg saját motivációit, illetve, hogy a kortársak hogyan vélekedtek róla. Ehhez elsősorban a rendelkezésre álló naplók, visszaemlékezéseket, önéletrajzi jellegű műveket tanulmányoztam át. Végezetül az egyes személyekről szóló életrajzi jellegű szakmunkák, illetve egyéb kapcsolódó szakirodalmak áttekintése adott támpontot a kérdés tisztázásához.

Mindezek ellenére sokszor természetesen nehéz pontos képet kapnunk, hiszen előfordul, hogy maga az érintett is – az éppen aktuális élethelyzetéből, illetve politikai helyzetéből fakadóan – egy későbbi időpontból visszatekintve másként látja/láttatja saját 1919-es szerepét. A kortársakra a személyes szimpátiák, vagy éppen személyes sérelmek is hatással lehetnek egy-egy személy megítélésénél. A szakirodalmak szerzőinek objektivitását pedig,

az adott személyre vagy személyekre vonatkozóan, az éppen fennálló hatalom hivatalos álláspontja is befolyásolhatta.

A kategóriák meghatározásánál alapvetően megpróbáltam különbséget tenni a baloldali elkötelezettség és a kommunista elkötelezettség között is. Az utóbbi nyilván egy szélsőségesebb eszmévelágot jelent.

Tehát a fentiek alapján három nagy kategóriát határoztam meg, melyekkel megkíséréltem összefoglalni – nem csak a jelen munkában említett művészek, hanem általánosságban – a Tanácsköztársaság propagandájában részt vett személyek mozgatórugóit.¹⁶

1. kategória: Hit, meggyőződés, elkötelezettség.

Ebbe a csoportba azokat soroltam, akik valóban ideológiai meggyőződésből vettek részt a propaganda-tevékenységben. A legfőbb motivációjuk a kommunista eszmékben és a kommunizmus igazságában való őszinte (egyes esetekben már-már fanatikus) hit és annak megvalósítása iránti elkötelezettség volt. Az ebbe a csoportba tartozó személyek szinte mindegyike az utolsó pillanatig kitartott a Tanácsköztársaság mellett, és ha nem menekültek el, akkor ők voltak a leginkább kiteve a felelősségre vonásnak. A felelősségre vonás alatt elsősorban a fehérterrorhoz kapcsolódó cselekményeket, melyeknek ők voltak az elsődleges célpontjai, illetve a bírósági pereket értem.

Például ide soroltam Horváth Jenőt, Pór Bertalant, Szilágyi Jolánt, Uitz Bélát.

2. kategória: A változás, a jobbító szándék támogatása.

Az ebbe a kategóriába tartozó személyek nem voltak és nem is váltak kommunistává, legalábbis nem 1919-ben (de sokan közülük baloldali elkötelezettségűek voltak). Ők azt érzékelték, hogy az eddigi társadalmi és gazdasági rendszer súlyos válságba jutott, ezért változást akartak. Alapvetően a negatív tapasztalatok: a kapitalizmus igazságtalanságai, a parlamenti demokratikus

¹⁶ A motivációkról, azok vizsgálatáról, illetve a kategorizálásról részletesebben lásd: SZABÓ 2013. 12-18.

rendszerek visszásságai, az I. világháború négy évig tartó szörnyű és értelmetlen öldöklése, és végül, de nem utolsó sorban a párizsi békekonferencia hatalmainak Magyarországgal szemben tanúsított magatartása motiválták őket arra, hogy egy merőben új – és igazságosabb – társadalmi berendezkedést ígérő eszme, a kommunizmus felé forduljanak és hosszabb-rövidebb ideig támogassák azt. Ennél a kategóriánál fontos tényező lehet az ország fegyveres védelmének támogatásával összefüggő motiváció is. Ezeknek az embereknek a többsége előbb-utóbb csalódott a Tanácsköztársaságban és jellemzően vagy elfordult tőle, vagy passzivitásba vonult.

Festőművészek, szobrászok közül: Berény Róbert, Bortnyik Sándor, Bíró Mihály, Kernstok Károly, Kónya Sándor, Vértess Marcell

Színház és film: Lugosi Béla, Kertész Mihály, Korda Sándor

Zeneszerzők közül: ifj. Lányi Ernő, Reinitz Béla, Zerkovitz Béla

3. kategória: Foglalkozásukból, szakmájukból, pozíciójukból kifolyólag kerültek kapcsolatba a propagandával.

Ebbe a kategóriába azok az emberek tartoznak, akik nem meggyőződésből, még csak nem is jobbító szándéktól vezérelve, hanem – mondhatnánk – akaratlanul lettek részesei a propagandagépezetnek, vagy a megélhetésük miatt vettek részt ebben a tevékenységben.

Ennek a kategóriának a legtipikusabb képviselői a színészek, zenészek döntő többsége. Őket gyakran egyszerűen kirendelték az egyes tömeggyűlésekre, toborzó- és propagandarendezvényekre, ahol előre meghatározott (forradalmi) műsort kellett előadniuk.

De a képzőművészek közül is néhányan ide sorolhatók. Pl.: Barta Ernő, Dankó Ödön, Jeges Ernő, Tábor János, Zala György

Nem állítom, hogy ez a kategorizálás tökéletes – hiszen vannak olyan személyek, akiknek nem egyértelmű a hova tartozása, vagy éppen nem is lehet egyik kategóriába sem besorolni – de

mintegy segédeszközként talán a probléma értelmezését megkönnyítheti.

Végül, mintegy zárszóként arról szeretnék még egy mondatot szólni, hogy hogyan is ítéldhetjük meg ezeknek a személyeknek a Tanácsköztársaság propagandájában való szerepvállalását, hiszen manapság nagyon „divatos” ítéletet mondani az egyes történelmi szereplőkről. Én azonban nem szeretném sem elítélni, sem megvédeni ezeket az embereket (nekem nem is ez a feladatom) csupán egy dologra szeretném felhívni a figyelmet. Ekkor még csak 1919-et írtak, Oroszországban is csupán másfél éve jutott hatalomra a bolsevizmus, ahol háborúval, polgárháborúval, különböző véres és kegyetlen atrocitásokkal kísért átmeneti állapotok uralkodtak. Ekkor még senki nem tudta, sem a magyar, sem az orosz vezetők, hogy milyen lesz majd a megvalósuló kommunizmus. Csupán elképzelések voltak, melyek legtöbbje egy pozitív és idealisztikus jövőképet vázolt fel.¹⁷ És ezeknek az embereknek egy jelentős része eme elképzelések alapján támogatta tevélegesen a Magyarországi Tanácsköztársaságot.

¹⁷ Ez a kettősség mind az orosz, mind a magyar kommunista propagandában megjelent. Nem titkolták, hogy a jelenben szükség van kemény és sokszor kegyetlen átmeneti intézkedésekre, de mindez annak érdekében történik, hogy a forradalom győzedelmeskedjen és ezeket az átmeneti intézkedéseket megszüntetve fel lehessen építeni az új, igazságos kommunista társadalmi rendszert. Néhány példa a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott propaganda iratokból: „Egész korszaka ez a legelkeseredettebb polgárháborúnak, tele kínnal és gyötrellemmel...” „Mi tudjuk, hogy az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusra rendkívül nehéz harcot jelent. De mi készen állunk ezernyi nehézség elviselésére...” Vlagyimir Iljics LENIN: *Harc a kenyérért*. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 17., 19. „A polgárháborút a munkásosztályra ősi ellenségei kényszerítik rá. A munkásságnak ütésre ütéssel kell válaszolnia. Ha nem akar lemondani saját jövőjéről, amely egyúttal az emberiség jövője is.” *A Kommunista Internationale kiáltóánya a világ proletárjaihoz*. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 10. „A proletariátus diktatúrája arra szolgál, hogy bizonyos átmenetet képezzen a mostani államformából a kommunista termelési rendbe.” DIENES Kálmán: *A proletariátus diktatúrája*. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 9. „...akik most átvettük nem annyira a hatalom gyakorlását, mint inkább átvezetését a nyomorgóknak egy talán még nagyobb nyomorúságon keresztül a megváltásba, amely sajnos nem rövid időn belül fog bekövetkezni...” LENGYEL Gyula: *A falu és a város gazdasági érdekösszege*. Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 3.

LÉNÁRT ANDRÁS

A „FELSŐBBRENDŰ” HISPÁN FAJ ÉS A KONSTRUÁLT ELLENSÉ GKÉP VISZONYA A FRANCO-DIKTATÚRÁBAN

A Spanyolországban 1939 és 1975 között fennálló Franco-diktatúra kialakulásához és fennmaradásához a rezsim az egész hispán közösséget középpontba állította, melyet minden más fajnál felsőbbrendűnek tartott. Koherenciát a *Hispanidad* (*Hispánság Tudat*) elmélete próbált biztosítani. Elveinek alátámasztásához a rendszer egy állandó ellensé gképet kreált: az ellenség folyamatosan lesben áll, hogy a nemzeti Spanyolországot lerombolja. Franco tábornok (a *Caudillo*) Spanyolországának ideológiai meghatározásából kell kiindulnunk ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a tanulmányunk címében jelzett problémát.

A rezsim ideológiai alapjai

Werner Stark szociológus úgy vélte, minden gondolatot befolyásol a társadalmi környezet és a dolgok természete, mindezekből pedig egy sajátos pszichológiai deformáció révén születik meg az ideológia, amelyet olyan szubjektív, személyes érzelmek befolyásolnak, mint a gyűlölet, a félelem és a vágy. Az ideológiát kialakító és arra jelentős befolyással bíró személyek igazságérzete ezáltal teljes vagy részleges mértékben eltorzul.¹ A spanyol esetben nem beszélhetünk mértani pontossággal megalkotott ideológiáról, bár

¹ Clifford Geertz antropológus és kultúrtörténész 1964-ben megjelent, az ideológiát mint kulturális rendszert jellemző, azt egyetemes történeti és történetfilozófiai kontextusban is vizsgáló tanulmányában Starké mellett a téma elismert nemzetközi szakértőinek eredményeit összegzi: Clifford GEERTZ: „*Ideology as a cultural system*”. In: APTER, David Ernest (szerk.): *Ideology and Discontent*. The Free Press of Glencoe, New York, 1964. 47-76.

történt több kísérlet is, hogy Franco politikai gondolkodását összegezzék.² A korszak egyik szakértője, Stanley G. Payne szerint Franco soha nem alkotott világos elméletet arról, még önmaga számára sem, milyen ideológia vezérli őt, és ez nagymértékben megkülönbözteti a spanyol utat a huszadik század többi politikai vonulatától. Egységes és kiforrott eszmerendszer helyett inkább olyan fajsúlyos, egymáshoz sok esetben szorosan, máskor lazábban kapcsolódó elemekről beszélhetünk, amelyek együttesen adnak egy ideológiai hálózatot.³ Ilyen volt, többek között, a nacionalizmus, az egységre törekvés, a katolicizmus és a politikai pártok nélküli erős kormányzás. Juan Pablo Fusi úgy véli, a francói ideológia egy korábban már létező gondolkodás újabb, naprakészebb változata: a tradicionalizmus vezetőjének számító Víctor Pradera gondolatvilága adja a Caudillo számára az alapvető értékeket, a jelszavak pedig a vallás, az állam, a tulajdon és a család.⁴ A Francót támogató erők mindannyian hozták magukkal a saját értékrendjüket, ezeket esetenként könnyen össze tudták hangolni egymással, máskor azonban konfliktusokat szültek. Külön eszmei világot képviselt a hadsereg és az egyház. Harsányi Iván úgy véli, a háború idején és a diktatúra első éveiben a falangisták és a konzervatívok eszmerendszere áthatotta egymást, a konzervatív ideológiákból eltűntek a liberalizmus nyomai, a falangizmus nemzetiszocializmusa pedig szinte államvallássá vált. A különböző csoportok egymástól gyakran eltérő elveket képviseltek, a halmazok metszete maga Franco tábornok volt: ő

² Lásd: José SOLÍS RUIZ: *Pensamiento político de Franco. Vols. I-II*. Ediciones del Movimiento, Madrid, 1975. Különösen érdekes Manuel Vázquez Montalbán könyve, aki Franco beszédeit és interjúit vette nagyító alá, hogy abból kialakítson egy koherens ideológiai hátteret, vajon milyen eszmei erők, „démonok” vezérelték a Caudillo gondolkodását: Manuel VÁZQUEZ MONTALBÁN: *Los demonios familiares de Franco*. Random House Mondadori, Barcelona, 2004.

³ Stanley G. PAYNE: *Franco. El perfil de la historia*. Alianza, Madrid, 1992. 258.

⁴ Juan Pablo FUSI: *Franco: Autoritarismo y poder personal*. El País, Madrid, 1985. 93-94.

egyesítette magában a csoportok hitvallását és vált az összeütközéseket megakadályozó legfőbb vezérré.⁵

Az 1939-ben a harmadik kiadását megélt és az iskolákban kötelező oktatási anyaggá vált *Catecismo patriótico español*⁶ összefoglalja, milyen ideológiai alapokon nyugszik az új Spanyolország. Franco áll a társadalom csúcsán, ő a legfőbb vezér (Caudillo), a tábornokok tábornoka (Generalísimo), aki a spanyol nemzet ura. Isten választotta ki őt Spanyolország felemelésére, a nép tehát az Úrnak engedelmeskedik azáltal, hogy elfogadja Francót vezérének. A katolikus vallás egységbe fogja a hispán fajt, ezért az egyház a hatalom egyik legfőbb támasza. A kasztíliai spanyol lesz a civilizáció nyelve, maga mögé utasítva az angolt és franciát. Műtán oldalakon keresztül sorolja a nemzet történelmi eredményeit, elérkezik a jelenhez, amelyben hét fő ellenséget nevez meg: liberalizmus, demokrácia, judaizmus, szabadkőművesség, kapitalizmus, marxizmus, szeparatizmus. A nemzeti csapatok által vezetett Keresztes Hadjárat átmenetileg legyőzte ezeket, de nem tudta elérni a tényleges megsemmisítésüket. Továbbra is lesben állnak, támadásra készek. Spanyolország a Nyugat egyetlen reménysége, hogy fennmaradjon a civilizáció.

A Catecismo... nyolc olyan nagy történelmi eseményt nevez meg, amelyek a spanyol nép nagyságát hivatottak alátámasztani. Ezek többsége – objektíven szemlélve a történelmet – túlzásnak nevezhető:

- „1. a Római Birodalmat emberségesebbé és spirituálisabbá tették;
2. áttérítették és civilizálták a barbárokat;

⁵ HARSÁNYI Iván: *A Franco-diktatúra születése*. Kossuth, Budapest, 1988. 153-154.

⁶ Ignacio GONZÁLEZ MENÉNDEZ-REIGADA: *Catecismo patriótico español*. Salamanca, 1939. Mivel az eredeti szöveghez nem volt hozzáférésem, összegzésemhez egy, a Catecismo bizonyos részeit szemantikai szempontból elemző, angol-spanyol szinkronnal és fordítással foglalkozó doktori disszertációt használok: María del CAMINO GUTIÉRREZ LANZA: *Traducción y censura de textos cinematográficos en la España de Franco: Doblaje y subtitulado inglés-español* (1951-1975). Universidad de León, Secretariado de Publicaciones, León, 2000. 35-37.

3. kiűzték Európából a mór seregeket;
4. legyőzték a törököket Lepantónál;
5. megvédték a keresztény civilizációt és a görög-római lelkiséget a protestantizmustól;
6. Amerika felfedezése, meghódítása és civilizálása;
7. megdöntötték Napóleon hamis alapokon nyugvó birodalmát;
8. elsöpörték az eurázsiai bolsevizmust.”⁷

A rezsim kulturális beágyazottságának szimbólumai azokat a tételeket idézték vissza, amelyek a 16. századi birodalmi létet jellemezték a maga vallásos, klasszikus és humanista műveltségével. A középiskolai oktatásban kiemelt hangsúlyt kapott a birodalmi Spanyolország történelme és a Hispanidad ideológiai alapjainak magyarázata. Mindezzel azt kívánták bizonyítani, hogy a spanyol nemzet erkölcsileg feddhetetlen, a birodalmi szellemiség pedig még magasabb szintre emeli őket.⁸

A spanyol dicsőséges múlt központja Kasztília, értelmezésük szerint innen indult ki a nemzeti egység létrehozása és a birodalomépítés. A polgárháborús győzelem számos alkalommal párhuzamba kerül a középkori győzelmekkel és a 19. századi spanyol erényekkel, ezek mindegyike Kasztíliára koncentrálódik.

A francói történelemszemlélet egyik fundamentuma, hogy a Spanyolország egységét megteremtő Katolikus Királyok periódusát⁹ veszi a nemzeti nagyság sarokkövének – ez a megállapítás azonban máris hamis, ugyanis Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságával nem következett be egyesülés, csupán összekapcsolódás. Kasztília és Aragónia relatív önállósága to-

⁷ CAMINO GUTIÉRREZ LANZA 2000. 36-37.

⁸ Lorenzo DELGADO GÓMEZ-ESCALONILLA, *Imperio de papel: acción cultural y política exterior durante el primer franquismo*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1992. 122-123.

⁹ A Kasztíliai Izabella (1474-1504) és Aragóniai Ferdinánd (1479-1516) nevével fémjelzett periódus. A két uralkodó 1469-ben kelt egybe.

vábbra is fennállt, a királyságokon belül is megmaradtak a kisállamok.

A felkelők számára minden olyan történelmi esemény, amely az általuk egységesnek vélt ország fennmaradását szavatolta vagy kiállt amellett, bekerülhetett a nemzeti kánonba, így szintén a Katolikus Királyoknak adóztak hálával Granada visszahódítása, a zsidók kiűzése, valamint az Új Világ felfedezése miatt. A hanyatlás periódusának számító Bourbon-korszak éppen ezért nem tartozik bele a francói nemzeti történelembe, a 19. század eleje azonban igen, mert az idegen (napóleoni) megszállókkal szembe szegülő spanyol nép éppen a nemzeti önrendelkezés érdekében lázadt fel. Innen pedig egyenes út vezet az 1936-39-es polgárháború igazolásához, ahol, értelmezésük szerint, szintén az idegen hatalmak összeesküvésétől kellett megvédenie Spanyolországot a hazafiaknak.

A Katolikus Királyok korszakának jellegzetességei képezték a Franco-rendszer alapját, így a kettő közötti párhuzam a rezsim számára a spanyol nemzet egyik fő alkotóelemének számított: az egységes nemzet (a 16. században Kasztília központtal), a katolicizmus hegemoniája, a fegyveres erők garantálta fegyelem és védelem, valamint a külső és belső ellenséggel vívott állandó harc.

A hispán faj

Mivel földrajzilag és politikailag lehetetlen volt Spanyolország és a volt latin-amerikai gyarmatok egyesítése, szellemi síkon próbáltak erre törekedni. A tettek és a retorika alapján egy olyan, az utókor által *elképzelt közösség*nek nevezett formáció létrehozása volt a cél, amelynek résztvevőit nem feltétlenül köti össze direkt hatalom, a kapocs a múltban és a jelenben egyaránt keresendő.¹⁰

¹⁰ Benedict Anderson 1983-ban fejtette ki először az elképzelt közösségek elméletét, amelyeket a történelem különböző korszakaiban kialakuló és fenntartható

A Falange által megtestesített *birodalmi akarat* (*voluntad de imperio*) mutatta, hogy, bár Latin-Amerika volt gyarmatai már elszakadtak az anyaországtól, ismét bekövetkezhet az egyesülés spirituális síkon. Véleményük szerint valódi szeparáció igazából nem is történt, mert a hispán faj mindig is egy volt, semmilyen földi hatalom nem szakíthatja szét népeit. Az egykoron nagy és legyőzhetetlen hispán birodalom szellemi téren továbbra is fenáll, a Nemzeti Mozgalom hivatott őrködni az egység felett. A közös múlt, a nyelv, a szokások, a kultúra, a vallás és a spanyolokban és latin-amerikaiakban egyaránt csörgedező hispán vér mindörökké összeköti az óceán két oldalán élő népeket.

Az összetartozás gondolatát leghangsúlyosabban a 19. század végétől kereshetjük. A kolóniák elvesztésével már a századfordulón jelentőssé vált az egység kiemelése, szembeállítva mindezt a félszigeti nacionalizmusok törekvéseivel. A hispán faj ünneplését 1918-tól kezdődően október 12-én nemzeti ünnepként tartják számon (*Día de la Raza* – *A Faj Napja*). Többek között a régiók autonomista törekvései, az ország megbonthatatlan egységének esetleges feltörése tette szükségessé a nacionalista oldal szemében az 1936-os felkelést, így már a fegyveres konfliktus első pillanatától kiemelt szerepet kapott az összetartozás. A Franco-diktatúra egy centralista hispán nacionalizmust állított nemzeti politikája középpontjába, amelyből kizárt mindent, ami nem az általuk vallott, a régi kasztíliai hagyományokhoz visszanyúló egységet hirdette, így a kis nemzetek önállósodási törekvései is nemkívánatosaként váltak.

A volt kolóniákkal való harmonikus kapcsolat a spanyol nacionalizmus szerves részét képezte. Egy Argentínában élő spanyol pap, Zacarías de Vizcarra javasolta először, hogy a „Raza” helyett a „Hispanidad” szót használják, erről számol be Ramiro de Maeztu 1931-ben megjelent híres írásában, a *La*

nacionalizmusok egyik alapfeltételeként jelöl meg. Az erről szóló monográfia: Benedict ANDERSON: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London-New York, 1991.

*Hispanidad*ban.¹¹ Maga Maeztu is a *Hispanidad* kifejezés mellett érvel, amely az összes hispán népet magában foglalja, erőteljes katolikus töltettel (1958-tól már a *Faj Napját* is *Hispanidad Napjának* nevezik). Későbbi munkájában, a *Defensa de la Hispanidad*ban¹² már bővebben kifejti gondolatait, a spanyol fajt teszi meg a legfejlettebb keresztény civilizáció képviselőjévé, részletes történelmi okfejtéssel alátámasztva. Kimondja: „A *Hispanidad* teremtette az egyetemes történelmet, és nincsen a világon semmi, a Kereszténységen kívül, ami hozzá lenne fogható”¹³ ... „A közösségünk nem faji és nem földrajzi, hanem szellemi”¹⁴... „A *Hispanidad* birodalma azon a reményen alapul, hogy hozzánk hasonlóan az ismeretlen területek népei is megmenekülhetnek”.¹⁵ Maeztu a spanyol történelem olyan korszakait emeli ki, amelyek szerint a *Hispanidad* eszméjéhez pozitív elemeket tettek hozzá. Spanyolország létét attól az időponttól számítja, amikor a vizigótok felvették a kereszténységet (586), a csúcsidőszak a 16. századra tehető, a hanyatlásért pedig a Bourbon-dinasztia a felelős, karöltve az országot (szellemileg és katonailag is) folyamatosan támadó idegen országok nemzetközi összeesküvésével és az idegenszívű spanyolok árulásával. Csodálja a korabeli Németország és Olaszország fejlődését és politikai berendezkedését, szerint ezek mintáját követve kellene visszanyúlni a spanyol múlt dicső korszakaihoz, hogy a nemzet ismét megtalálhassa önmagát. Csejtei Dezső szavaival élve a maeztui érvelésben „...a még inkább múlt századi hangvételű *populista exkluzivizmus* átnő egy – minden archaizációja ellenére – „modernebb” hangszerelé-

¹¹ Ramiro de MAEZTU: „La Hispanidad”. *Acción Española*, 1/I, 1931. 8-16.

URL: <http://www.filosofia.org/hem/193/acc/e01008.htm> [letöltés: 2013. április 26.].

¹² Ramiro de MAEZTU: *Defensa de la Hispanidad*. Madrid, 1934.

URL: <http://guardiadelahispanidad.files.wordpress.com/2009/09/defensa-de-la-hispanidad.pdf> [letöltés: 2013. április 26.].

¹³ Uo. 14.

¹⁴ Uo. 15.

¹⁵ Uo. 69.

sú *katolikus totalitarizmusba*”.¹⁶ Anderle Ádám szerint „haza, valóság, fasizmus a *hispanidad* közös fogalmába integrálódott a jobboldali ideológiában. Ez a pánhispanizmus erősen konzervatív, történeti érvelésű, birodalmi-imperialista változata volt, mely Spanyolország nagyságának visszaállítását ígérte. Enyhe kapitalizmusellenessége ekkor antiszemitizmussal társult.”¹⁷

A hispán faj felsőbbrendűségét más, igen szélsőséges érvekkel is magyarázták. Antonio Vallejo Nájera a nemzeti oldal legbefolyásosabb pszichiátere, a Nemzeti Hadsereg Pszichiátriai Szolgálatának vezetője, Franco egyik bizalmasa tanulmányokban és elemzésekben értekezett e témáról.¹⁸ A Caudillóhoz fűződő viszonya és a rezsimben betöltött szerepe miatt valószínűsíthető, hogy érvelései hatással voltak a döntéshozókra.

Vallejo Nájera szerint a hispán fajnak meg kell szabadulnia azoktól a káros hatásoktól, amelyek az elmúlt évszázadokban az erkölcsi értékrendszer összeomlásához és a faj degenerálódásához vezettek. A spanyoloknak igényt kell támasztaniuk arra, hogy biológiailag és társadalmilag a legfejlettebb osztályokhoz tartozzanak. A mentálisan alsóbbrendűnek tekinthető emberek nem vehetnek részt a döntések meghozatalában, és rá kell ébredni, hogy nem ér ugyanannyit mindenkinek a szavazata. Az évszázadok során több különböző fajból alakult ki a jelenlegi hispán faj, amelyet már csak a hit és a gondolkodás fog egybe. A 17. századi értékeknek kell visszatérniük: a miszticizmus, a lovagiasság, a becsület kultusza, a bátorság, a józanság, az anyagi javak megvetése, a szemérem, az őszinteség, a szenvedélyes elkötelezettség és a büszkeség értékrendszerének együttese szavatolhatja, hogy a hispán faj ismét nagygyá válik. Szükséges, hogy az emberek alá vessék magukat a vezetőjük akaratának, a fiatalok pedig azono-

¹⁶ CSEJTEI Dezső: „A 98-as nemzedék és a spanyol történelem”. *Aetas*, 1998/4. 26.

¹⁷ ANDERLE Ádám: *Megosztott Hispánia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 158.

¹⁸ Két legfontosabb műve: Antonio VALLEJO NÁJERA: *Eugenesia de la Hispanidad y regeneración de la Raza*. Burgos, 1938 és *Política racial del Nuevo Estado*. Editorial Española, San Sebastián, 1938.

suljanak a Caudillóval, mint legfőbb vezérrel. A kulturális életet is új alapokra kell helyezni, a vallás és a hazafias érzés adja az új nemzet fundamentumait. Ha mindez teljesül, megteremtődnek az ideális feltételei annak, hogy a kiválasztott faj, a hispán rassz ismét terjeszkedni kezdjen. Ehhez viszont meg kell tagadni mindent, ami a demokratikus és a marxista országokra jellemző, ugyanis azok az alsóbbrendű és a középszerű egyedeket favorizálják. Csak egy totalitárius államban valósulhat meg, hogy a felsőbbrendű faj kifejlődik (egyes érvelései rokonságot mutatnak a náciizmus fajelméletével), és elérkezik az igazságos társadalom.¹⁹

A Hispanidad fogalmának egy másik megközelítését nyújtja Rafael Gil Serrano, aki 1938-ban publikált (majd később még több ízben kiadott) könyvében háromféle Spanyolországot különböztet meg²⁰:

- „Igen-Spanyolország”: azok a lovagias, hősi, katolikus spanyolok, akik országuk üdvéért tevékenykednek, és nem bocsátanak meg azon ellenségeiknek, akik nem téríthetők jó útra.
- „Nem-Spanyolország”: a tudatlan és szolgalelkű Spanyolország, akik mindent feláldoznak önmaguk boldogulása érdekében.
- „Anti-Spanyolország”: A másik két Spanyolország esküdt ellensége, felforgató és áruló tevékenységével megmérettetve a spanyol hazát.

Gil Serrano kifejti, hogy Igen-Spanyolország a kormányzó csoportokat foglalja magában, míg Nem-Spanyolország a dolgozókat. Anti-Spanyolországként pedig azokat a csoportokat azonosítja,

¹⁹ A fenti a Vallejo Nájera könyvei alapján készített összegzés, valamint az alábbi írás következtetése: Enrique GONZÁLEZ DURO: *El miedo en la posguerra*. Oberon, Madrid, 2003. 50-53.

²⁰ Rafael GIL SERRANO: *Nueva visión de la Hispanidad*. Espasa-Calpe, Buenos Aires, 1938.

A kategóriákat magyar nyelven ismerteti: ANDERLE 1985. 162-164.

amelyek ellen a könyv írásakor a polgárháború folyt: kommunisták, marxisták, szabadkőművesek, köztársaságiak, és mindenki, aki ezek befolyása alatt áll. Igen-Spanyolország maga a spanyol nemzet, a másik kettő ellen ádáz küzdelmet kell folytatni.

Spanyolország a Franco-korszakban megpróbálta továbbra is egyfajta anyaország szerepét betölteni, amely őrökdi a volt kolóniák felett, paternalista módon óvja a tőle elszármazott népeket. Intézményes keret is épült az ideológia köré, az 1940-ben létrejött *Hispanidad Tanácsa* (*Consejo de la Hispanidad*) a kulturális kapcsolattartás, és egyben a másik kontinens felé irányuló nemzeti-katolikus propaganda fő felelőssévé lép elő – 1946-tól a *Hispán Kultúra Intézete* (*Instituto de Cultura Hispánica*) néven működik, latin-amerikai országokban is megjelennek kihelyezett intézetei. A kultúra pedig hosszabb távon hídként funkcionálhat a két térség politikai összefonódása szempontjából is. Ez azonban nem csak a felkelők soraiban merült fel: korábban a köztársasági kormányok is úgy vélték, hogy a közös nyelv, eredet, történelem és kultúra alapvetően összekapcsolja Spanyolországot a hispán-amerikai köztársaságokkal.²¹

Már a polgárháború idején hivatalos körökben is megfogalmazódott és nyomatott formában is megjelent a vezető erők ki nyilatkoztatása a spanyol civilizációs szándékról. Érvelésük szerint Spanyolországot, mint a hispán világ spirituális tengelyét, történelmi okoknál fogva megilleti a latin-amerikai kontinens feletti őrködés joga, a spanyol technika és a kultúra segítségével vissza kell hódítani a régi területeket. Missziójuk, hogy 200 millió hispánt megvédjenek a dollár és a font képében megjelenő gazdasági imperializmustól. Eltérően tehát a maeztui Hispanidad-felfogástól, a felkelés alatt politikai és katonai alapon elképzelt újraegyesítés is komolyan szóba került. Értelmezésük szerint a Hispanidad megmentése egyet jelent a katolicizmus és a spanyol nyelv védelmével. Hamar világossá vált azonban, hogy a latin-amerikai nemzetek – érthető módon – nem fogadták lelkesedéssel

²¹ DELGADO GÓMEZ-ESCALONILLA 1992. 56.

a totális spanyol hegemoniára való törekvést, így a francói megközelítés a későbbiekben már csak politikai és kulturális indíttatásúvá redukálódott.²²

A „Jó” és a „Rossz” küzdelme Spanyolországért

A spanyol polgárháború áldozatainak száma ma is vitatott. A legújabb becslések szerint²³ összesen 433 ezer áldozattal jártak a harcok, ebből 165 ezren betegségben hunytak el, erőszakos halált 268 ezer személy halt. A csataterén körülbelül 137 ezren vesztették életüket, a későbbi terror áldozatai 130 ezren lehettek. A polgárháború halottainak összesített száma 625 ezerre tehető, beleértve a háború és a diktatúra minden áldozatát. Ezek a számok azonban eléggé képlékenyek, főleg a háború utáni elnyomás, a bosszúhadjárat eredményeként történt kivégzések és börtönbüntetések adatai emelhetnek a végső becsléseken.²⁴ A tömeges szegénység, a lakás-, ruha- és élelmiszerhiány, valamint a jegyrendszer is számos áldozatot követelt.

Az 1939-ben hozott *Politikai Felelősségre Vonás Törvénye* (*Ley de Responsabilidades Políticas*)²⁵ értelmében gyakorlatilag bárkit meg lehetett vádolni azzal, hogy együttműködött a „hazaáruló” köztársasági erőkkal, ez alapján kezdtek a győztesek tisztogatásokba. Az ezt kiegészítő, 1940-es a *Szabadkőművesség és Kommunizmus Elnyomásának Törvénye* (*Ley para la Represión de la Masonería*

²² Uo. 124-125.

²³ José Javier ESPARZA: *El terror rojo en España*. Ed. ALTERA, Madrid, 2007. 360-361.

²⁴ Nincs két olyan történeti munka vagy statisztika, amely azonos számokat mutatna. Éppen ezért nem vállalkozom pontos adatok közlésére, a fent hivatkozott Esparza becsléseit azért emeltem be, mert egyfajta középutat képviselnek. Napjainkban is számos könyv és tanulmány közöl hitelesnek mondott számokat ebben a témában, de mindegyik eltérő adatokat említ.

²⁵ *Boletín Oficial del Estado*, 1939. február 18.

y del Comunismo)²⁶ preambulumban pedig történelmileg próbálják igazolni a jelen ellenségképét:

„A spanyol gyarmatbirodalom elvesztésében, a véres függetlenségi háborúban, a Spanyolországot az elmúlt évszázadban ostromozó polgárháborúkban és az alkotmányos monarchia bukását felgyorsító, valamint a diktatúra időszakát aláaknázó felfordulásokban mindig felfedezhető a szabadkőművesek és az anarchizmust hirdető erők együttes ténykedése, melyeket rejtőző nemzetközi erők mozgatnak.”

A keresztes hadjárat fogalma a nemzeti-katolikus Spanyolországban, elsősorban a Falange hatására, magasztos értékkel bírt. Ahogyan évszázadokkal korábban a *reconquista*²⁷ alatt a katolikus nemzet megszabadult a kártékonynak ítélt idegen elemektől, úgy a polgárháború során Franco és csapatai ugyanezt tették: eltávolították a hatalomból és a közéletből az általuk nemzetellenesnek tartott csoportokat. Sok fenyegető árnyat látott a spanyol nép fölétornyosulni a nacionalista tábor, de ezek közül is a legveszélyesebbnek a kommunizmust vélte. A fegyveres harccal nem oldódtak meg a problémák, a nemzetközi kommunizmust, a marxizmust és a szabadkőművességet minden gonosz forrásaként jelölték meg, és az ellenük folytatott harc vált a nemzeti összefogás egyik elsőszámú indokává. Franco polgárháború alatt és után elmondott beszédeinek központi témája a kommunizmus veszélye, ebben a szellemben írtak cikkeket a sajtótermékek is. Spanyolország ellenfelei továbbra is a marxizmus, a szabadkőművesség és a judaizmus. A háború után azonban változás történt: a retorikában nem kizárólag marxizmusról beszélt, a kapitalizmus is ellenféllé vált, mintegy egyenlőségjelet téve a kettő közé. A beszédekben és a sajtóban a marxizmus, bolsevizmus, kommunizmus, szabadkőművesség, kapitalizmus, judaizmus, liberalizmus

²⁶ Boletín Oficial del Estado, 1940. március 2.

²⁷ A *reconquista* az Ibériai-félszigeten 722 és 1492 között végbement folyamat, mely során a keresztény királyságok visszahódították a félszigetet a muzulmánoktól.

szavak jórészt egymás szinonimáiként funkcionáltak; a propaganda szerint az idegen hatalmak ügynökei beszivárogtak a nemzeti Spanyolország minden társadalmi szférájába, és a fenti eszmék szolgálatában belülről próbálják szétbomlasztani az új rendet. A polgárháború alatt a felkelők oldalán álló sajtóban, a harcok után pedig minden Spanyolországban megjelenő újságban találunk számos cikket ebben a témában. Ezeket egészítik ki a Caudillóval készült interjúk, beszédeinek leiratai. Mindez érvényes a rádióra és a filmre is. A kommunizmus gyűjtőnév alatt csoportosított a fentiekén kívül mindenkit, aki – Franco szerint – a múltban a szociális reformok és a kisnemzetek autonómia-törekvésének támogatásával megkérdőjelezte Spanyolország egységét, vagy gyengíteni akarta a katolikus egyház hatalmát.²⁸ Az 50-es évektől egyre gyakoribbá váló sztrájkok, majd az évtized második felében megjelenő egyetemi tiltakozó mozgalmak a Generalísimo szerint mind a külföldről beszivárgó kommunista ügynökök lázító akcióinak eredményei voltak.

Az egyház is támogatta az állandósuló harcot. Az irányításuk alá tartozó közoktatásban terjesztették nézeteiket a démonizált liberalizmusról, szocializmusról, pozitivizmusról, naturalizmusról és szabadkőművességről, a tankönyvek és iskolai olvasókönyvek is ezek ellen irányuló szövegeket tartalmaztak. A kötelező tankönyvként funkcionáló, már említett Catecismo... is a zsidó-szabadkőműves csoportokat és a nemzetközi kommunizmust nevezte meg a legfenyegetőbb veszélynek, amelyekkel egyetlen igaz katolikus sem vállalhat közösséget. A velük való múltbeli együttműködést Spanyolország fő bűnei közé sorolja, ezt a foltot pedig csak vérrel lehet kitörölni.²⁹

Franco nemzetközi elismertsége részben ennek a felfogásnak köszönhető. Mivel ő már mindenkinél korábban figyelmeztette a világot a kommunista veszélyre, amikor kiéleződött a konfliktus a Szovjetunió és az Egyesült Államok (és más nyugat-európai

²⁸ Erről lásd: VÁZQUEZ MONTALBÁN 2004.

²⁹ CAMINO GUTIÉRREZ LANZA 2000. 37.

országok) között, akkor a spanyol tábornok egy, a fenyegetettséget már jó előre érzékelő hadvezér szerepét vehette fel. Külpolitikájában mindvégig a tántoríthatatlan antikommunista álláspontjára helyezkedett, így a hidegháború eseményei³⁰ valamint a Szovjetunió agresszivitása is az ő igazát támasztották alá. Az 1956-os magyar eseményekre adott spanyol reakció³¹ szervesen illeszkedett ehhez a felfogásához.

* * *

A legitim köztársasági kormány elleni felkelés és a testvérgyilkos polgárháború véráldozatai árán született Franco-diktatúra képlékeny ideológiai alapokon nyugodott, mindössze néhány állandó elem azonosítható be a 36 év során. Tanulmányunkban az kívántuk bemutatni, hogy a Caudillo milyen ideológiai, politikai és retorikai pillérekre alapozta hatalmát. Mindezekre azért volt szüksége, hogy előbb a belfölddel, később a külfölddel is el tudja fogadtatni hatalmát.

³⁰ A korabeli spanyol sajtóban és Franco beszédeiben ezek közül legtöbbször a Truman-doktrína, az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság, a Koreai-félszigeten és Kínában zajló események, valamint az 1956-os magyar forradalom jelentek meg.

³¹ ANDERLE Ádám: *A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2005. 144-154.

A KONFERENCIA PROGRAMJA

2013. április 19. péntek

10.45-11.00 MEGNYITÓ

PROF. DR. FISCHER FERENC dékán,
a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola vezetője

DIPLOMÁCIA

ELNÖK: PROF. DR. HARSÁNYI IVÁN, Professor Emeritus
PTE BTK Történettudományi Intézet

11.00-11.20 HÁMORI NAGY ZSUZSANNA (PPKE): Hírnév és diplomácia -
François de Callières diplomáciaelmélete XIV. Lajos külpolitikájának
tükrében

11.20-11.40 MÓROCZ GÁBOR (PPKE): Péterfy Széchenyi-képe (illetve tá-
gabb kontextusban: Péterfy és a romantikus individuum)

11.40-12.00 KINDL MELINDA (PTE): Diplomáciai harapófogók (Egyéni
döntések az olasz diplomáciai testületben a kettészakadt Olaszország
korszakában)

12.00-12.20 UDVARDI PÉTER (PTE): Fidel Castro 1972-es magyarországi
látogatásának bel- és külpolitikai összefüggései

MAGÁNÉLET-KÖZÉLET

ELNÖK: DR. GÓZSY ZOLTÁN, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet

14.00-14.20 BAJNOK DÁNIEL (ELTE): Magánélet és közélet konfliktusa
Athénban Démoszthenész idején

14.20-14.40 REICHERT GÁBOR (ELTE): A Felelet harmadik kötete, avagy
egy befejez(het)etlen regény története

14.40-15.00 HANTOS-VARGA MÁRTA (PTE): A neokatolikus Almásy József
politikai publicisztikájának alaptézisei: a független és kiegyensúlyozott
magyar államiság, valamint az egyén központi értéke a „totális naciona-
lizmus” fenyegetettségében

15.00-15.20 DÉVÉNYI ANNA (PTE): A „szorgos téglahordók” társadalma.
Az egyén helye és szerepe Gömbös Gyula ideális társadalomképében

POLITOLÓGIA

ELNÖK: DR. HABIL. TUKA ÁGNES, egyetemi docens
PTE BTK Politikatudományi Tanszék

16.00-16.20 SÜLE TAMARA (ELTE): 2006-os zavargások

16.20-16.40 SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY (ELTE): Politikai konszenzus és privát
meggyőződések

16.40-17.00 GYIMESI PÉTER (PTE): Kié legyen a kontroll?

17.00-17.20 KOVÁCS TAMÁS (PTE): Demokratikus és antidemokratikus
attitűdök a magyar fiatalok politikai nézeteiben

2013. április 20. szombat

20. SZÁZAD

ELNÖK: DR. HABIL. BEBESI GYÖRGY, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet

9.00-9.20 FIKÓ LÁSZLÓ (DE): Irányított fejlődés: Lee Kuan Yew szerepe Szingapúr felemelkedésében

9.20-9.40 SÁRKÖZI ILDIKÓ GYÖNGYVÉR (PTE): Az oroszlán álma

9.40-10.00 CSEH DÁNIEL (ELTE): A japán-amerikaiak kitelepítése, 1942-1946: az ellenséges idegenek integrálása az amerikai demokráciába?

10.00-10.20 GYÖRGY SÁNDOR (PPKE): Észak-Írország és az IRA 1969-2005

FILM

ELNÖK: DR. HABIL. VONYÓ JÓZSEF, c. egyetemi tanár
PTE BTK Történettudományi Intézet

11.00-11.20 CZIRJÁK PÁL (ELTE): Konstrukciók és rekonstrukciók. Oszály-tudat, politikai cselekvés és a múlt olvasatai A Dunánál című filmben

11.20-11.40 PUSZTAI BEÁTA (ELTE): Júlia, az utolsó számuráj

11.40-12.00 BOROS GÁBOR (PTE): „Egy forradalmi érme két oldala” – Martin Luther King és Malcolm X

12.00-12.20 BERTA JÁNOS (PTE): Dokumentumfilm és politika

PROPAGANDA

ELNÖK: DR. VITÁRI ZSOLT, egyetemi adjunktus,
PTE BTK Történettudományi Intézet

14.00-14.20 SZABÓ VIKTOR (EKF): Művészek a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában

14.20-14.40 LÉNÁRT ANDRÁS (SZTE): A "felsőbbrendű" hispán faj és a konstruált ellenségkép viszonya a Franco-diktatúrában

14.40-15.00 MÁCSAI BOGLÁRKA (PTE): „Az ország sorsa a férfiak sorsában." A hazafiasság genderizált mintái a jelenkori Oroszországban

ZÁRSZÓ

PROF. DR. FISCHER FERENC dékán,
a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola vezetője

A KONFERENCIA A TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 TUDOMÁNYOS KÉPZÉS MŰHE-
LYEINEK TÁMOGATÁSA A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEMEN PÁLYÁZAT TÁMOGATÁSÁVAL
VALÓSULT MEG.